

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM
ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
THE UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM
REVIEW OF THE FACULTY OF THEOLOGY

YIL / YEAR: 3 SAYI / NUMBER: 5
OCAK-HAZİRAN / JANUARY-JUNE / 2005

ISSN-1304-4524

T.C.

**KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

KSÜ İlahiyat Fakültesi Adına Sahibi / Publisher

Prof.Dr. M.Kemal ATİK (Dekan)

Yazı İşleri Sorumlusu / Editor

Yrd.Doç.Dr.Halil APAYDIN-Yrd.Doç.Dr.Nuri KAHVECİ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof.Dr. M. Kemal ATİK (Başkan)

Prof.Dr. Hüsnü Ezber BODUR / Prof.Dr. Mehmet ÖZKARCI

Doç.Dr. M.Ali KİRMAN / Doç.Dr. Zekeriya PAK

Sayfa Düzeni

Yrd.Doç.Dr. Halil APAYDIN / Yrd.Doç.Dr. Nuri KAHVECİ

KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayımlanan yazılar, yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz

Baskı ve Cilt:

KSÜ Matbaası, Kahramanmaraş

Yazışma adresi: KSÜ İlahiyat Fakültesi, Karacasu / Kahramanmaraş

Tel: 0 344 251 23 15 **Faks:** 0344 251 23 08

e-mail: ilahiyat@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş – 2005

Bu Sayıdaki Hakemler / Referees on this issue

Prof. Dr. Celal ERBAY Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR KSÜ. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. M. Kemal ATİK KSÜ. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Muhsin KOÇAK 19 Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Turan KOÇ Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi

Danışma Kurulu / Advisory Board

◆ Prof.Dr. Abdulaziz Bayındır (*İstanbul Ü.*) ◆ Prof.Dr. Ahmet Yaşar OCAK (*Haran Ü.*) ◆ Prof.Dr. Ali AKTAN (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. Ali Osman ATEŞ (*Çukurova Ü.*) ◆ Prof.Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (*Muğla Ü.*) ◆ Prof.Dr. Bahattin KÖK (*Atatürk Ü.*) ◆ Prof.Dr. Bekir KARLIĞA (*Marmara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Celal ERBAY (*Marmara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Cemal TOSUN (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU (*Süleyman Demirel Ü.*) ◆ Prof.Dr. Emrullah YÜKSEL (*İstanbul Ü.*) ◆ Prof.Dr. Erdoğan FIRAT (*Dokuz Eylül Ü.*) ◆ Prof.Dr. Fahri KAYADİBİ (*İstanbul Ü.*) ◆ Prof.Dr. H. Ezber BODUR (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.*) ◆ Prof.Dr. Hakkı ACUN (*Gazi Ü.*) ◆ Prof.Dr. Hakkı ÖNKAL (*Dokuz Eylül Ü.*) ◆ Prof.Dr. Halis ALBAYRAK (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Hamdi DÖNDÜREN (*Uludağ Ü.*) ◆ Prof.Dr. Harun GÜNGÖR (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. Hasan ONAT (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Hasan ŞAHİN (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. Haşim KARPUZ (*Selçuk Ü.*) ◆ Prof.Dr. Hüsameddin ERDEM (*Selçuk Ü.*) ◆ Prof.Dr. Hüseyin PEKER (*Ondokuz Mayıs Ü.*) ◆ Prof.Dr. İbrahim ÇALIŞKAN (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. İlhami GÜLER (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. İsmail YAKIT (*Süleyman Demirel Ü.*) ◆ Prof.Dr. Kenan DEMİRAYAK (*Atatürk Ü.*) ◆ Prof.Dr. Kerim YAVUZ (*Çukurova Ü.*) ◆ Prof.Dr. M. Faruk TOPRAK (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. M. Kemal ATİK (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.*) ◆ Prof.Dr. M. Şevki AYDIN (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. M. Hayri KIRBAŞOĞLU (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mehmet AYDIN (*Sakarya Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mehmet BAYRAKTAR (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mehmet ERDOĞAN (*Marmara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mehmet ÖZDEMİR (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mehmet ÖZKARCI (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mehmet PAÇACI (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Metin YURDAGÜR (*Marmara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Murtaza KORLAELÇİ (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mustafa ERDEM (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mustafa KESKİN (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. Mustafa UZUN (*Marmara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Münir KOŞTAŞ (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Nadim MACİT (*Gazi Ü.*) ◆ Prof.Dr. Necip TAYLAN (*Marmara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Nevzat H. YANIK (*Atatürk Ü.*) ◆ Prof.Dr. Niyazi USTA (*Atatürk Ü.*) ◆ Prof.Dr. Osman KARADENİZ (*Dokuz Eylül Ü.*) ◆ Prof.Dr. Ömer ÖZSOY (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Recep KILIÇ (*Ankara Ü.*) ◆ Prof.Dr. S. Kemal SANDIKÇI (*Karadeniz Teknik Ü.*) ◆ Prof.Dr. Sadık KILIÇ (*Atatürk Ü.*) ◆ Prof.Dr. Saim YEPREM (*Marmara Ü.*) ◆ Prof.Dr. Selahattin POLAT (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. Şerafeddin GÖLCÜK (*Selçuk Ü.*) ◆ Prof.Dr. Talat SAKALLI (*Süleyman Demirel Ü.*) ◆ Prof.Dr. Turan KOÇ (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. Ünver GÜNAY (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. Y. Vehbi YAVUZ (*Uludağ Ü.*) ◆ Prof.Dr. Yunus APAYDIN (*Erciyes Ü.*) ◆ Prof.Dr. Şaban Ali DÜZGÜN (*Ankara Ü.*) ◆ Doç.Dr. Musa YILDIZ (*Gazi Ü.*) ◆ Doç.Dr. M.Ali KIRMAN (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.*) ◆ Doç.Dr. Zekeriya PAK (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.*) ◆ Yrd.Doç.Dr. Nuri KAHVECİ (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.*) ◆ Yrd.Doç.Dr. Mehmet TETİŞGİN (*Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.*)

YAZIM VE YAYIM ESASLARI

1. Gönderilen yazılarda uyulması gereken format:
 - a. IBM uyumlu bilgisayarda MS Word programında yazılmalıdır.
 - b. A4 boyutundaki kağıdın tek yüzüne kenarlardan 3'er cm. bırakılarak çıktısı alınmalıdır.
 - c. Gövde metni 11 punto ve 1,3 aralıklı, dipnot metni ise 9 punto ve 1 aralıklı, Times New Roman yazı tipinde biçimlendirilmelidir.
2. Yazının başlığı İngilizce çevirisiyle birlikte verilmelidir.
3. Yazılar disketiyle birlikte üç nüsha hazırlanmalı, birinci nüshada yazarın adı, soyadı ve akademik unvanı dipnotta belirtilmeli, diğer iki nüsha isimsiz olmalıdır.
4. Yazarın özgeçmişi, posta ve e-mail adresleri ile telefon numaraları yazar isminin bulunduğu ilk nüshanın sonuna eklenmelidir.
5. Yazının Türkçe ve İngilizce ortalama 50 kelimelik özeti metinden önce verilmelidir.
6. Dipnotlarda eserlerin ilk referans verildiği yerlerde tercihen aşağıdaki format uygulanmalıdır:

Telif: Adı Soyadı, Eser Adı, Yayınevi, Yer ve Tarih, Cilt, Sayfa.

Çeviri: Adı Soyadı, Eser Adı, Çeviren: Adı, Soyadı, Yayınevi, Yer ve Tarih, Cilt, Sayfa.

Makale: Adı Soyadı, "*Makalenin Adı*", Makalenin Yayınlandığı Kaynak, Yer ve Tarih, Cilt, Sayfa.

Ansiklopedi maddesi: Adı Soyadı, "*Madde Adı*", Ansiklopedinin Adı, Yer ve Tarih, Cilt, Sayfa.
7. Dipnotlarda aynı esere ikinci kez atıf yapılıyorsa, yazarın soyadı, eserin cilt ve sayfa numarası, aynı yazarın birden fazla eseri kullanılıyorsa, yazarın soyadı ve eserinin kısaltılmış ismi her defasında verilmelidir.

“Bizim dinimiz akla en uygun ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolaydır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa uygun olması lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur.”

“Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi; fakat bina, yüzyıllardır ihmal edilmiş. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak bir çok yabancı unsur-yorumlar, boş inançlar binayı daha fazla hırpalamış.”

“Nasıl ki her hususta yüksek meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek gerekli ise, dinimizin gerçek felsefesini inceleyecek, araştırarak, bilimsel ve teknik olarak telkin kudretine sahip olacak seçkin ve gerçek din adamlarını da yetiştirecek yüksek öğrenim kurumlarına sahip olmalıyız.”

(Atatürkçülük-Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri-I.)

Mustafa Kemal ATATÜRK

İÇİNDEKİLER

Abdullah b. Mes'ud ve Mushafının Kur'an Tarihindeki Yeri	
Prof. Dr. M. Kemal ATİK.....	1
Dini Motifli Terör Fenomeni Ve İslam'ın Siyasal İstismarı	65
<i>Prof.Dr. H.Ezber BODUR</i>	<i>65</i>
Boşanma Sonucu Manevi Tazminat Olgusuna İslam Aile	
Hukuku Açısından Bir Yaklaşım	89
<i>Nuri KAHVECİ</i>	<i>89</i>
Hadiste Rivayet Farklılıklarına Karşılaştırmalı Bir Bakış...	115
(A Look At Variant Readings In The Hadith)	115
<i>Yazan: R. Marston SPEIGHT</i>	<i>115</i>
<i>Çev: Yard. Doç. Dr. Abdulkadir EVGİN</i>	<i>115</i>
Dini Hayatın İkel Biçimleri ve Türkçe Çevirisi	133
<i>Yard. Doç. Dr. M. Ali KİRMAN</i>	<i>133</i>

Abdullah b. Mes'ud ve Mushafının Kur'an Tarihindeki Yeri

Prof.Dr. M. Kemal ATİK *

Özet

*Abdullah İbn Mes'ud ilk müslümanlardan biridir. Hz.Ömer'den önce Müslüman olmuştur. Müslüman olunca Hz. Muhammed'e(sav) olan bağlılığı nedeniyle yanından ayrılmamış ve onun şahsi hizmetkârı olmuştur. O, Kur'an lafızlarını hem mana hem de içerik yönünden bizzat Hz.Peygamberden alan, onu ilk okuyan ve ilk dinleyenlerin en önde gelenlerinden biridir. Çünkü, Abdullah İbn Mes'ud, daha deve çobanlığı yapan yeni yetme bir delikanlı iken, Hz.Peygamberin bizzat kendi ağzından yetmiş süre almıştır.. Bu nedenle de O, İslam'a sonradan giren kimse-lere yeni şekillenmekte olan Kur'anî vahyi eğitim yoluyla öğretebilecek kimselerin en yeteneklisi seçilmişti. Peygamber'le olan uzun yıllar şahsi yakınlığı onun Hadis ve Kuran hakkında çok geniş malumat sahibi olmasına sebep olmuştu. Hz.Peygamberden 848 hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Hz. Muhammed'in ashabına Kuranı kendilerin öğrenmelerini tavsiye ettiği dört kişiden biridir...": İbn Mes'ud, Osman mushafına aykırı olan kendi kıraatının sıhhatine yönelik sansür ve propagan-
daya karşı şu sert ifadeyi kullanır: "Bir takım yetkisiz adamlar, kendi kendilerine Kur'an'da tasarrufa kalkıştılar." Diğer bir ri-
vayette: "Zeyd b. Sabit kafir bir adamın sulbündeysen, ben müslümandım." O halde, nasıl olur da İbn Mes'ud'un doğrudan doğruya aslı kaynaktan aldığı kıraat Zeyd b. Sabit'in kıraatının arkasına atılır. Kur'anî vahyi eğitim yoluyla öğretebilecek kimse-lerin en yetkili ismin Kur'an metninin tertibinde görev verilme-
mesi ve görüşlerine itibar edilmemesi, mushafının gözardı edil-
mesi, varolan ihtilafların daha da yaygınlaşmasına imkan ver-
miştir. Zira bu mushaf sorunu karşısında Kufe'liler arasında belirgin bir görüş ayrılığı göze çarpmaktadır.*

*Bu çalışmamızda vahyin İbn Mes'ud'un mushafındaki kı-
rat farklılıkları ile vahyin Hz.Osman'ın Mushafının karşılaştır-
masını yaptık. Vahiy lafız ilişkisi ile Arap dilinin lehçe farklılık-
ları üzerinde durduk.*

* KSÜ İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Anahtar Kelimeler: *Abdullah b. Mes'ud, Kur'an, Kur'an Tarihi, Kur'an Lafızları, Kiraat.*

Abd Allah Ibn Mas'ud and His Place in the History of the Qur'an

Abstract

Abd Allah b. Mas'ud was one of the first Muslims and converted to Islam before Umar. After his conversion, he always remained with the Prophet Muhammad (puh) and became the prophet's personal servant because of his obedience to the Prophet. He was one of the leading persons who read and listened to the Qur'anic words firstly and also learnt their meaning and content directly from the Prophet. Abd Allah b. Mas'ud learnt seventy surahs directly from the prophet even when he was herding camels in his youth. Because of this, he was selected as the most competent person to give education on the ongoing Qur'anic revelation (wahy) to the newcomers to Islam. His close personal relationship with the Prophet for years led him to have a great deal of knowledge on the Qur'an and Hadith. It is known that he transmitted 848 hadiths from the Prophet. He was also among the four people from whom the Prophet suggested his companions to learn the Qur'an.

He struggled against the political rule so as to defend his own method of recitation (qiraah) and his version of the Qur'anic text (mushaf) and was consequently even exposed to oppression. In defence of the authenticity of his text, which contrasted with the text of Uthman, against censorship and counter-propaganda, he used such strong expression: "Several unauthorized men dared to work on the Qur'an on their own." As stated in another report, he said: "When Zayd b. Sabit was the son of an infidel man, I was a Muslim." In this regard, how can the qiraah which Ibn Mas'ud received directly form the main source, be left behind Zayd's qiraah? The neglect of the thoughts and Mushaf of Ibn Mas'ud who had been regarded by the Prophet as the most component to teach the Qur'an caused the existing controversies to increase as there were disputes over the issue of 'mushaf' which arose among the people of Kufa at the time.

In this study, we compare the differences of 'qiraah' between the mushafs of Uthman and Ibn Mas'ud, and also deal with the differences of dialects in Arabic and the relation between the text and revelation (wahy).

Key words: *Abd Allah Ibn Mas'ud, Qur'an, History of the Qur'an, Words of Qur'an, Qiraah.*

Asıl adı Abdullah b. Gafil b. Habib b. Şemh b. Far b. Mahzum ibn. Sahile b. Kahil b. El-Hars b. Temim b. Sa'd b. Huzeyl b. Müdrike b. İlyas İbn Mudar b. Nezzar Ebu Abdirrahman el-Hüzeli el-Mekki Huleyf beni Zühre(ö.?-32/652). Çoğunlukla Abdullah b. Mes'ud olarak bilinir. Kaynaklarda bazen Abdullah bazen de İbn Ümm'ü Abd olarak rivayet edilir. Gençliğinde Ukbe b. Ebi Muayt'ın keçilerine çobanlık yapmış bu nedenle de bir münakaşa esnasında Sa'd b. Ebi Vakkas kendisine Huzeyli kölesi diye hitap ederek küçük görmüştür. Kendisi ilk Müslümanlardan biridir. Hz.Ömer'den önce Müslüman olmuştur. Müslüman olunca Hz. Muhammed'e(sav) olan bağlılığı nedeniyle yanından ayrılmamış ve onun şahsi hizmetkârı olmuştur. Mekte'de ilk defa, aleni olarak Kur'an'ı okuyan İbn Mesud'dur. Bundan dolayı da şiddetli tecavüzlere maruz kalmıştır. Bu nedenle de Habeşistan'a ilk hicret edenlerden olmuştur. Medine'ye hicretinden sonra Bedir ve Uhud savaşlarına katılmıştır. Bedir'de ağır yaralanan Ebu Cehl'in başını keserek Peygamber'e getirmiş ve Hz. Peygamberin takdirini kazanmıştır. Medine'ye geldiğinde kendisine Mescid-i Nebi'nin arka tarafında bir ev verilmiştir. Böylece hem kendisi hem de annesi Ümmü Abd Hüzeliyye Peygamberin evine çok sık girip çıkarlardı. Hz. Peygamberin ayakkabılarını, yastığı ve taharet işleriyle ilgili hizmetlerini de yerine getirirlerdi. Bu durum, çevresindekilere Peygamberin ailesinden olduğu hissini verirdi. Bu vesileyle de Kur'an lafızlarını hem mana hem de içerik yönünden bizzat Hz.Peygamberden alan, onu ilk okuyan ve ilk dinleyenlerden biri olmuştur. Şüphesiz, Peygamber'le olan uzun yıllar şahsi yakınlığı onun Hadis ve Kuran hakkında çok

geniş malumat sahibi olmasını sağlamıştır. Hz.Peygamberden 848 hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Devlet adamı olarak Halife'nin kendisini görevlendirdiği Kufe'de bir muhaddis ve Kuran otoritesi olarak meşhur olmuştur. Hz.Osman tarafından Kufe Valiliğinden azledilmesi ve yerine Velid b. Ukbeyi vali tayin etmesi üzerine İbn Mes'ud, hakzıslığa uğradığını ifade etmek üzer etkili bir hutbe okumuştur. Kendisinden Alkame, Mesruk, el-Esved, Zir b.Hubeş ve Ebu Abdirrahman es-Sülemi gibi pek çok sahabe Kur'an öğrenmiş, ders almıştır¹.

Kur'an İlimindeki Yeri

Abdullah b. Mes'ud, Hz. Muhammed'in ashabına Kuranı kendilerinden öğrenmelerini tavsiye ettiği dört kişiden biridir. Bu gerçeği hadis mecmualarının en sahihlerinin rivayet ettikleri Hz.Peygamberin bir hadisi dile getirir: **"Kur'an'ı şu dört kişiden öğreniniz: Abdullah İbn Mes'ud, Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Salim, Übey b. Ka'b ve Muaz b. Cebel"**. Kaynaklar O'nun ilk Kuran öğreticilerden ve ilk Müslüman tabakanın en büyük öğretmenlerinden biri olduğunda ittifak etmişlerdir².

Abdullah İbn Mes'ud, İslam'a sonradan giren kimselere

¹ Hayatı hak .bakz., İbn. Sad, **Tabakat**, Beyrut,1987, II , 342-344, III,150-161; el-Buhari, **et-Tarihu'l-Kebir** Haydarabad, 1380, V, 2; er-Razi, **el-Cerhu ve't-Ta'dil**, Haydarabad, 1952-1953,V,149; İbn'ül Esir, **Usdu'l Ğabe** ,III, 256-260; İbn'ü Hacer, **el-İsabe**, Kahire,1328; II, 368-370; en-Nevevi, **Tehzibu'l-Esmai ve'l-Lüĝat**, Kahire, ?, I,288-290; ez-Zehebi, **Tezkiratu'l-Huffaz**, Haydarabad, 1955-1958,I,13-16; ez-Zehebi, **Siyeru Alami'n-Nubela**, Beyrut,1985-1988, I, 461-500; ez-Zehebi, **Mariftu'l-Kurra**, tahk.T.Altıkulaç, İst.,1995, I, 113-118; el-Heysemi, **Mecmau'z-Zevaid**, Beyrut,1967, IX, 286-291; el-Bağdadi, **Tarihu Bağdad**, Beyrut,?, I,147-150; el-Cezeri, **Ğayetu'n-Nihaye**,Kahire,1932-1933,I,458-459; el-Askalani, **Tehzibu't-Tehzib**, Haydarabad,1325-1327,VI,27-28; İbnu'l-Imad, **Şezeratu'z-Zeheb**, Beyrut, 1979, I, 38; Nöldeke-Schwally, **Kur'an Tarihi**, Çev. M. Sencer, İst.,1970, s., 51-54., Arthur Jeffery, **Materials for the history of the text of the Kur'an**, Leiden,1937, s., 20-24; Goldziher,**Mezahibu't-Tefsir**, tahkik., Abdulhalim en-Neccar, Mısır,1955, s., 20; Marcilius, **The early developpmen of Muhammedanism**, London, 1914,s.,74.

² **Sahihu'l-Buhari**,İstanbul, 1315,IV,218,(Ashabu'n-Nebiyi,26-27),VI,102 (**Fedailu'l-Kur'an**,8); **Sahihu Müslim**,Kahire,1955-1956,IV,1914(**Fedailu's-Sahabe**,118);en-Nisaburi, **el-Mustedrek**,Haydarabad,1334-1342,III,225;el-İsbahani, **Hilyetu'l-Evliya**, Kahire,1357,I,176.

yeni şekillenmekte olan Kur'anî vahyi eğitim yoluyla öğretebilecek kimselerin en yeteneklisiydi. Yine Abdullah İbn Mes'ud, daha deve çobanlığı yapan yeni yetme bir delikanlı iken, Hz.Peygamberin bizzat kendi ağzından yetmiş sûre almış bir isimdir³.” Aynı zamanda o, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere mukaddes vahyi Mekke sakinlerine ilk ifşa eden sahabe idi. İbnu'-Cezeri' nin ifadesine göre **“Arza-i Ahire”**de Kur'an'dan nesh ve tebdil edilene şahit oldu. Hz.Peygamber onun kıraatı hakkında şöyle demiştir: **“Kim Kur'an-ı indirildiği gibi okumak isterse İbn Ummi Abdin kıratı üzere okusun”**⁴ Bu gerçeği güvenilir muhaddis Mücahid'den rivayet edilen şu itiraf ifade eder: **“Eğer İbn Mes'ud'un kıratıyla Kur'an'ı okusaydım, Kur'an hakkında İbn Abbas'a sormak zorunda kaldığım birçok şeyi sorma gereği duymazdım”**⁵.”

Şahsiyetine ve vakarına son derece saygılı olan Abdullah İbn Mes'ud'un Kur'an ilmindeki yerini ve bu konuda bildiklerini korumada ve savunmada verdiği mücadeleyi şu rivayetler ortaya koymaktadır: İbn Mes'ud, Osman mushafına aykırı olan kendi kıratının sıhhatine yönelik sansür ve propagandaya karşı şu sert ifadeyi kullanır: **“Bir takım yetkisiz adamlar, kendi kendilerine Kur'an'da tasarrufa kalkıştılar.”** Yine onun, Zeyd b. Sabit hakkında şöyle dediği rivayet edilir: **“O henüz çocuklarla oynayan bir sabî iken, İbn Mes'ud Rasül'ün ağzından yetmiş küsur sûre ezberlemişti.”** Diğer bir rivayette: **“Zeyd b. Sabit kafir bir babanın sulbündeyken, ben müslümandım. O halde, nasıl olur da İbn Mes'ud'un doğrudan doğruya aslî kaynaktan aldığı kıraat Zeyd b. Sabit'in kıratının arkasına atılır”**⁶

³ **et-Tabakatu'l-Kübra**,II,342, **el-Müsnad**,VII,26,38,445;**Suneni İbn Mace**, Kahire,,1952-1953, I,99; **el-Müstedrek**, III,317-318)

⁴ **el-Müsned**,I,25-26,445,454; **el-Müstedrek**, III,317, Siyeru Alami'n-Nubela, I,475-476.

⁵ Sahihu't-Tirmizi, II,157.

⁶ Geniş bilgi için bkz., es-Sicistani, **Kitabu'l-Mesahif**, tahk.A.Jeffery, Mısır, 1936,s. 50-88,

Sahabeden Ebu Şa'sa anlatıyor: "Mescitte oturuyorduk, Abdullah b. Mes'ud Kur'an okuyordu. O sırada Huzeyfe geldi ve şöyle dedi: Bir tarafta İbn Umri'nin kıraatı ve bir tarafta Ebu Musa el-Eşari'nin kıraatı, kasem ederim ki müminlerin emiri (Hz. Osman'ı kastederek) gelene kadar kalsaydım bu kıratların hepsini bir kıraat yapmasını isterdim. Bunun üzerine Abdullah b. Mes'ud tepki gösterdi ve Huzeyfe'ye ağır bir söz söyledi ve Huzeyfe hemen sustu."

Ebu's- Şa'sa diyor ki: "Huzeyfe, Ebu Musa ve İbn Mesutla birlikte oturuyorduk. Huzeyfe dedi ki: Basra halkı Ebu Musa'nın kıratıyla, Kufe halkı Abdullah'ın kıratıyla okuyor. Kasem ederim ki, müminlerin emirine çıkacak olsam, bu Mushafların suya atılmasını isterdim. Bunun üzerine Abdullah: Sen de susuz bir yerde boğulursun dedi."

Huzeyfe diyor ki: "Kufe halkı Abdullah b. Mes'ud'un kıratı diyor, Basra halkı Ebu Musa'nın kıratı diyor, kasem ederim ki, müminlerin emirine çıkacak olsam o okuyuşları ortadan kaldırmasını, suya atmasını isterdim. Bunun üzerine Abdullah b. Mes'ud, şöyle dedi: Eğer bunu yaparsan, Allah'ta seni susuz boğar." (başka bir varyantta: yakılmasını istediğin Mushafların ateşinde seni Allah boğar).

İbn Fudayl, Husayn'ın Murre'den yaptığı rivayette şöyle dedi: "Abdullah, Huzeyfe ve Ebu Musa, Ebu Musa'nın evinin damında bir arada iken onların yanlarına gitmişim. Abdullah Huzeyfe'ye: "Ehli-kitabın ihtilaf ettiği gibi, falanın kıratı filanın kıratı diyerek insanların ihtilaf etmesini hoş karşılamadım", sözünü senin söylediğini duydum, doğru mudur? dedi. Huzeyfe de evet doğrudur, dedi. Namaza kalkıldı, Abdullah'a bize namaz kıldır denildi, kabul etmedi. Huzeyfe'ye sen kıldır denildi o da kabul etmedi. Sonunda Ebu Musa'ya sen ev sahibisin sen kıldır denildi".

Mesruk'tan rivayet ediliyor: "Abdullah ve Huzeyfe Ebu Musa'nın evindeydiler, Huzeyfe dedi ki: " Ey Abdullah b. Kays,

sen Basra halkına idareci ve eğitici olarak gönderildin, insanlarda senin ahlakını, dilini ve okuyuşunu aldılar. Ey Abdullah b. Mesud, sen ise Kûfe halkına idareci ve eğitici olarak gönderildin, insanlar da senden birtakım davranışlar öğrendiler, dilini ve okuyuşunu kaptılar”! Bunun üzerine Abdullah şöyle dedi: “Ben de onları yanıltmadım. Ben, Allah’ın kitabının tam ayetlerinin ne zaman indiğini, iniş sebebini bilirim. Şayet, sizin bana var olduğunu söylediğiniz, Allah’ın kitabını benden daha iyi bilen birisini bilseydim uzlete çekilmiş de olsa mutlaka ona giderdim”⁷.

Kıraat farklılıklarının ve ihtilafların nedenini ve Abdullah b. Mes’ud’un ve Mushafının Kur’an tarihi içindeki yerini daha iyi anlayabilmemiz için Vahiy Lafız, Vahiy Dil ilişkisi ile Vahyin korunmasının geçirdiği safhaları bilmemizde fayda vardır diye düşünüyorum. Bu nedenle öncelikle bu konulardaki tesbitlerimizi kısaca açıklamak istiyorum.

a)Vahiy-Lafız/Dil İlişkisi

Bilindiği üzere, Kur’an’ın iniş sebebi, Müslümanları hem inanç ve düşüncelerinde hem de âhlâkî münasebetlerinde olgunlaştırmak ve kemâle erdirmektir. Onun ana hedefi insandır, insanı her yönüyle yüceltmektir. Hz. Peygamber, Kur’an’ın bu hedefini gerçekleştirmek için peygamberlik süresi boyunca durmadan uğraş vermiş ve Allah’tan aldığı vahyi insanların anlayabileceği dilde okumuş, öğretmiş ve anlaşılması için de çok büyük gayret sarf etmiştir. Ancak Hz. Peygamber, Kur’an-ı ashabına öğretmede çektiği zorlukların başında dil ve lehçedeki farklılıklar gelmekteydi. Çünkü Arapça birbirinden farklı lehçe ve şiveleri içeren bir dil idi. Bu dilin lehçeleri arasında Kureyş lehçesinin ayrı bir üstünlüğü de var idi. Şairler, aydınlar ve Kureyş’ten olmayan şâirler bile her zaman bu lehçeyi kullanmaya özen gösterirlerdi. Bu nedenle Hz. Peygamber

⁷ Bkz., es-Sicistani, **Kitabu’l-Mesahif**, s.,13-14; ayrıca bkz., **et-Tabaktu’l-Kübra**,II,342- 344,**Sahihu’l-Buhari**,VI,102.

Kur'an'ı, önceleri özellikle Mekke'de mensup olduğu kabîlenin yanî Kureyş kabîlesinin lehçesiyle okuyor ve öğretiyordu. Ancak Araplar arasında mevcut çeşitli kabîlelerin ve çeşitli lehçelerin bulunması, dillerindeki kelimelerin kök anlamlarında ve telaffuzunda farklı bir takım ayrılıkların mevcudiyeti Arap dilinde çeşitli lehçelerin doğmasına neden olmuştu. Arap kabîleleri hiçbir zaman ortak bir lehçede birleşmedikleri gibi kelime yapısı da tek bir esasa göre bina edilmemişti. Kelimeler, aynı kültüre aynı ırka mensup olan Araplar arasında farklı idi ve değişik çağrışımlara sahip idi. Bir kabîle, haber verdi anlamına gelen **“ENBEE”** sözcüğünü kullanırken diğer bir kabîle aynı anlama gelen **“AHBERA”** lafzını kullanıyordu. **“MELİK”** kelimesini bir kabîle hizmetçisi, bineği ve karısı olan kişiye izafe ederken, bir başka kabîle aynı kelimeyi sultan, kral, hüküm, siyaset anlamında kullanıyordu. Temim ve Esed kabîleleri, vakıf halinde muhâtaba kâfina **“şın”** harfini ekleyerek **“RAAYTUKİŞ”** olarak, bir başka kabîle ise **“şİN”** harfi yerine **“SİN”**i koyarak **RAAYTUKİS** şeklinde telaffuz ediyorlardı. Temim, Kays ve Esed kabîleleri **“hemze”** yi bazen **“ayn”** olarak okuyorlar, **“ES'ADI”** diyecekleri yerde **“ES'EDI”** diyorlardı. Benî Tay kabîlesi ise aynı şekilde **“DA'Nİ”** söyleyecekleri yerde **“DE'Nİ”** diye konuşuyorlardı. Benî Sakîf kabîlesi ise, el Huzeyl Kabîlesinin yaptığı gibi **“HATTA”** demesi gerekirken **“ATTA”** diyorlardı. Bazı kabîleler, sonu elif ile biten kelimelerde imâle yapıyorlardı. Hicazlılar ise aynı kelimeyi fetha ile okuyorlardı. Huzeyl, Kays, Ezd ve Yesrib'deki ensâr, **“A'TA”** yı **“ENTA”** şeklinde **“ayn”** harfini **“nün”**'a tebdil ederek okuyorlardı. **“HELUMME”** sözcüğünü bazı kabîleler **“gel”** anlamında söylerken, bazıları da aynı anlama gelen **“AKBİL”** ve **“TEALİ”** kelimelerini; bir başka kabîle ise **“ESRİ”, “A'CİL”** sözcüklerini telaffuz ediyorlardı. Bunların hepsi de aynı manaya geliyordu.

Kabîleler arasında ses tonlarında ve edâ şekillerinde de bir takım farklılıklar vardı. Kimi harfleri idğam ediyor, kimi izhar, kimi ihfâ yapıyor, kimi de yapmıyor; kimi harfleri kalın okuyor, kimi ince, kimi med ediyor, kimi de kasrediyordu. Ay-

rica hareke ve noktanın da olmayışı okumada ve yazmada bir hayli zorluklar meydana getiriyordu⁸. Bütün bu farklılıklar, insanlara zor geliyor ve hatta bundan da kurtulmak istiyorlardı. Bu durumu çok iyi bilen Rasûlullah, Kur'an'ın tüm kabîlelerin lehçeleri ile de okunmasını istiyor ve bu arzusunun gerçekleşmesi için de Allah'a niyaz ediyordu. Nitekim, Medîne yakınlarında **“Ahcâru'l-Mirâ”** denilen yerde Cebrâil'e mülâkî olduğunda Hz.Muhammed bu arzusunu şöyle dile getiriyordu: **“Ey Cibrîl, ben ümmî bir topluma gönderildim. Onların bazıları kadın ve yaşlıdırlar. Bir kısmı köle ve câriyedir. Bir kısmı ömründe hiç okuyup yazmamış insanlardır. Kur'an-ı okuma konusunda Rabbimden kolaylaştırmasını istiyorum.”** Bunun üzerine Cebrâil: **“Ya Muhammed, Kur'an yedi harf üzere indirilmiştir⁹ Hepsi de şafidir, kafidir Azap ayetini rahmet, rahmet ayetini azap ayetine karıştırmadıkça Kur'an-ı dilediğiniz lehçede okumanız size zarar vermez. Bundan hangisi kolayınıza giderse onu okuyunuz”¹⁰**, cevabını vermek sûretiyle istenilen kolaylığın Allah tarafından müsaade edildiğini haber veriyordu. Hz. Muhammed (sav) de bu müjdeyi ashabına haber veriyor ve farklı zaman ve mekanlarda gelen vahiyleri asıl anlamını kaybetmeden Arabistan'daki bütün lehçeleri ihata edecek şekilde okumalarını, bu konuda ayrılığa düşmemelerini istiyordu. Bu konuda ayrılığa düşenlere de: **“Bieyyi zalikke kara'tum easbtum, fela tumaru fi'l-**

⁸ Bkz., Ahmed Ebu'l-Fadl, **Mekke fi Asrı Ma Kable'l-İslam**, Suûdî Arabistan, 1981, s., 171-178, İbnu'l-Cezeri, **en-Neşr**, Dımeşk, 1345, I, 22-23, Mustafa Sadık er-Rafîi, **İ'cazu'l-Kur'an**, Beyrut,1973,s.,62-66, M.K.Atik, **Ubey b.Ka'b ve Kur'an İlimindeki Yeri**, E.Ü.İlah.Fak.Dergisi, sayı, 2, s.,149-177; İbrahim Enis, **Fi'l-Lehcati'l-Arabiyye**, Kahire,1965,s.,47; Abdu's-Sabur Şahin, **Tarihu'l-Ku'ran**,Kahire,1966,s., 138-145.

⁹ **“Yedi Harf”** ile ilgili rivayet edilen hadislerin sahhati hakkında İslam bilginleri ittifak etmişlerdir.

¹⁰ Bkz., Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, V,41,400, **Mişkât**, I, 681, et-Taberi, **Camiu'l-Beyan**, I,35, en-Nesai, **Sünen**,2,150-154, Muslim, **el-Camiu's-Sahih**,İstanbul, 1329, II,203-204, el-Kirmani,**Şerhu Sahihu'l-Buhari**, Kahire,1934,VII,216) ed-Dani, **Camiu'l-Beyan fi'l-Kıraati's-Seb**, tahkik, M.K.Atik, Ankara,1999, I, 9-12.

Kur'ani, feinne mirae fihî kufrun".¹¹ "Hangi lehçeyle olursa olsun okuyunuz, bu konuda şüpheye düşmeyiniz, aksi halde küfre gidersiniz" diyerek uyarıda bulunuyordu Abdullah b. Mes'ud, bu konuda ihtilfa düştüğünde Hz. Peygamberin kendisini azarladığını da şöyle anlatır. " Adamın birine **"Ahkaf Suresi"**inden üç ayet okumasını istedeim. Adam ayetleri Rasulullahın bana okuduğundan farklı okudu. Başka bir adama da aynı şekilde üç ayet okumasını istedim, o da Rasulullah'ın bana okuduğundan farklı okudu. Her iki şahsı da Peygamberin huzuruna getirdim. Peygamber gazaplandı. Yanında oturan Ali b. Ebi Talip dedi ki:" **"Öğrendiğiniz şekilde okuyunuz"**¹². Rasulullah bu uyarısını her zemin ve mekanda tekrarlıyordu. Çünkü, O'nun insanlara vermeyi hedeflediği tek bir şey vardı o da İlahi mesajın insanların gönlüne nüfuz etmesiydi. Aslında Peygamberlik görevinin temelini de bu teşkil ediyordu (Maide /5:67). Nitekim, Allh Teala da vahyin daha iyi anlaşılması için Okumada/dilde kolaylığın getirildiğini vahiy ile de teyit ediyordu (Kamer/54: 17, 22, 40).

Kur'an tilâvetine getirilen bu kolaylığın, daha çok, İslâmiyet'in Mekke dışına taşmaya başladığı ve muhtelif kabîle-lerin İslâmiyet'i kabul ettikleri bir döneme rastlamaktadır. Çünkü bu coğrafyada İslâmiyet bir taraftan hızla yayılırken, diğer taraftan da Kur'an-ı öğrenme ve öğretme işi de o nispette artıyordu. Bu durum, Kur'an'ın Araplar arasında sü- ratle yayılmasına imkan verdi; gerek şahsî gerekse sosyal birçok alanda meydana getirdiği inkılabı dil alanında da gerçekleştiren birleştirici ve bütünleştirici bir özellik arz etti. Ancak Arap toplumu kendi aralarında kabilelere bölündüğü gibi lehçe yönünden de bölünmüştü. Kureyş Lehçesi gibi köklü lehçeleri

¹¹ Taberi, **Camîu'l-Beyan**, Amman, Daru'l-A'lam, 2002, I,25-29;ed-Dani, **Camîu'l-Beyan**, I,10-11, İbn Kuteybe, **Te'vilu Müşkili'l Kur'an**,Tahkik, Ahmed es-Sakr, 1954?,s., 26,.

¹² ed-Dani, **Camîu'l-Beyan Fi Adedi Ayi'l-Kur'n**, yazma, Nuri Osmaniye Kütüphanesi, No.27247,3/a.

konuşanlarda, başka lehçeleri biraz küçümseme, biraz ciddiye almama gibi bir görüş gelişmişti. Müslüman olmalarına rağmen bazı kabileler bu olumsuzluklardan arınmamıştı. Hz.Peygamberin kendisi Kurayş Kabilesinden olmasına rağmen geçmişten söz etmeye, geçmişe uzanmaya fırsat vermiyor, Müslümanlar arasında bir dil hısnımlığını öne çıkararak mesubu oldukları ve konuştukları dili benimsiyor ve vahiyle ancak böyle bütünleşebileceklerinin altını çiziyordu. Bu durum yani, ilahi vahyin Arap lehçelerinin tümünü kapsayacak şekilde ifade edilmesine ve okunmasına izin verilmesi gösteriyor ki, Vahyin bir ilahi yönü vardır bir de beşeri yönü. İlahi yönü: Allah, vahyini Peygamberin kalbine ilka ediyor (el-Müzzemmil /73:5); Peygamber de ilka edilen vahyi, beşer diliyle, yani kavminin diliyle ve lehçesiyle tilavet ediyordu. Yani mana Allah'a ait, lafız ise beşeri dil ile, Peygambere. Bir başka ifadeyle; Vahiy Peygamber'in kalbine ilka edildi, Peygamber de onu Arapça'nın tüm lehçelerine göre okudu, öğretti ve okunmasına, öğretilmesine de izin verdi. Buna göre Kur'an'ın manası Allah'a aittir. Bunun tilaveti, kitabeti ise insanlara aittir ve zamana bağlıdır. Zaten hiçbir dil Allah kelamına ait değildir.Tüm diller ilahi kudretin bir tezahürüdür. Nitekim Allah Taâla bunu Kur'an'da ifade ediyor(Rum/30:22)

Burada şu gerçeği de ifade etmek istiyoruz: Allah'ın buyruklarının vahyolunduğu dillerin farklı biçim ve sayıdaki harflerden oluşmasının da bir önemi yoktur. Konuyu geniş bir şekilde ele alan Bakıllani **“el-İnsaf”** adlı eserinde şöyle ifade etmektedir:“Tevrat'ın harfleri, görünüm, biçim ve sayı bakımından Kurân'inkinden farklıdır. Zira, Tevrat'ın harfleri İbrani harfleridir. Aynı durum İncil'in harfleri için de geçerlidir. Ama harfler farklı da olsa, bunların hepsinde 'okunan' şey birdir, aynıdır ve değişmez. Allah kelamının özü, ilahi manadır. Ama Allah, buna delâlet eden bir takım işaretler (emarat) yaratmıştır. Bunlar genellikle bir dili konuşanlara ve ittifak ettikleri, kendi aralarında teamül edindikleri ve Allah'ın kendilerine

kendi özel dilleri kıldığı şeye uygun olarak o dildeki sözlerden oluşmaktadır. Allah bunu kendi kelamıyla açıkça ifade etmektedir: **“Biz, hiç bir peygamberi kendi kavminin dili dışında göndermedik ki, onu onlara açıklasın”**(İbrahim /14:4). Allah, Musa'yı İsrailoğullarına İbranice ile göndermiş ve o da Allah'ın ezeli ve ilahi kelamını İbranice anlatmıştır. Yani, Allah, İsa'yı Süryani diliyle göndermiş, o da Allah kelamını kendi dillerinde anlatmıştır. Allah Hz.Muhammed'i de Arap diliyle göndermiş, o da ezeli ve ilahi Allah kelamını kavmine kendi konuşma biçimleriyle anlatmıştır. Şimdi Arapların dili İbrance'den farklıdır. Süryanice de bu ikisinden farklıdır. Ama ezeli ve ilahi Allah kelamı içeriği birdir, aynıdır ve değişmez”¹³

Ebu Hanife ise bu konuda şunları söylüyor: **“ Namazda okunması vacip olan: Allah'ın zatı ile kaim bir sıfat olan Allah kelamına delalet eden lafızlar ve ibretleri, öğütleri, terqip ve terhipleri, hamdü senaları ve tazımları ihtiva etmiş olması bakımından Kur'an'dır. Yoksa Arapça lafızlarından dolayı değildir”**. (Kelimeleri Arapça diye Kur'an denmiyor ,Allah kelamına delalet etmesi bakımından Kur'an deniyor). Buna delaletin manası ise bir dilin kelimeleri ile başka bir dilin kelimeleri arasında fark yapmaz. Allah Taala şöyle buyuruyor: **“ O, yani Kur'an öncekilerin kitaplarındadır** (Şuara /26:18-19). Yine buyuruyor:**“Bu öncekilerin suhuflarında, İbrahim ve Musa'nın Suhuflarında da böyledeir”**(el-A'la/87:18,19) Bilindiği üzere onların kitaplarında bu lafızlarla değildi, ama manaları birdi...”Ebu Hanife diyorki “Arapçasına Kur'an adı verilmesi Allah kelamına delalet etmesi itibariyledir, bu mana kelamın hakikati olan bir vasıftır. Onun içindir ki, bu vasfı(sıfatı) kastederek Kur'an mahluk değildir diyoruz. Yoksa Arapça ibaresini kastederek böyle demiyoruz. Delâletin manası Farsça tercümesinde de bulunur. Ona da Kur'an demek caiz

¹³ Bkz.Rudi Paret, **Kur'an Üzerine Makaleler** çeviri, Ö.Özsoy, Ankara,1995, s., 83-84 .

olur.”**Biz O’nu şayet a’cemi=yabancı dilde bir Kur’an yap-saydık, Araba yabancı dilde Kur’an olur mu diyecekler-di,”**(Secde /32:44) ayeti bunu gösterir. Allah haber veriyor ki eğer O’nu Araptan başkasının diliyle ifade etseydi o da Kur’an olacaktı”¹⁴.

b)Vahyin Korunma Süreci

Hız. Muhammed vahiyleri ilahi güç ile hafızasında saklı-yordu ve gelen vahyi insanların anlayabilecekleri ve konuştu-kları dil ile ifade ediyordu. Ancak Peygamber vefat ettiğinde, vahiy bir araya getirilmemiş ve herhangi bir şekilde düzenlen-memiş olduğu da açıktır¹⁵. Zira Hız. Peygamber mesajını daha çok sözlü olarak duyurmuş ve son dönem istisna edilirse bun-ların kaydedilip kaydedilmediği de bilinmemektedir. Bunlara ilaveten bazı kişiler genel olarak kısa, kısmen de uzun bazı vahiy parçalarını ezberlemek yada bulabildikleri nesnelere yazmak suretiyle muhafaza altına almışlardı. İbadet etme maksatlı ezberleme hususunda temayüz eden bazı sahabiler, vahyi muhafaza deposu olarak görülmüşlerdir. Bunlar “**Kur-ra**” adıyla meşhur olmuşlardı. Kur’an-ı öğrenme ve öğretme görevi de bunlara verilmişti. Bu sahabilerin Kur’an-ı Rasûlul-lah”tan alış şekilleri de farklı idi. Bir kısmı bir kırâati /lafzı/lehçeyi öğrenirken, diğer bir kısmı da birden fazla kırâ-ât / lehçe/ lafız ile ya da mensup oldukları kendi kabilelerinin lehçesiyle öğreniyorlardı. Zira Hız. Peygamber hayatta iken Kur’an tilaveti sırasında zaman zaman bir kelimenin yerine başka bir kelimeyi kullanmada bir sakınca görmüyordu. Bu da Peygamberin vefatından sonra farklı metinlerin meydana gel-

¹⁴ İmam Muhammed eş-Şeybani (ö.189), **Kitabu’l-Usul**, takik, Ebu’l-Vefa el-Efgani, Beyrut, 1990, s., 39, s.el-Kâsânî, **Bedaiu’s-Sanayi fi Tertibi’ş-Şerai**, tahkik, Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed, Beyrut, 1917, I, 527-532; es-Serahsi, **el-Mebcut**, Beyrut, 1989, I,37; İbnü’l-Hatib, **el-Furkân**, Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, Beyrut, ?, s.175-184.

¹⁵ Bkz., İbnü’l-Cezerî, **en-Neşr**, *birinci tab* ?, I/6; **Fihrist**, 27; **Buhari**, III/397; İbn Sa’d, **Tabakat**, II, 112-114. Ayrıca bkz: Nöldeke-Schwally, II/8-11, A.Jeffery, a.g.e., s.,7.ed-Dani, **el-Mukni**, Dımeşk, 1940, s.,4.

mesine sebep oldu. Zaman geçince her **“kurra”** kendisinin okuduğu lafızların doğru olduğunu savunuyordu. Geleneksel görüşe göre, **“Kurra”**dan bir çok kişinin hicretin 12. yılında meydana gelen Yemâme savaşında ölmesi, zihinlerde Kur'an'ın kaybolma tehlikesi yaşanabileceğini, çare olarak ta Kur'an'ın yazılı hale getirilip kalıcı bir formda muhafaza edilmesi gerektiği fikrini doğurmuştur. H.Ömer'in ısrarı ve Hz.Ebu Bekrin emriyle Zeyd b. Sabit ilk defa Allah'ın vahiylerini, toplamaya başlamıştır. İzlediği yol ise; Vahiy hakkında hatırladıklarını, hafızalarında muhafaza ettikleri bilgileri sahabeden dinliyor ve Anlatılanların hepsini teker teker inceledikten ve iki şahit ile de onayladıktan sonra es-Suhuf denilen sayfaların üzerine geçiriyordu. Kuran'ın ilk redaksiyonu da böylece yapılmış oldu ve tertip edile metin Halife Ebu Bekre teslim edildi,¹⁶ ondan da Hz.Ömer'e intikal etti. Ancak Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliği devrinde bu sayfalar yeni bir tanzim ve yeni bir yazmaya tabi tutulmadı. İslam'ın bu ilk döneminde bir çok **kurra**, Peygamber tarafından açıklanan vahyin yazılı bir şekilde toplanması gereğinden hareketle derleme işine girişmiştir¹⁷.

Bu derlemede yazılı metinler halkın arasında farklı lehçeler ve farklı varyantlar halinde dolaşıyordu ve vahiyle de özdeşleşmişti. Bu durum halkın arasında bazı ihtilaflara yol açtı.

¹⁶ Bkz., İbn Nedim, **el-Fihrist**, Beyrut,1978,s., 45,46, es-Sicistani, **Kitabu'l-Mesahif**, tahk.A.Jeffery, Mısır, 1936,s. 50-88, es-Süyuti, **el-İtkan**,1935,?,s., 58, İbn Sa'd, **Tabakat**, Beyrut, 1957,III,226, Abdu's-Sabur Şahin,**Tarihu'l-Kur'an**, Kahire,1966,s.,126, 267, Yazar kaynak olarak, el-Kirmani'nin “Mektebetu'l-Ezher”de “Daru'l-Ulum Külliyesi” yazmalarında 224 numarada kayıtlı **“Şevazzu'l-Kıraeti vahtilafu'l-Mesahif”** in 144. varakını göstermektedir. Hz.Peygamber'in vefat etmeden önce Ali'ye, sedirin arkasında saklanmış, yaprak, ipek ve parşömen üzerine yazılmış vahiy materyalini bir nüsha haline getirerek halka sunmasını istemesi şeklinde bir olayın vuku bulduğuna inanan bir Şia geleneği vardır. YineHz. Ebubekir nüshasının özünü, bu saklı vahiy materyalinin oluşturduğunu düşünenler de bulunmaktadır (kz., Arthur Jeffery, **Materials for the history of the text of the Kur'an**, Leiden,1937,s.,6).

¹⁷ es-Sicistani, **Kitabu'l-Mesahif**, s.,83-88, Süyüti, el-İtkan, Kahire,1935, I,58,2, ez. Zencani,**Tarihu'l-Kur'an**, Kahire,1935, s.,17,L.İ.Klmoviç, **Kur'an metninin oluşumu ve tertibi**, cev. M. K. Atik, KSÜ. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı: 4, s., 144-148.

Bu da **“Kurra”**ya mahalli güçlü nüfuz kazandırdı. Bölge asabiyeti burada, her eyaletin kendi **“kurra”**sını desteklemesinde belirdi. Bu asabiyetin ardında yerel varlığı güçlendirme, Hz.Ömer’in başlatıp Hz.Osman’ın sürdürdüğü merkeziyetçiliğe yönelişi zayıflatma ve devletin gücünü sınırlama da vardı. Ayrıca, geniş arazide yaşayan Müslümanlar arasında dini ve hukuki ehemmiyete sahip bu tür farklı metinlerin bu ortamda yayılması hem idarede hem de toplumda hoş gitmeyen siyasi hadiselerle sebep olabilirdi. Nitekim muhtelif beldelerde ortaya çıkan ihtilaflar ile **“kurra”**nın kendi bölgelerinde güçlü bir nüfuz kazanmaları, eyaletlerin kendi **“kurra”**sını desteklemeleri bunun bir delili idi. Bundan başka, İslam’ın ve halifeliğin büyük alanda yayılması ile farklı metinlerin ortaya çıkması gerek ibadette gerek kanun koymada ve gerekse yasaları hakim kılmada birtakım zorluklar çıkarabilirdi¹⁸.

Halifeliğin ilk devirlerinde muhtelif beldelerde ortaya çıkan ihtilaflar ve çok gergin olan sosyal ve siyasi şartlar neticesinde İranlı köle tarafından Hz.Ömer’in öldürülmesi (64 4) sonucunda yerine geçen Osman İbn Affan, farklı Kur’an metinleri yüzünden doğan tartışmalara son vermek ve **“kurra”**nın nüfuzuna ve anti merkeziyetçi yönelişe bir sınır koymak istedi. Bunun için de farklı senetleri saf dışı bırakıp, sabit bir Kur’an metnini cem etmek için harekete geçti. Kureyş kabilesinin Ümeyye soyundan varlıklı, muteber biri olan Zeyd b.Sabit başkanlığında, **Said** b. El-As, Mus’ab b. Sa’d b. Ebi Vakkas ve Abdullah b.Zübeyr’den oluşan bir komisyon kurdu ve bu komisyona Hz. Ebubekir döneminde yazılan, ondan da Hz. Ömer’e intikal eden ve Hz. Ömer’in de ölmeden önce kızı Hz.Hafsaya emanet ettiği nüshayı Hafsa’dan alıp ondan yararlanarak (Rivayetler bu konuda farklılık arz etmektedir. Hafsa’nın nüshayı vermeyi kabul ettiği rivayet edildiği gibi, ölünceye

¹⁸ A. Aziz Duri, **İlk Dönem İslam tarihi**, çev.H.Yücesoy, İstanbul,1991, s., 99-100.

kadar nüshayı vermekten imtina ettiği, cenazesi defnedildikten sonra evinden alınıp komisyona verildiği, daha sonra da Mer-
van b. Hakem tarafından bu sahifelerin yakılıp yok edildiği de
rivayet edilmektedir) Kureyş lehçesini esas alan bir **İmam
Mushaf** yazmaları talimatını verdi. Komisyon, tümü olmasa da
bazı şahıslarda bulunan Allah'ın Vahiyyelerini içeren metinlerini
bir araya getirilerek, Kur'an'ın Zeyd b. Sabit tarafından tertip
olunmuş birinci nüshası ile mukayese edilerek, tüm Müslü-
manlar nezdinde kabul görecektir Kureyş lehçesine dayalı stan-
dard bir nüsha hazırladı. Bu nüsha Medine, Mekke, Basra,
Kûfe ve Şam gibi önemli merkezlere gönderildi ve Halifenin
emriyle zorla veya gönüllü olarak toplanmış orijinal kuran sa-
hifeleri / metinleri yakıldı/ yok edildi. Yakılan bu metinler her
zaman birbiriyle de uygun gelmiyor, farklılıklar arz ediyordu.
Medine, Mekke, Basra, Kûfe ve Şam merkezlerinde benimse-
nen nüshalar arasında ciddi lafız farklılıkları vardı¹⁹

Hz . Osman tarafından yapılan uygulama ise lehçe fark-
lılıklarını ortadan kaldırmanın yanında, "**kurra**"nın nüfuzuna
ve anti merkezi yönelişe bir sınır koyarak İslam birliğini ger-
çekleştirmenin önemli dini-siyasi bir adımı idi.

Hz. Osman'ın, farklı nüshaları yok edip Medine nüsha-
sını resmileştirmesi akabinde bazı "**Kurra**" Osman'ın bu giri-
şimine şiddetle karşı koydu. Ümmet içerisinde hilafet makamı
ve diğer konularda meydana gelen siyasi çekişmelerin de yay-
gın olması, Zeyd b. Sabit'in Allah'ın vahiyyelerinden ibaret metin-

¹⁹ İbn Ebu Davud, **Kitabu'l-Mesahif**, s.,10; İbn Nedim, **el-Fihrist**, Beyrut,? s.,37, el-Kurtubi, **Camiu'l-Beyan**, tahk., Muhammed b.İbrahim,Muhammed Hamid, Kahire, Daru'l-Hadis, 1994, I, 771-72;el-Hûi, **el-Beyan fi Tefsiri'l- Kur'an**, Bağdat, 1989, s., 274-275; İbn Ebu Davud'un **Kitabu'l-Mesahif** sayfa 83'te Ebubekir b. Ayyaş'tan (ö.194 h.) alıntılıdığı ifadeye göre; Sahabeden bir çok kişinin, kendilerine ait vahiy netinleri vardı fakat bunlar, bu kişilerin ölümü ile kaybolmuştur. Aynı gerçek "**el-Harfü'l-Evvel**"e tekrar gönderme yapılmasıyla da delilendirilmektedir. Bununla, Osman metninin, Peygamber zamanında mevcudiyeti bilinen bir okunuştan farklı bir okunuşu içermesi durumu kastedilmektedir.(A.Jeffery, a.g.e.,s.8)

leri toplaması hakkında birtakım itirazların, ileri geri konuşmaların patlak vermesi sonucunda, diğer şahıs metinlerinin ve kopyalarının ortaya çıkmasına sebep oldu. Nitekim Humus ve Şam halkının Mikdad b. Al-Asved'in, Kûfe halkının Abdullah b. Mes'ud'un, Basra halkının Ebu Muse'l-Eş'arî'nin, Suriye halkının genelde Ubey b. Ka'b'ın nüshalarını kabullendikleri bilinmektedir. Bu Mushafların çoğu Osman'ın cem ettirdiği nüshadan önceki döneme aittir. Bunlardan biri beklide en önemlisi de Abdullah b. Mes'ud nüshasıdır.²⁰

Abdullah b. Mesud'un Kıratı ve Musahafının Güvenirliliği Hakkındaki Rivayetler

Abdullah İbn Mes'ud, İslam'a sonradan giren kimselere yeni şekillenmekte olan Kur'anî vahyi eğitim yoluyla öğretebilecek kimselerin en yeteneklisi olduğunu, yine Abdullah İbn Mes'ud'un, daha deve çobanlığı yapan genç bir delikanlı iken, Hz. Peygamberin bizzat kendi ağzından yetmiş sûre öğrendiğini, mukaddes vahyi Mekke sakinlerine ilk ifşa eden sahabe olduğunu, Hz. Muhammed'in ashabına "Kuranı kendilerinden öğrenmelerini tavsiye ettiği dört kişiden biridir" dediğini yukarıda zikretmiştik. Şimdi ise onun musahafını ve kıratını korumada verdiği mücadeleyi ve haklılığını ifade eden rivayetleri burada

²⁰ **Fihrist** 36'da "İhtilafü'l-Mesahif" hakkında pek çok eser zikredilmektedir. İbn Amir (118h.), el-Ferrâ (ö.207h.), Halef b. Hişam (ö.229h.), el-Medâinî (ö.231h.), el-Varrâk ve Muhammed b. Abdurrahman bu eserlerin bazılarının yazarlarıdır. Yine Ebu Hatim'e (ö.248h.) ait olarak zikradilen (**Fihrist**, 54) ve el-Kisai'den gelen bir "**Kitabu İhtilafî Mesahifî Ehli Medine ve Ehli Kufe ve Ehli Basra**" adlı bir eser kayıtlıdır. Yine Muhammed b. İsa el-İsbahani'ye ait (ö.253h.) "**Kitabü'l-Mesahif ve'l-Hicâ**" adlı bir eser zikredilmektedir. Bütün bunlara ilaveten İbn Miksam'a (ö.362h.) ait "**Kitabü'l-Mesahif**" adında bir eserden söz edilmektedir (**fihrist** 49) fakat meşhur üç Mesahif kitabı, İbn Davud (ö.316h.), İbn Enbari (ö.327h.) ve İbn Eşte el-İsbahani'ye (ö.360h.) ait olanlardır. İbn Ebu Davud'un sayfa 83'te Ebubekir b. Ayyaş'tan ö.(194h.) alıntılıdığı ifadeye göre; Sahabeden bir çok kişinin, kendilerine ait vahiy netinleri vardı fakat bunlar, bu kişilerin ölümü ile kaybolmuştur. (kz., Arthur Jeffery, **Materials for the history of the text of the Kur'an**, Leiden,1937,s.,1, ayrıca bkz., İbn Ebu Davud, "**Kitabu'l-Mesahif**" sayfa 81-91. sayfalarda sahabe ve tabiinden pek çok zevatın kitabü'l-mesahifinden söz edilmektedir.

özet olarak vermek istiyoruz:

Humejd b. Malik rivay ediyor: İbn Mesud'un şöyle dediğini duydum: "Şüphesiz mushafıma suikast yapıldı. Kim mushafı kaçırıp saklayabilirse aşırıdır. Çünkü Allah Kur'an'da şöyle buyuruyor: " **Her kim emanete hıyanet eder ve kamuya ait olanı gizlerse, kıyamet günü onun vebaliyle / sakladığı ile gelir**"(Al-i İmran / 3:161). Ben Resulullah'tan yetmiş sûre ezberledim. Zeyd b. Sabit ise küçük bir çocuktuktu. Ben Resulullahtan aldığımı(emaneti) ortaya koyuyorum."

Mushafların yırtılması emredildiğinde Abdullah şöyle dedi: "Ey insanlar, Mushafları saklayın, şüphesiz kim saklar, muhafaza ederse, kıyamet günü sakladığıyla gelir. Kıyamet gününe siz den birisinin getireceği en iyi emanet sakladığı mushaftır. Kim mushafı saklayabilirse saklasın". Humejd b. Malik Abdullah b. Mes'ud'dan şu haberi rivayet ediyor: Mushaflarla ilgili emir verilince, bu durumu Abdullah b. Mes'ud kötü karşıladı sonra da: "Sizden kim mushafını koruya bilirse korusun, zira kim mushafını korursa kıyamet gününde o koruduğu Mushaf ile gelir", sonra da "Zeyd çocukken ben Resulullahtan yetmiş sûre öğrendim", dedi.

A'meş Ebû Vail'den rivayet ediyor: İbn Mesut minberde bize bir konuşma yaparak şöyle dedi: "Kim mushafını saklar korursa, kıyamet günü onunla gelir. Mushaflarınızı saklayın, bana Zeyd b. Sabit'in kıratıyla okumamı nasıl emredersiniz. Zeyd kakülleriyle çocuklarla gelirken ben, Resulullah'tan yetmiş küsur sure öğrendim. Kasem ederim ki, Kur'an'ın ayetlerinin ne için indiğini bilirim. Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen birisini bilmiyorum. Sizlere diyorum ki, Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen, uzlete çekilmiş kişinin gittiği bir yer bilsem oraya mutlaka giderdim". Ebu Vail dedi ki, minberden indiğinde bir toplulukla birlikte oturdum, söylediklerine hiç kimse karşı çıkmadı.

Şakik'ten rivayetle Abdullah şöyle dedi: "Kim bir şey

saklayıp gizlerse, kıyamet günü onu yüklenip gelir.” Bir tek kıraat üzere okumamı bana kim emrediyor. Resulullah’tan yetmiş kûsür sûre ezberledim. Peygamberin ashabı benim Allah’ın kitabını en iyi bilenleri olduğumu bilirler. Allah’ın kitabını benden daha iyi bilen birisinin olduğunu bilsem, mutlaka ona giderdim”. Şakik dedi ki, Peygamberin ashabından oluşan bir halkada oturdum, onlardan birisinin bu konuşmadan dolayı İbni Mesut’u ayıpladığını ve ona karşı çıktığını duymadım”.

Mushaflara olanlar olunca, Abdullah b. Mesut şöyle dedi: “Allah’tan başka ilah yoktur. İndirilen bütün sûrelerin ne zaman indiğini ve ne için indiğini bilirim. Şayet sizin bana var olduğunu söylediğiniz, uzlete çekilmiş Allah’ın kitabını benden daha iyi bilen birisini bilseydim mutlaka ona giderdim”.

Ebu Sait el-Ezdi, Abdullah b. Mesut’un şöyle dediğini naklediyor: “Zeyd b. Sabit Müslüman olmadan önce, Resulullah bana yetmiş sûre öğretti ben de onları ezberledim”.

Abdullah b. Utbe’den rivayet ediyor: Abdullah b. Mesut, Mushafların yazılmasındaki Zeyd b. Sabit’in konumunu hoş karşılamadı ve şöyle dedi: “Ey Müslümanlar, Mushafları çoğaltan komiteden onu azledin, oraya başkası geçer. Kasem ederim ki, (Zeyd, b. Sabit’i kastederek) o babasının sulbünde kafir iken ben müslümandım. Abdullah b. Mesut şunu da söyledi: “Ey Kufe halkı (veya ey Irak halkı) sahip olduğunuz Mushafları saklayın ve onları muhafaza edin. Çünkü Allah şöyle buyuruyor (Al-i İmran / 3: 161) “ Her kim emanete hıyanet eder ve kamuya ait olanı aşırır gizlerse, kıyamet günü onun vebaliyle / aşırıldığıyla gelir”, Allah’ın huzuruna sakladığınız mushaflarla çıkın.” Zühri şöyle dedi: “Bana, bu konuşmada Abdullah b. Mesut’un, Resulullah’ın arkadaşlarından ileri gelenlerini kötülediği söylendi. Şüphesiz, Peygamber’le olan uzun yıllar şahsi yakınlığı onun hadis ve Kuran’a dair görüşlerine bu prestiji temin etmiştir”.

Abdullah b. Mesud’un Mushafına yönelik sert ifadeler

kullananları ve hatta sansür koyanların biri de Haccac b. Yusuf es-Sakafi'dir. İbnu'l-Esir'in "**el-Kamil Fi't-Tarih**" adlı eserinde şu haberi vermektedir: " Mushaflarla ilgili tartışmaların sürdüğü bir sırada Haccac b. Yusuf şunları söyledi: " Ey insanlar, Allah'a yemin ederim ki, size şu kapıdan çıkmanızı emretsem ve siz de emrime karşı gelseniz ozaman kanınızı dökmek benim için helal olur. Abdullah b.Mes'ud'un kıratını okuyan bir kişi görürsem onun boynunu vururum ve onun kıratını mushafından domuzun kürek kemiği ile de olsa kazırım"²¹

Osman mushafına aykırı olan kendi kıratının sıhhatine yönelik sansür ve propagandaya karşı şu sert ifadeyi kullanır: "Bir takım yetkisiz adamlar, kendi kendilerine Kur'an'da tasarrufa kalkıştılar." Diğer bir rivayette: "Zeyd b. Sabit kafir bir adamın sulbündeysen, ben müslümandım." O halde, nasıl olur da İbn Mes'ud'un doğrudan doğruya aslı kaynaktan aldığı kıraat Zeyd b. Sabit'in kıratının arkasına atılır?²² Kaynaklar, İbn Mes'udu, talebelerine ve cemaatine mushafını yaymak, okutmak ve tefsir etmek için gayret sarfettiğini yazmaktadır. Yine onun mushafını Hz.Osman'a teslim etmemekte direnmesi neticesinde dövüldüğünü ve hatta bu darb sonucu öldüğünü bazı kaynaklar yazmaktadır²³

Abdullah b.Mes'ud'un Mushafı

Abdullah b. Mes'ud, Mushafını ne zaman oluşturmaya başladığı hususunda her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Şurası açıktır ki Peygamber hayattayken vahiy toplamaya başlamıştır ve Kufe'ye tayin edilip orada bir Ku'ran otoritesi olarak kabul

²¹ A.g.e., IV, 95.yılı olayları bölümü, 1.baskı,1349 ?.

²² Bkz., İbn Maca, "**Kitabu'l-Mukaddime**", bab,11;İbn Ebi Davud, "**Kitabu'l-Mesahif**," s.13 ve devamı; ez-Zehebi, "**Siyeru E'lami'n-Nubela**," Kahire, 1955,s.,339; "**Tezkiratu'l-Huffaz**," Beyrut, Daru'l-Kütübu'l-İlmiyye, 1998, I,16-18; İbnu'l-Cezeri, "**Tabakatu'l-Kurra**, Neşr: G. Bergstraesser, Mısır, 1932,I, S.458-59.

²³ eş-Şehristani, "**el-Milel Ve'n-Nihal**, 1347 ?,s.I, 64-65; Bkz. Abdu's-Sabur Şahin, "**Tarihu'l-Ku'ran**, Kahire,1966, s.136.

edildiği günlerde bunları bir mushaf haline getirmiştir. Her halükarda, Hz. Osman tarafından resmi cem işlemi yapılmadan önce onun mushafının orada kullanımda olduğunu ve Kufe'lilerce takip edildiğini görüyoruz. Osman resmi nüshayı Kufe'ye gönderip diğer bütün mushafların yakılmasını emrettiğinde İbn'ü Mes'ud, resmi nüshanın, kendisi Müslüman iken o daha inkarcıların belinde olan, yeni yetme bir genç tarafından yapıldığını söyleyerek olması gerekenin kendi mushafının tercih edilmesi olduğunu iddia etti ve kendi nüshasını vermeyi reddetti. Bununla da kalmayarak, Osman mushafına aykırı olan kendi kıratının sıhhatine yönelik sansür ve propagandaya karşı da şu sert ifadeyi kullandı: “Bir takım yetkisiz adamlar, kendi kendilerine Kur'an'da tasarrufa kalkıştılar.”²⁴

Tarihi bilgiler gösteriyor ki, iki sahabinin(İbn Mes'ud ve Ubey b.Ka'b) kıraatları genel mânâda ihtilafların en şiddetlisi olarak zuhur etti. Hatta bu ihtilaflar bazı sûrelerin Kur'an'a alınıp alınmamasına kadar vardı. İlk Müslüman tabakanın en büyük öğretmenlerinden olan Abdullah İbn Mes'ud ile Ubey b. Ka'b, Peygamber'e atfedilen onları görevlendirdiğiyle ilgili rivayetlerle Kur'an metninin otoriterleri ünvanını almaları onların kıratlarının doğruluğuna neden oluyordu. Hz.Muhammed (s.a.v) Übeyy'ı de vahiy katipliğine seçmişti. Cebrail'in de şehadetiyile sahabenin en iyi Kur'an bileni (kurra) seçilmişti. Bu, onun hakkında şahid olarak yeterliydi. İslam'a sonradan giren kimselere yeni şekillenmekte olan Kur'anî vahyi eğitim yoluyla öğretebilecek kimselerin en yetkili iki isminin Kur'an metninin tertibinde görev verilmemesi ve görüşlerine itibar edilmemesi ihtilafların bertaraf edilmesini değil daha da yaygınlaşmasına imkan vermişti. Zira bu mushaf sorunu karşısında Kufe'liler arasında belirgin bir görüş ayrılığı göze çarpmaktadır. Bir grup Hz. Osman tarafından gönderilen yeni nüshayı kabul ederken büyük çoğunluk İbn'ü Mes'ud'un, o zamanlar Kufe

²⁴ Kitabü'l-Mesahif, s., 13-25.

mushafı olarak kabul edilen mushafını takip etmeye devam etmesidir²⁵.

İbn'ü Nedim (ö.377) Fihrist'inde 39. sayfada el Fadl b. Şazan'a (ö.280 den önce) dayanarak Abdullah İbn. Mes'ud'a ait mushafın tertibini gördüğünden söz ederek, ona ait Kur'an'ın sıralamasını şöyle vermektedir:

2,4,3,7,6,5,10,9,16,11,12,17,21,23,26,37,33,28,24,8,19,29,30,36,25,22,13,34,35,14,47,31,9,16,11,12,17,21,23,26,37,33,28,24,8,19,29,30,36,25,22,13,34,35,14,47,31,39,(40bis46,39,(40bis46)40,43,41,46,45,44,48,57,59)40,43,41,46,45,44,48,57,59),32,50,65,49,67,64,63,62,61,72,71,58,60,66,55,53,51,52),32,50,65,49,67,64,63,62,61,72,71,58,60,66,55,53,51,52,54,69,56,68,79,70,74,73,83,80,76,756,77,78,81,82,88,87,92,89,85,84,96,90,93,94,86,100,107,101,98,91,95,104,105,106,102,97,103,110,108,109,111,112.

Burada olmayan sureler 1., 15., 18., 20., 27., 42., 99., 113., 114. surelerdir. İbn Aşta'dan rivayet edilen el A'meş'den ve İbn'ü Mesud okulunun diğer öğrencilerinden nakillerde bulunan Cerir b. Abdu'l Hamid'e dayanan bu açıklamaya göre liste şöyledir :

2,4,3,7,6,5,10,9,16,11,12,18,17,21,20,23,26,37,33,22,28,27,24,8,19,29,30,36,25,15,13,34,3,14,38,47,31,39,40,43,41,42,46,45,44,48,59,32,65,68,49,67,64,63,62,61,72,71,58,60,66,55,53,52,51,54,56,79,70,74,73,83,80,76,77,75,78,81,82,88,87,92,89,85,84,96,90,93,86,100,107,101,98,91,95,104,105,106,102,97,99,103,110,108,109,111,112,94.

Meşhur Kur'an tarihçisi oryantalist Arthur Jeffery, "**Ma-**

²⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., III ,86-87; Kurtubi, I/53; A.Jeffery, **Materials for the history of the text of the Kur'an**, The Origins of the Koran, İbn Warraq, 1998, New York, 114-135; İbnu'l-Cezeri, **en-Neşr**, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 202, I, s.,32.

terials for the history of the text of the Kur'an” eserinin 25-113. sayfalarında, Hz.Osman'ın cem ettirdiği İmam Mushaf ile Abdullah b.Mes'ud'un Mushafına ait farklı kıraatlerin / lafızların karşılaştırmasını İslami kaynaklara muracaat ederek yapmıştır. Bu çalışmamızda da da görüleceği üzerine Hz.Osman Mushafı ile Abdullah b.Mes'ud Mushafındaki lafız farklılıkları, yukarıda Vahiy- lafız ilişkisinde açıklamaya çalıştığımız görüşlerimizi teyit eder mahiyettedir. A.Jeffery, ulaşabildiği kaynaklarda farklı kıraatlerin İbn Mesud'un mushafından geldiğinin bazen açıkça söylendiğini, çoğu kere sadece İbn Mesud'un kıratı (harf veya kıraat) olarak verildiğini nadiren de kıraatların İbn'ü Mesud'un talebelerinden geldiğinin söylendiğini yazmaktadır.

İbn Mes'ud Nüshası

SURE I

Ayetler arası	Abdullah İbn Mes'ud Nüshası	H.z.Osman Nüshası
4/3	مَلِكٍ	مَالِكٍ
6/5	أَرْشِدُنَا	إِهْدِنَا.
7/6	مَنْ	الَّذِينَ
7	غَيْرَ	غَيْرِ

SURE II

2/1	الْكِتَابِ نَنْزِيلٍ	ذَلِكَ
7/6	عَشْوَةَ- عَشِيَّةَ	عَشَاوَةَ
9/8	يَخْدَعُونَ	يُخَادِعُونَ
14/13	بِشَيَاطِينِهِمْ	إِلَى شَيَاطِينِهِمْ
17/16	فَأَضَاءَتْ	فَلَمَّا أَضَاءَتْ
18/17	صَمًّا بَكْمًا عُمِيًّا	صَمٌّ بَكْمٌ عُمِيٌّ
20/19	يَخْطِفُ	يَخْطَفُ
20/19	كُلَّ مَا	كُلَّمَا
20/19	مَرُّوا فِيهِ وَمَضُوا فِيهِ	مَشَوْا فِيهِ

20/19	بَاءِ . لَا ذَهَبَ	لَذَهَبَ
23/21	أَنْزَلْنَا عَلَى عِبْدِنَا	نَزَلْنَا عَلَى عِبْدِنَا
24/22	أَعِيدَتْ - أَعِيدَتْ	أُعِيدَتْ
25/23	مُطَهَّرَات	مُطَهَّرَةٌ
26/24	وَبِعُوضَةٍ	مَا بِعُوضَةٍ
26/24	يُضِلُّ بِهِ كَثِيرٌ وَيُهْدِي بِهِ كَثِيرٌ	يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا
26/24	مَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقُونَ	مَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ
31/29	عَرَضَهُنَّ	عَرَضَهُمْ
32/30	مَا أَعْلَمْتُنَا	مَا عَلَّمْتُنَا
36/34	فَوَسَّوَسَ لَهُمَا	فَارَزَلَهُمَا
40/38	بِعَهْدِي	بِعَهْدِي
40/38	ادْكُرُوا	ادْكُرُوا
42/39	تَكْتُمُونَ	تَكْتُمُوا
46/43	يَعْلَمُونَ	يَظُنُّونَ
48/45	لَا يُؤْخَذُ	لَا يُقْبَلُ
49/46	يُقْتَلُونَ	يُذَبِّحُونَ
51/48	اتَّخَذْتُمْ	اتَّخَذْتُمْ
60/57	تَعِينُوا	تَعِينُوا
61/58	قَتَلَهَا	قَتَلَهَا
61/58	ثَوْمَهَا	فَوْمَهَا
61/58	مِصْرَ	مِصْرًا
63/60	وَتَذَكَّرُوا وَتَذَكَّرُوا	وَادْكُرُوا
68/64	سَلْ	ادْعُ
70/65	الْبَاقِرُ	الْبَقْرُ
70/65	تَشَابَهُهٖ يَشَابَهُهُ مُتَشَابِهَةٌ	تَشَابِهَةٌ
72/67	فَتَدَارِأْتُمْ	فَادَارَءْتُمْ
74/69	فَسَا	فَسَتْ
74/69	فَسَاوَةٌ	فَسُوَةٌ
83/77	يَعْبُدُونَ يَعْبُدُوا تَعْبُدُوا	تَعْبُدُونَ
83/77	حَسَنًا	حُسْنًا
83/77	تَوَلَّوْا- تَوَلَّوْا عَنْهُ	تَوَلَّيْتُمْ
83/77	قَلِيلٌ	قَلِيلًا
85/79	طَوِيفًا	فَرِيفًا
85/79	وَإِنْ يُؤْخَذُوا تَفَدُّوهُمْ	وَإِنْ يَأْتُوَكُمْ أَسَارَى تَفَادُوهُمْ
85/79	مَنْ فَعَلَ	مَنْ يَفْعَلُ
87/81	أَفْكَلًا مَا	أَفْكَلَمَا
89/83	مُصَدَّقًا	مُصَدِّقٌ
96/90	بِمَنْزِلِهِ	بِمَنْزِلِهِ
100/94	نَقَضَهُ	نَبَذَهُ
100/94	عَوَّدُوا	عَاهَدُوا
101/95	مُصَدَّقًا	مُصَدِّقٌ
102/96	هُمَا بِضَارِيَيْنَ	هُمَّ بِضَارِيَيْنَ
104/98	رَاعُونَا - ارْعُونَا	رَاعِنَا

105/99	وَلَا الْمُشْرِكِينَ	وَلَا الْمُشْرِكُونَ
106/100	مَا نُنَسِّخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِخُهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا	مَا نُنَسِّكُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسَخُهَا نَجِيٌّ بِمِثْلِهَا
108/102	سُئِلَ	سَأَلَ
111/105	هُودًا أَوْ نَصَارَى	يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا
114/108	خَافِينَ	خَيفًا
119/113	وَلَا تُسْئَلُ	وَلَنْ تُسْأَلَ
123/117	لَا تُجْزَى	لَا تُغْنَى
124/118	الظَّالِمِينَ	الظَّالِمُونَ
127/121	رَبَّنَا	يَقُولَانِ رَبَّنَا
128/122	أَرْنَا مَنَاسِكَنَا وَنُتِبَ عَلَيْنَا	أَرَهُم مَنَاسِكَهُمْ وَنُتِبَ عَلَيْهِمُ
132/126	وَوَصَى	أَوْصَى
132/126	يَا بَنِيَّ	أَنْ يَا بَنِيَّ
137/131	بِمِثْلِ مَا	بِمَا
139/133	أَتَحَاجُّونَنَا	أَتَحَاجُّونَا
144/139	شَطْرَهُ	قِبْلَهُ
148/143	وَلِكُلِّ وَجْهَةٍ هُوَ مُوَلِّيْهَا	وَلِكُلِّ جَعَلْنَا قِبْلَةً يَرْضَوْنَهَا
149/144	فَوَلِّ	فَوَالِ
150/145	حَيْثُ مَا	أَيْنَمَا
158/153	أَنْ	أَنْ لَا
158/153	يَطُوفُ	يَطُوفُ
158/153	تَطَوَّعَ خَيْرًا	يَتَطَوَّعُ بِخَيْرٍ
159/154	بَيْنَاهُ	بَيْنَهُ
162/157	يُظْهِرُونَ	يُظْهِرُونَ
177/172	لَيْسَ الْبِرُّ	لَيْسَ الْبِرُّ - َ - لَا أَنْ تُحْسِبِينَ أَنْ الْبِرُّ - لَا
177/172	قِيلَ	تَلَقَّاءَ
177/172	أَنْ	بِأَنَّ
177/172	وَالْمُوفُونَ	وَالْمُوفِينَ
177/172	بِعَهْدِهِمْ	بِعَهْدِهِمْ
178/173	الْقِصَاصُ	الْقِصَصُ
178/173	فَاتَّبَعَ	فَاتَّبَعَ
184/180	أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ	أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ
184/180	أَخَرَ	أَخْرَى
184/180	تَطَوَّعَ خَيْرًا	تَطَوَّعَ بِخَيْرٍ
187/183	الرُّفُوتِ	الرُّفُوتِ
191/187	وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يَقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ	وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يَقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ
196/192	أَتَمُّوا	أَقِيمُوا
196/192	وَالْعُمْرَةَ بِهِ	لِلْبَيْتِ . وَالْعُمْرَةَ إِلَى الْبَيْتِ
197/193	فَلَا رُفُوتَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ	فَلَا رُفُوتَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ
197/193	فَإِنْ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى	وَخَيْرُ الزَّادِ التَّقْوَى
198/19 4	مِنْ رَبِّكُمْ	مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ

198/194	لا جناحَ عليكم ان تبتغوا فضلا من ربكم في مواسم الحج فابتغوا حينئذٍ ومن تاجر فلا أنتم لمن اتقى الله	لا جناحَ عليكم ان تبتغوا فضلا من ربكم
202/198	نصيب مما كسبوا	نصيب مما كسبوا
203/199	لمن اتقى الله	لمن اتقى الله
204/200	ويشهد الله	ويشهد الله
210/206	ظلال	ظلال
	أن يأتيهم الله والملائكة في ظلل من لعمام . ٍ	يأتيهم الله
210/206	قضاء الأمر	قضى الأمر
212/208	زيت	زيت
213/209	أمة واحدة فاختلّفوا	أمة واحدة
213/209	على الإسلام عنه من الحق	فيه من الحق
214/210	وزلزلوا فزلزلوا (و) يقول حقيقة الرسول وزلزلوا ثم زلزلوا ويقول-	وزلزلوا حتى يقول الرسول
217/214	عن قتال	قتال
219/216	كثير	كبير
219/216	أكثر	أكبر
222	يظهن	يظهن
226	ألوا	يولون
226	فأوا فيهن	فأوا
228	بردين	بردين
229	إلا أن يخافوا أن لا يقيموا حقوق - تخافوا	يخافوا
233	يكمل الرضاة	يتم الرضاة
233	تضارز	تضارز
233	وعلى الوارث ذى الرحم المحرم مثل ذلك	وعلى الوارث مثل ذلك
236/237	من قبل أن تجامعهن	ما لم تمسوهن
237/238	تجامعهن	تمسوهن
238/239	وعلى الصلوة	والصلوة
240/241	كتب عليكم الوصية لأزواجكم	والذين يتوفون منكم ويذرون أزواجا وصية لأزواجهم
241/242	للمطلقة	للمطلقات
249/250	إلا قليلا	إلا قليلا
253/254	من بعدهم	من بعدهم
255/256	القيام	القيام
255/256	وسع كرسيه السماوات والأرض	وسع كرسيه
257/259	الطاغوت	الطاغوت
259/261	وهذا شرابك لم يتسن . هذا طعامك وشرابك لم يتسن	وشرابك لم يتسنه
259/261	قيل أعلم	قال أعلم
260/262	قيل أولم - قال فخذ - قيل فخذ	قال أولم
260/262	فصيرهن	فصيرهن

266/268	عَنْبٍ	أَعْنَابٍ
267/269	تَأْمَمُوا	تَيَمَّمُوا
267/270	تُعْمَضُوا	تُعْمَضُوا
271/273	فَنِعْمَ مَا	فَنِعْمًا
271/273	يُكْفَرُ وَ	وَيُكْفَرُ
275/276	لَا يَقُومُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ - يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْمَسَّ	لَا يَقُومُونَ
279	فَأَيُّقِنُوا	فَأَذِنُوا
280	ذَا	ذُو
280	فَنَظَرُوهُ - فَنَظَرُوهُ	فَنَظَرُوهُ
280	مَيْسُورِهِ	مَيْسِرَةً
280	تَتَصَدَّقُوا	تَتَصَدَّقُوا
281	ثُرَدُونَ	ثُرَجَعُونَ
282	فَتَذَكَّرْهَا الْأُخْرَى	فَتَذَكَّرْ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى
282	يُضَارِرُ - يُضَارِرُ	يُضَارِرُ
283	فَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ فَلَمْ	وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ
283	كُتِبَا	كَاتِبًا
284	يُعَذَّبُ - وَيُعَذَّبُ - يُعَذَّبُ	فَيُعَذَّبُ
285	وَأَمَّنَ الْمُؤْمِنُونَ	وَالْمُؤْمِنُونَ
285	كِتَابِهِ وَلِقَائِهِ وَرُسُلِهِ	كُتِبِهِ وَرُسُلِهِ
285	وَيُفَرِّقُونَ . تَفَرَّقَ	تُفَرِّقُ

SURE III

2/1	الْقِيَامِ	الْقِيَوْمِ ,
3/2	أَنْزَلَ	نَزَلَ
7/5	وَإِنَّ تَأْوِيلَهُ إِلَّا عِنْدَ اللَّهِ - وَإِنْ حَقِيقَةُ تَأْوِيلِهِ إِلَّا عِنْدَ اللَّهِ	وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ
13/11	يُرَوِّعُهُمْ	يَرَوِّعُهُمْ
18/16	شَهِدَاءُ اللَّهِ	شَهِدَ اللَّهُ
18/16	أَنْ لَا	أَنَّهُ لَا
18/16	الْقَائِمُ	قَائِمًا
19/17	الْحَنِيفِيَّةَ	الْإِسْلَامَ
21/20	قَاتِلُوا الَّذِينَ	يَقْتُلُونَ الَّذِينَ
30/28	وَدَّتْ	تَوَدُّ
33/30	عَالِ مُحَمَّدٍ	عَالِ عِمْرَانَ
37/32	كُلِّ مَا	كُلَّمَا
39/33	فَتَادَاهُ جِبْرِيلُ يَا زَكَرِيَّا - فَتَادَاهُ يُبَشِّرُكَ يُبَشِّرُكَ	فَتَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ
42/37	قَالَ	قَالَتْ
43/38	وَارْكَعِي وَاسْجُدِي فِي السَّاجِدِينَ	وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ
45/40	لِيُبَشِّرَكَ	يُبَشِّرُكَ
	وَقَالَتْ - وَقَالَ	إِذْ قَالَتْ
48/43	وَنُعَلِّمُهُ	وَيُعَلِّمُهُ
49/43	بآيَاتٍ - لآيَةٍ َلآيَاتٍ	بآيَةٍ
49/43	فَأَنْفَحَهَا	فَأَنْفَحَ فِيهِ

49/43	فَتَكُونُ	فَيَكُونُ
50/44	وَجِئْتُمْ بآيَاتٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ لِمَا جِئْتُمْ بِهِ مِنَ الْآيَاتِ وَأَطِيعُوا فِيهَا أَدْعَاكُمْ إِلَيْهِ	وَجِئْتُمْ بآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا
57/50	فَأَمَّا	وَأَمَّا
57/50	فَأَوْفِيهِمْ	فِيَوْفِيهِمْ
64/57	عَدَلٌ	سَوَاءٌ
73/66	إِنْ يُؤْتَى	أَنْ يُؤْتَى
73/66	عِنْدَ اللَّهِ	بِيَدِ اللَّهِ
74/67	يُخَصَّ	يُخْتَصَّ
75/68	تَيَمَّنُهُ	تَأْمَنُهُ
75/68	يُوفِيهِمْ أَوْفَى . وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنُهُ	يُؤَدِّهِ
79/73	تُدْرِسُونَ	تُدْرِسُونَ
80/74	وَلَنْ يَأْمُرَكُمْ	وَلَا يَأْمُرْكُمْ
81/75	الَّذِينَ أَوْثُوا الْكِتَابَ	النَّبِيِّينَ
81/75	مُصَدِّقًا	مُصَدِّقًا
91/85	لَوْ	وَلَوْ
92/86	بَعْضَ مَا	مِمَّا
101/96	يُنْتَلَى	تُنْتَلَى
104/100	وَالْيَكُنْ	وَالْتَكُنْ
104/100	الْمُنْكَرِ وَيَسْتَعِينُونَ بِاللَّهِ عَلَى مَا أَصَابَهُمْ وَأَوْلَيْكَ	الْمُنْكَرِ وَأَوْلَيْكَ
105/101	جَاءَهُمْ	جَاءَهُمْ
111/107	يُنْصَرُوا	يُنْصَرُونَ
118/114	بَدَا	بَدَتْ
120/116	يَصْبِكُمْ فَرُخٌ	تَمَسَّسْتُمْ
121/117	ثُبُوءٌ لِلْمُؤْمِنِينَ	ثُبُوءُ الْمُؤْمِنِينَ
122/118	وَلِيَهُمَا	وَلِيَهُمَا
133/127	وَسَابِقُوا	وَسَارِعُوا
144/138	رُسُلٌ	الرُّسُلُ
146/140	قَتِلَ	قَاتِلَ
146/140	رَبِّبُونَ	رَبِّبُونَ
156/150	بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ	بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ
161/155	يُعَلُّ	يَعْلُ
169/163	قَاتَلُوا	قَاتَلُوا
171/165	وَاللَّهُ	وَأَنَّ اللَّهَ
172/166	الْفَرُخُ	الْفَرُخُ
175/169	يُخَوِّفْكُمْ	يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ
181/177	سَيَكْتَبُ	سَيَكْتُبُ
181/177	يَقُولُونَ	قَالُوا
181/177	يَقَالُ , نَقُولُ لَهُمْ , يُقَالُ لَهُمْ	نَقُولُ
187/184	وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكُمْ مِنَ الَّذِينَ أَوْثُوا الْكِتَابَ	وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أَوْثُوا الْكِتَابَ

	مِيثَاقَهُمْ , الَّذِينَ أَوْثَرُوا الْكِتَابَ النَّبِيِّينَ	
187/184	لُنَّبِيِّنَهُ	لُنَّبِيِّنَهُ
188/185	فَمَنْ أَتَى فَاخِشَةً فَعَلَيْهِ . فَلَا تُحْسِبْنَهُمْ	بِمَا أَوْتَرُوا

SURE IV

1	تَسْأَلُونَ	تَسْأَلُونَ
1	وَبِالْأَرْحَامِ	وَالْأَرْحَامِ
6/5	أَحْسِنْتُمْ - أَحْسِنْتُمْ - أَحْسِنْتُمْ	ءَأَنْتُمْ
6/5	رُشْدًا	رُشْدًا
9/10	ضُعَفَاءَ - ضُعَفَاءَ	ضِعَافًا
10/11	وَمَنْ يَأْكُلْ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا فَإِنَّمَا يَأْكُلْ فِي بَطْنِهِ نَارًا وَسَوْفَ يُصَلَّى سَجِيرًا ۗ	{ إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَجِيرًا
15/19	بِالْفَاحِشَةِ	الْفَاحِشَةَ
16/20	وَالَّذِينَ يَفْعَلُونَهُ	وَالَّذِينَ يَأْتِيَانَهَا
19/23	وَلَا أَنْ تَعْضَلُوهُنَّ	وَلَا تَعْضَلُوهُنَّ
	أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ	أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ
20/24	فَقِنطَارًا مِنْ ذَهَبٍ	قِنطَارًا
23/27	الآتَى	الآتَى
23/27	وَرَبَائِبِكُمْ الْآيِ دَخَلْتُمْ بِأُمَّهَاتِهِنَّ ۗ	وَرَبَائِبِكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمْ الآتَى دَخَلْتُمْ بِهِنَّ
24/28	وَالْمُحْصَنَاتِ	وَالْمُحْصَنَاتِ
24/28	أَجَلٌ لَكُمْ . (و)	وَاجَلٌ لَكُمْ
24/28	مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى	مِنْهُنَّ
25/30	أَحْصِنَ	أَحْصِنَ
34/38	فَالصَّوَالِحُ قَوَائِدُ حَوَافِظَ لِلْغَيْبِ . اللهُ	فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ .
34/38	فَاصْلِحُوا إِلَيْهِنَّ وَالْآيِ	وَالْآيِ
34/38	الْمَضْجَعِ	الْمَضْجَعِ
37/41	بِالنُّخْلِ	بِالنُّخْلِ
40/44	نَمْلَةً	دُرَّةً
43/46	سُكَّرَى	سُكَّرَى
43/46	مِنْ الْعَاطِطِ , مِنْ عَاطِطٍ	مِنْ الْعَاطِطِ
43/46	نِسَاءَكُمْ	النِّسَاءَ
43/46	فَأَمُّوا	فَتَتِمَّمُوا
46/48	وَمِنَ الَّذِينَ	مِنَ الَّذِينَ
53/56	فَإِذِنْ لَا يُؤْتُونَ , يَأْتُونَ	فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ
55/58	صَدَّ	صَدَّ
56/59	كُلَّ مَا	كُلَّمَا
57/60	سَيِّدِ خَلْفِهِمْ .	سَنَدِّ خَلْفِهِمْ
59/62	وَالِى الرَّسُولِ .	وَالرَّسُولِ
60/63	بِهَا	بِهِ
66/69	قَلِيلًا	قَلِيلًا
74/76	فَسَنُوْتِيهِ	فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ
75/77	أَخْرَجْنَا مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ ظَالِمَةً	أَخْرَجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلِهَا

79/81	وَأَنَا كُنْتُنَاهَا عَلَيْكَ وَأَرْسَلْنَاكَ - وَأَنَا قَدَرْتُهَا عَلَيْكَ وَأَرْسَلْنَاكَ - وَإِنَّمَا قَضَيْتُهَا عَلَيْكَ وَأَرْسَلْنَاكَ	وَأَرْسَلْنَاكَ
81/83	بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ	بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ
84/86	مِنْ بَاسٍ	بَاسٍ
84/86	يَكْفَى	يَكْفَى
88/90	رَكَسَهُمْ , رَكَسَهُمْ	أَرْكَسَهُمْ
91/93	رُكِسُوا , رُكِسُوا	أَرْكَسُوا
92/94	وَمَا يَكُونُ	وَمَا كَانَ
92/94	يَتَصَدَّقُوا	يَصَدَّقُوا ,
92/94	مُتَّابِعَاتٍ	مُتَّابِعِينَ ,
94/96	مُؤْمِنًا	مُؤْمِنًا
95/97	الْقَاعِدُ	الْقَاعِدُونَ
95/97	الضَّرِيرُ	الضَّرِيرُ ,
103/104	إِسْتَفْرَزْتُمْ	أَطْمَأْنَنْتُمْ
109	عَنْهُ	عَنْهُمْ
114	فَسَوَّيْتِهِ	فَسَوَّيْتِهِ
128/127	أَنْ صَلَّحًا - أَنْ صَلَّحًا	أَنْ يُصَلِّحًا
129/128	كَأَنَّهَا مُعَلَّقَةٌ	كَالْمُعَلَّقَةِ
135/134	غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا	غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا ,
142/141	يُرَوُّونَ	يُرَآءُونَ ,
143/142	مُتَدَبِّبِينَ .	مُتَدَبِّبِينَ
146/145	وَسَيُّوتٍ	وَسَوْفَ يُؤْتِ
152/151	سَنُؤْتِيهِمْ	سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ
157/156	شَبَّهَ	شَبَّهَ ,
162/160	وَالْمُقِيمُونَ	وَالْمُقِيمِينَ
166/164	لَكِنَّ اللَّهَ	لَكِنَّ اللَّهَ ,
176/175	أَنْ لَا تَضِلُّوا	أَنْ تَضِلُّوا ,

SURE V

1	أَخْلَلْتُمْ لَكُمْ بَهِيمَةً	أَخْلَلْتُمْ لَكُمْ بَهِيمَةً
2	أَمَى الْبَيْتِ الْحَرَامِ	أَمَى الْبَيْتِ الْحَرَامِ
2/3	أَخْلَلْتُمْ	أَخْلَلْتُمْ
2/3	يُجْرِمَنَّكُمْ	يُجْرِمَنَّكُمْ
2/3	إِنْ يَصُدُّوكُمْ	إِنْ يَصُدُّوكُمْ ,
3/4	حَرَّمَ	حَرَّمَ
3/4	وَالْوَقِيدَةَ	وَالْمَوْقُودَةَ
3/4	وَالْمَتَطَوِّحَةَ	وَالْتَطِيحَةَ
3/4	وَأَكِيلُ السَّبْعِ - وَأَكِيلَةُ السَّبْعِ	وَمَا أَكَلَ السَّبْعِ
4/6	مُكَلِّبِينَ	مُكَلِّبِينَ ,
6/9	فَأَمُّوا	فَتَيَمَّمُوا
31/34	أَعْجَزَتْ	أَعْجَزَتْ
38/42	وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتُ .	وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ
38/42	أَيْمَانُهُمَا	أَيْدِيَهُمَا

48/52	شريعة	شريعة
52/57	يسرعون	يسرعون
54/59	عظاء	أعزة
54/59	الكفار	الكافرين
55/60	مولكم	وليكم
55/60	والذين يقيمون	الذين يقيمون
57/62	من الذين أشركوا	والكفار
60/65	من غضب الله عليهم وجعلهم قردة وخنازير - وعبد الطاغوت	من لعنه الله وغضب عليه وجعل منهم القردة والخنازير
64/69	بسطان - بسطان - بسيطان - بسطتان	مبسوطتان
	كل ما	كلما
67/71	من ربك إن علينا مولى المؤمنين	من ربك
69/73	يا أيها	إن
69/73	والصالحين	والصالحين
70/74	كل ما	كلما
79/82	يتنهنون	يتنهنون
89/91	عقدت الأيمان	عقدتم الأيمان
89/91	أيام متتابعات	أيام
95/96	مثل فجزأوه	فجزأه مثل
107/106	الأولين	الأوليان
114	تكون	تكون
115	قال سائر لها	قال الله إنى منزلها
118	فعبادك	فإنهم عبادك
118	العفور الرحيم - العزيز العفور	العزيز الحكيم

SURE VI

16	يصرف الله	يصرف
19	وأنا	وإننى
23	وما كان فينتهم	ثم لم تكن فينتهم
25	وقرا	وقرا
27	فلا تكذب	ولا تكذب
50	ملك	ملك
52	بالعدو	بالعداوة
56	ضلت	ضلت
57	يقضى بالحق	يقض الحق
	أسرع	خير
61	يتوفاه	توفته
63	خيفة	خفية
71/70	نرذ	نرذ
71/70	استهواه الشيطان	استهوته الشياطين
71/70	بيبا - أتينا	أتينا
93	يقولون أخرجوا	أخرجوا

	الهُون	الهُون
94	شَفَعَاءُكُمْ الَّذِينَ رَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فَرَّكُوا تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ	شُرَكَاءُكُمْ الَّذِينَ رَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ لَكُمْ شُفَعَاءٌ - تَقَطَّعَ مَا بَيْنَكُمْ
95	فَالِقُ الْحَبِّ	فَالِقُ الْحَبِّ
99	نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا جَنَاتٍ	يَخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا جَنَاتٍ
	انظُرُوا	انظُرُوا
100	وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ	وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ مِنَ الْجِنَّ وَهُوَ خَلَقَهُمْ
105	وَلِيَقُولُوا	وَلِيَقُولُوا (و)
105	دَرَسَتْ	دَرَسَ , دَرَسَتْ , دَرَسَتْ
105	لِنَبِيِّنَا	لِنَبِيِّنَا
109	وَمَا يُسْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ -	وَمَا يُسْعِرُهُمْ إِذَا جَاءَتْهُمْ أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ
111	قَبِيلًا	قَبِيلًا
125	يَصْعَدُ	يَصْعَدُ
136/137	لِشُرَكَائِنَا	لِشُرَكَائِهِمْ
138/139	حَجْرٍ	حَجْرٍ
139/140	خَالِصَةً	خَالِصٌ , خَالِصَةٌ
139/140	فِيهِ شُرَكَاءُ	فِيهَا سِوَاءُ
145/146	يَطْعَمُهُ	طَعَمَهُ , طَعَمَهُ
145/146	أَهْلًا لِيُغَيِّرَ اللَّهُ بِهِ	أَهْلًا بِهِ لِيُغَيِّرَ اللَّهُ
148/149	لَوْ شَاءَ	وَلَوْ شَاءَ
153/154	وَأَنْ هَذَا صِرَاطِي	وَهَذَا صِرَاطُ رَبِّكُمْ , وَهَذَا صِرَاطِي
154/155	الَّذِي أَحْسَنَ	الَّذِينَ أَحْسَنُوا
158/159	بَعْضُ آيَاتٍ	آيَةٌ
159/160	فَرَقُوا	فَرَقُوا

SURE VII

20/19	رُؤْيَى	رُؤْيَى
23/22	قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا إِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا	قَالُوا رَبَّنَا أَلَّا تَغْفِرُ لَنَا وَتَرْحَمْنَا
26/25	ذَلِكَ خَيْرٌ	خَيْرٌ
34/32	أَجَلُهُمْ	أَجَالُهُمْ
38/36	إِذَا الدَّارُكُوا	إِذَا تَدَارَكُوا , إِذَا أَدْرَكُوا
40/38	الْجَمَلُ	وَالْجَمَلُ الْأَصْغَرُ - الْجَمَلُ الْجَمَلُ - الْجَمَلُ
40/38	سَمِّ	سَمِّ
40/38	الْحَيَاطُ	الْمَخِيطُ
47/45	صُرِفَتْ	قَلِبَتْ
57/55	بَشْرًا	نُسْرًا
105/103	عَلَى أَنْ	أَنْ - بَأَنَّ

127/124	يَذُرْكَ	يَذُرْكَ
127/124	إِلَهَاتِكَ	إِلَهَاتِكَ
128/125	يُورِثُهَا	يُورِثُهَا
128/125	الْعَاقِبَةَ	الْعَاقِبَةَ
137/133	يَعْمَلُ	يَعْمَلُ
145/142	بِأَحْسَنِهَا	بِأَحْسَنِهَا
148/146	حَلِيْبِهِمْ	حَلِيْبِهِمْ
149/148	رَبِّنَا	رَبِّنَا
154/153	صَبْرًا	صَبْرًا
170/169	إِنَّ الَّذِينَ اسْتَمْسَكُوا	وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ
171/170	وَتَذَكَّرُوا	وَأَذَكَّرُوا
187	بِهَا	عَنْهَا

SURE VIII

1	يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ	يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ
1	فِيمَا تَنَاجَرْتُمْ بِهِ بَيْنِكُمْ	بَيْنِكُمْ
2	فَرَّقَتْ	وَجَلَّتْ
6	بَيِّنٌ	تَبْيِينٌ
14	هَذَا	ذَلِكَ
19	وَاللَّهُ مَعَ	وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ
25	الْمُضِلِّينَ - أَنْ تُضَيَّبَ	الْمُضِلِّينَ
27	لَا تَخُونُوا	تَخُونُوا
38/39	تَنَنَّهُوا - لَهُمْ - لَكُمْ	يَنَنَّهُوا
42/43	بِالْعُدْوَةِ الْعُلْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ السُّفْلَى	بِالْعُدْوَةِ
57/59	فَسَرَّدَ	فَسَرَّدَ
59/61	لَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ سَبَقُوا - أَنَّهُمْ سَبَقُوا	لَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا

SURE IX

İbn Mesud'un mushafında bu sure besmele ile başlamaktadır.

7	أَلَيْسَ لِلْمُشْرِكِينَ	كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ.
7	عَهْدٌ - عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَلَا ذِمَّةٌ	عَهْدٌ
8	ذِمَّةٌ	ذِمَّةٌ
21	يُنَبِّئُهُمْ	يُنَبِّئُهُمْ
28	عَائِلَةً	عَائِلَةً
37	يُضِلُّ	يُضِلُّ
37	زَيْنَ لَهُمْ سُوءٌ	زَيْنَ لَهُمْ سُوءٌ
38	تَنَاقَلْتُمْ	اتَّاقَلْتُمْ
47	رَأْدُكُمْ	رَأْدُكُمْ
51	هَلْ يُصِيبُنَا - يُصِيبُنَا	لَنْ يُصِيبَنَا
54	تَقْبَلُ	تَقْبَلُ
61	أَذُنُ خَيْرٍ وَرَحْمَةٍ	أَذُنُ خَيْرٍ
61/62	رَحْمَةٍ	رَحْمَةٍ

81/82	بِأَن قَعَدُوا خَلْفَ	بِمَقْعَدِهِمْ جَلِيفٌ
106/107	عَفُورٌ رَّحِيمٌ	عَلِيمٌ حَكِيمٌ
107/108	لِمَن حَارَبُوا	لِمَن حَارَبَ
109/110	فَأَنهَارَ بِهِ قَوَائِدُهُ	فَأَنهَارَ بِهِ
110/111	وَلَوْ قَطَعْتَ قُلُوبَهُمْ - وَلَوْ قَطَعْتَ قُلُوبَهُمْ	أَنْ تَقْطَعَ قُلُوبَهُمْ
111/112	بِالْجَنَّةِ	بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ
112/113	التَّابِعِينَ الْعَابِدِينَ الْحَامِدِينَ السَّائِحِينَ الرَّكْعِينَ السَّاجِدِينَ الْأَمِيرِينَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهِينَ وَالْحَافِظِينَ	التَّابِعُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّكْعُونَ السَّاجِدُونَ الْأَمِيرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ وَالْحَافِظُونَ
117/118	مَا زَاغَتْ قُلُوبٌ طَائِفَةٌ	مَا كَادَ يَرِيغُ قُلُوبٌ فَرِيقٌ
119/120	مِنَ الصَّادِقِينَ	مَعَ الصَّادِقِينَ
122/123	مِنَ كُلِّ طَائِفَةٍ مِنْهُمْ عَصَبَةٌ	مِنَ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ
122/123	أَنْقَلَبُوا	رَجَعُوا
126/127	لَا تَرَى - لَمْ تَرَوْا	لَا يَرُونَ
	مَرَّتَيْنِ وَمَا يَنْدَكُرُونَ	مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا وَلَا هُمْ يَنْدَكُرُونَ

SURE X

2	عَجَبٌ	عَجَبًا
4	حَقًّا أَنَّهُ	حَقًّا إِنَّهُ
4	بَدَأَ	بَيَدَا
11/12	لَقَضَيْنَا الْيَوْمَ أَجْلَهُمْ	لَقَضِيَ الْيَوْمَ أَجْلُهُمْ
16/17	لَا أَنْدَرْتُكُمْ - لَا أَنْدَرْتُكُمْ	لَا أَدْرِيكُمْ
19/20	عَلَى الْهُدَى أُمَّةً وَاحِدَةً	أُمَّةً وَاحِدَةً
22/23	يُنشِرُكُمْ	يُسِيرُكُمْ
22/23	جَرِينَ بِكُمْ	جَرِينَ يَوْمَ
22/23	حَبِطَ	أَحْبَطَ
24/25	رَخَّارِفَهَا	رُخْرَاهَا
24/25	وَتَرِيَّتْ	وَأَرِيَّتْ
24/25	أَتَاهُمْ	آتَاهَا
30/31	تَتَلَّوْا	تَتَلَّوْا
35/36	لَا يَهْدِي	لَا يَهْدِي
36/37	تَفْعَلُونَ	يَفْعَلُونَ
42/43	يَسْمَعُونَ	يَسْمَعُونَ
51/52	أَنْتُمْ إِذَا	أَنْتُمْ إِذَا مَا
58/59	فَأَفْرَحُوا	فَالْيَفْرَحُوا
78/79	يَكُونُ	تَكُونُ
81	سِحْرٌ	السِّحْرُ
89	تَتَّبِعَا	تَتَّبِعَانِ
90	إِنَّهُ لَا إِلَهَ	إِنَّهُ لَا إِلَهَ
92	نُنَجِّيكَ	نُنَجِّيكَ

92	بِنْدَانِكَ - يَا بِنْدَانِكَ	بِنْدَانِكَ
98	فَهَلَّا	فَلَوْلَا

SURE XI

12/15	إِلَيْهِ	عَلَيْهِ
12/15	جَاءَتْهُ الْمَلَائِكَةُ	جَاءَ مَعَهُ مَلَائِكَةٌ
13/16	بِسُورٍ	بِعَشْرِ سُورٍ
16/19	بَاطِلًا	بَاطِلٌ
25/27	قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ	قَوْمِهِ
28/30		ءَأَتَانِي رَحْمَةٌ مِنْ عِنْدِي
38/40	كُلَّ مَا	كُلَّمَا
41/43	مُجْرِبِهَا	مُجْرِبِهَا
41/43	مَرَسِيهَا	مُرْسِيهَا
44/46	وَقَضَى الْأَمْرُ وَأَنْتَ عَلَى الْجُودِيِّ	وَقَضَى الْأَمْرُ وَأَنْتَ عَلَى الْجُودِيِّ..-
46/48	أَنْ تَسْأَلَنِي	فَلَا تَسْأَلَنِي
49/51	مِنْ قَبْلِ هَذَا الْقُرْآنِ.	مِنْ قَبْلِ هَذَا
57/60	يَسْتَخْلِفُ.	يَسْتَخْلِفُ
57/60	تَنْصُرُوهُ - تَنْقُصُونَهُ	تَنْصُرُونَهُ
71/74	قَائِمَةً وَهُوَ قَائِدٌ - قَائِمَةٌ وَهُوَ جَالِسٌ	قَائِمَةٌ
72/75	شَيْخٌ	شَيْخًا
72/75	أَتَى يَكُونُ لِي وَلَدٌ	أَلَدٌ
74/77	يُجَادِلُهُمْ	يُجَادِلُنَا
78/80	الْخَبَائِثِ	السَّيِّئَاتِ
81/83	وَلَقَدْ وَفِينَا إِلَيْهِ آهْلُهُمْ كَلِمَةً إِلَّا عَجُوزٌ	وَلَا يَلْتَقِعُ مِنْكُمْ أَحَدٌ
101/103	أَغْنَى	أَغْنَتْ
101/103	اللاتي يَدْعُونَ	الَّتِي يَدْعُونَ
101/103	زَادَهُمْ	زَادَهُمْ
102/104	كَذَلِكَ	وَكَذَلِكَ
105/107	يَأْتُونَ - يَأْتِي	يَأْتِ
111/113	إِنْ كُلُّ إِلَّا.	وَإِنْ كَلَّا لَمَّا
113/115	تَنْصُرُوا	تَنْصُرُونَ
116/118	نَفِيَّةٍ	بَقِيَّةٍ

SURE XII

8	عُصْبَةٍ	عُصْبَةٍ
10	مِنْهُمْ وَيُلَاقِيهِمْ	مِنْهُمْ
10	لَا تَقْتُلُوهُ وَاجْعَلُوهُ	لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَأَلْقُوهُ
12	تَلْعَبُ وَتَلْعَبُ	يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ
17	تَنْتَضِلُ	تَسْتَوِقُ
18	فَصَبْرًا جَمِيلًا	فَصَبْرًا جَمِيلًا

22	جَعَلْنَاهُ حَكَمًا وَعَلَمًا	آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا
23	وَعَلَقْتَ الْأَبْوَابَ	عَلَقْتَ الْأَبْوَابَ
23	هَيْبَتٌ	هَيْبَتٌ
25	وَجَدَا	الْقِيَامَ
31	مُنْكَأً	مُنْكَأً
31	حَاشَى اللَّهِ - حَاشَى اللَّهِ - حَاشَى اللَّهِ اللَّهِ - حَاشَى اللَّهِ - حَاشَى اللَّهِ اللَّهُ	حَاشَى اللَّهِ
31	بَشَرًا - بَشَرًا - بَشَرًا	بَشَرًا
33	أَصْبُ	أَصْبُ
35	عَتَى	حَتَّى
36	عَتَبًا	خَمْرًا
36	ثُرِيدًا	خُبْرًا
43	سُنَابِلٍ	سُنْبُلَاتٍ
47	فِي سُنْبُلِهِ فَإِنَّهُ أَبَقِيَ لَهُ	فِي سُنْبُلِهِ
49	تَعْتَصِرُونَ.	يَعْتَصِرُونَ
62	لِفَتْيَانِهِ	لِفَتْيَانِهِ
64	خَيْرُ الْحَافِظِينَ - أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ	خَيْرُ حَافِظًا
65	تَبَعِي	تَبَعِي
69	دَخَلُوا عَلَيْهِ عَرَفَ يُوسُفُ أَخَاهُ.	دَخَلُوا عَلَى يُوسُفَ عَاوَى إِلَيْهِ أَخَاهُ
70	وَجَعَلَ	جَعَلَ
70	فَأَذِنَ مُؤَدِّنٌ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَخْرُجَ الْعَبِيرُ	ثُمَّ أَذِنَ مُؤَدِّنٌ
71	عَلَيْهِ	عَلَيْهِمْ
72	صَوَّغٌ	صَوَاعٌ
76	كُلُّ ذِي عَالِمٍ - كُلُّ ذِي عَالِمٍ - كُلُّ ذِي عَالِمٍ	كُلُّ ذِي عِلْمٍ
77	فَأَسْرَهُ	فَأَسْرَهَا
83	لَا يَعْلُ أَنْ	عَسَى اللَّهُ أَنْ
87	فَضْلٌ	رَوْحٌ
88	فَأَوْفَ لَنَا الْكَيْلَ وَأَوْفِرْ رِكَابَنَا.	فَأَوْفَ لَنَا الْكَيْلَ
90	هَذَا أَخِي بَيْنِي وَبَيْنَهُ قَرَبِي	هَذَا أَخِي
96	جَاءَ الْبَشِيرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْ الْعَبْرِ	جَاءَ الْبَشِيرُ
99/100	أَبَوَيْهِ وَأَخَوْتَهُ	أَبَوَيْهِ
101/102	أَتَيْنَن - عَلَّمْتَن	أَتَيْنَنِي - عَلَّمْتَنِي
105	وَالْأَرْضُ يَمْشُونَ - يَمْشُونَ عَلَيْهَا وَالسَّمَاءُ وَالْأَرْضُ آيَاتَانِ عَظِيمَتَانِ	وَالْأَرْضُ يَمْشُونَ
108	هَذَا	هَذِهِ
110	كَذَّبُوا	كَذَّبُوا

SURE XIII

4	قِطَاعٌ	قِطْعٌ
---	---------	--------

4	يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفِضَ بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ	يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفِضَ بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ
8/9	تَرِيدُ - يَرِيدُ	تَرِيدُ
10/11	وَمَنْ هُوَ سَارِبٌ	سَارِبٌ
11/12	مَعَاقِبُ	مُعَقَّبَاتٌ
14/15	يَدْعُونَ	وَالَّذِينَ يَدْعُونَ
14/15	فَادْعُوا وَمَا دُعَاءٌ	وَمَا دُعَاءٌ
16/17	قَالُوا اللَّهُ قُلْ	قُلْ اللَّهُ قُلْ
16/17	أَفْتَحْتُمْ - أَفْتَحْتُمْ	أَفَاتَحْتُمْ
19	أَوْمِنُ	أَفْمِنُ
26	يَقْدِرُ لَهُ	يَقْدِرُ
26	سَيَبْسُطُ	يَبْسُطُ
30/29	وَمَا أَرْسَلْنَا مِنَ الرُّسُلِ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا لَمْ نَجْعَلْ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ كَلِمَةً وَلَا نَسْمَعُ لِمَنْ يُشْرِكُ بِهِ	-----
31/30	يَتَّبِعُونَ	يَاتَّبِعُونَ
31	دِيَارِهِمْ	دَارِهِمْ
33	صَدُوا	صَدُوا
35	أَمْثَالُ - مِثَالُ	مِثْلُ
36	وَالَّذِي أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ فِيهِ لَعَاتٌ مُخْتَلِفَاتٌ - وَالَّذِينَ آمَنُوا يَفْرَحُونَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهِ - وَالَّذِينَ يَعْرِفُونَ الْأَجْرَ وَيُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ هُوَ الْحَقُّ يُؤْمِنُ يَفْرَحُونَ بِهِ	وَالَّذِينَ آمَنُوا يَفْرَحُونَ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ
38	مَنْ قَبْلِكَ فَاسْكَنَاهُمْ الْأَرْضَ	مَنْ قَبْلِكَ
42	الْكَافِرُونَ	الْكَافِرُونَ

SURE XIV

6	أُخْرَجَكُمْ	إِذْ أُخِجْتُمْ
7	قَالَ	تَأَذَّنَ
7	وَقَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ لَيْنٌ	وَلَيْنٌ
7	إِنْ لَعْنَى حَمِيلٍ (?)	إِنْ عَذَابِي لَشَدِيدٌ
8	لَيْنٌ كَفَرْتُمْ	إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ
9	عَادًا وَتَمُودًا	عَادٌ وَتَمُودٌ
18/21	عَصِيفٌ	عَاصِيفٌ
24/29	ثَابِتٌ أَصْلُهَا فِي الْأَرْضِ	أَصْلُهَا ثَابِتٌ
24/29	وَفَرَعَهَا فِي الْأَرْضِ	وَفَرَعَهَا فِي السَّمَاءِ
32/37	وَجَعَلْ لَكُمْ الْأَرْضَ قَرَارًا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ	السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
41/42	لَوْلَدَى	لَوْلَدَى
46/47	وَمَا كَانَ مَكْرَهُمْ - وَإِنْ كَادَ مَكْرَهُمْ	وَإِنْ كَانَ مَكْرَهُمْ
50/51	تَغَشَى	تَغَشَى

SURE XV

2	رُبَمَا	رُبَمَا
6	وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا.	وَقَالُوا
6	إِلَيْهِ	عَلَيْهِ
7	تُرِينَا مَلَايَكَةً	تَاتِينَا بِالْمَلَايَكَةِ
14	أُظْلَمُوا	فُظِّلُوا
15	سُجِرَتْ	سُكِّرَتْ
17	لُعِينٌ	رَحِيمٌ
51	وَأَعْلَمُهُمْ	وَنَبِّهَهُمْ
52	حِينَ.	إِذْ
53	تَوَاجَلَ - تَخَفَ	تَوَجَّلَ
53	نُبَشِّرُكَ	نُبَشِّرُكَ
54	نُبَشِّرُونَ	نُبَشِّرُونَ
56	مِنْ سَعَةِ رَحْمَةٍ	مِنْ رَحْمَةٍ
65	يَلْتَفِتِينَ.	يَلْتَفِتُ
66	وَقَلْنَا إِنَّ دَابِرَ - وَقَلْنَا لَهُ إِنَّ دَابِرَ	أَنَّ دَابِرَ
72	أَفِي سَكْرَاتِهِمْ يَلْعَبُونَ .	أَفِي سَكْرَاتِهِمْ يَعْجَمُونَ
79	مُسْتَقِيمٍ.	مُبِينٍ

SURE XVI

9	مِنْكُمْ	مِنْهَا
11	يُخْرِجُ	يُنْبِتُ
12	وَالرِّيَّاحُ	وَالنَّجْمُ
19	يَعْلَمُ الَّذِي يُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ وَالَّذِينَ تَدْعُونَ	يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ
20	كَخَلْقِهِمْ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا	لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلُقُونَ
28/30	تَوْفَاهُمْ	تَتَوَفَاهُمْ
37/39	يَهْدَى - يَهْدَى يَهْدَى	يَهْدَى
41/43	لِنُؤْيِيَهُمْ.	لِنُبَيِّنَهُمْ
41/43	فَتَنُوا	ظَلَمُوا
43/45	يُوحَى	نُوحَى
48/50	عَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ يُسْجُدُ لِلَّهِ	عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ
51/53	إِنَّمَا هُوَ أَنَا إِلَهُ وَاحِدٌ	إِنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ
62/64	مُفْرَطُونَ	مُفْرَطُونَ
65/67	أَعْبَرَةٌ	لَايَةٌ
66/68	نَسْفِيكُمْ	نُسْفِيكُمْ
67/69	ثَمَرَاتِ الْأَعْنَابِ وَالنَّخِيلِ تَتَّخِذُونَ سَكْرًا مُسْتَخْرَجُونَ مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا	ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكْرًا وَرِزْقًا حَسَنًا
69/71	يُبْصِرُونَ	يَتَفَكَّرُونَ
71/73	فَضَلُّوا بِرَادِيٍّ رِزْقَهُمْ عَلَى الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ	بِرَادَى
71/73	أَقْبِنِعَاءِ اللَّهِ هُمْ يَجْحَدُونَ	
73/75	مَنْ لَا يَرْزُقُهُمْ	مَا لَا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا

75/77	هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَنْ أَنْتِنَا رِزْقًا حَسَنًا	وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا
76/78	يُوجِّهُهُ - يُوجِّهُهُ - يُوجِّهُهُ - تُوَجِّهُهُ	يُوجِّهُهُ
77/79	خَيْرُ السَّاعَةِ	أَمْرُ السَّاعَةِ
80/82	جِئْنَا بِكُمْ	يَوْمَ ظَعْنِكُمْ
81/83	ظَلَالًا يَا وَيْلَكُمْ جِئْنَا بِكُمْ مَسِيرِكُمْ وَوَقْتِ مَقِيلِكُمْ .	خَلَقَ ظِلَالًا
85/87	إِذَا	وَإِذَا رَأَى
85/87	الَّذِينَ ظَلَمُوا	الَّذِينَ ظَلَمُوا
86/88	شُرَكَاءَهُمْ فِي النَّارِ	شُرَكَاءَهُمْ
86/88	شُرَكَائِنَا	هُؤُلَاءِ شُرَكَائِنَا
96/98	لِيُؤْفِقِينَ	لِنُجْرِيَنَّهُمْ
97/99	لِيُؤْفِقِيَهُمْ. (?)	لِنُجْرِيَنَّهُمْ
112/113	لِبَاسِ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ - لِبَاسِ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ	لِبَاسِ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ
115/116	حَرَّمَ اللَّهُ	حَرَّمَ عَلَيْكُمْ
124/125	إِنَّا أَنْزَلْنَا السَّبْتَ - إِنَّمَا أَنْزَلْنَا السَّبْتَ	جَعَلْنَا السَّبْتَ

SURE XVII

1	مِنَ اللَّيْلِ .	لَيْلًا
4	عَلَيْنَا	عَلَوْا
5	عِبَادًا	عِبَادًا
5	فَقَلَعُوا آثَارَ الدِّيَارِ	فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ
9	يُبَيِّنُ .	يُبَيِّنُ
23/24	وَوَصَى .	وَقَضَى
23/24	إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ إِمَّا وَاحِدًا وَإِمَّا كِلَاهُمَا	إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا
37/39	فَرَحًا	مَرَحًا
38/40	سَيِّئَاتٍ - حَبِيبَتُهُ - سَيِّئَاتُهُ	سَيِّئَتُهُ
44/46	سَبَّحَتْ لَهُ السَّمَوَاتُ وَسَبَّحَتْ لَهُ الْأَرْضُ	تُسَبِّحُ .
47/50	مَا نَطَّلَكُمْ تَتَّبِعُونَ	إِنْ تَتَّبِعُونَ .
57/59	تَدْعُونَ	يَدْعُونَ
57/59	رَبِّكَ	رَبِّهِمْ
57/59	أَقْرَبَ دَرَجَاتٍ	أَقْرَبَ
59/61	مُبْصِرَةً	مُبْصِرَةً
60/62	فِتْنَةً لَهُمْ	لِلنَّاسِ فِتْنَةً
62/64	لَا حَتِّكَنَّهُ	لَا حَتِّكَنَّ
71/73	بِكِتَابِهِمْ	بِأَمْرِهِمْ
71/73	فَمَنْ اهْتَدَى أَوْتَى	فَمَنْ أَوْتَى
71/73	فَأُولَئِكَ يُجْزَوْنَ جَسَدَهُمْ يَقْرَعُونَ	فَأُولَئِكَ يَقْرَعُونَ

76/78	يَلْبَسُوا	يَلْبَسُونَ
85/87	أوتُوا	أوتيتهم
93/95	ذَهَب.	زُخْرِفِ
97/99	كُلِّ مَا	كَلَمًا
106/107	فَرَقْنَا - عَلَيْكَ	فَرَقْنَاهُ
110	تُخَافُ بِصَوْتِكَ وَلَا تُعَالَ بِه	تُخَافُ بِهَا

SURE XVIII

1	عِوَجًا بَلْ دِينًا	عِوَجًا
2	يُبَيِّنُ	يُبَيِّنُ
5/4	مَنْ أَفْرَاهِهِمْ مَا لَهُمْ عَلَيْهَا مِنْ بُهْتَانٍ	مَنْ أَفْرَاهِهِمْ
11/10	عَدَدِي. (?)	عَدَدًا
16/15	مِنْ دُونِ اللَّهِ - مِنْ دُونِنَا	إِلَّا اللَّهَ
17/16	تَرَوُّرٌ	تَرَاوَرَ
20/19	يُظْهِرُوا.	يُظْهِرُوا
21/20	بِنَاءٍ	بُنْيَانًا
25/24	وَقَالُوا وَلْيَبِئْنَا	وَلْيَبِئْنَا
25/24	ثَلَاثَ مِائَةِ سَنَةٍ	ثَلَاثَ مِائَةِ سِنِينَ
28/27	عَيْنَاكَ	عَيْنَاكَ
33/31	كُلُّ الْجَنَّتَيْنِ آتَىٰ أَكْلُهُ - كَلَا	كَلْنَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أَكْلَهَا
38/36	لَكِنِ أَنَا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبِّي - لَكِنِ هُوَ اللَّهُ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ - لَكِنِ أَنَا هُوَ اللَّهُ رَبِّي	لَكِنَا هُوَ اللَّهُ رَبِّي
45/43	تَنْذِيرِهِ - تَنْذِيرِهِ	تَنْذِيرُهُ
48/46	جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ رَعِمْتُمْ	جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ رَعِمْتُمْ
52/50	يَقُولُ لَهُمْ	يَقُولُ
53/51	مُلَاقَوْهَا	مُؤَاقِعَهَا
55/53	وَمَا مَنَعَهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِرَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُوا لَهُمْ أَن تَأْتِيَهُمْ.	وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ
57/55	فَمَنْ أَكْثَرُ ذُنُوبًا مِمَّنْ نَكَرَ	وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ نَكَرَ
57/55	فِي آذَانِهِمْ وَقَرَأَ وَعَلَىٰ أَعْيُنِهِمْ غِطَاءٌ	فِي آذَانِهِمْ وَقَرَأَ
59/58	تِلْكَ الْقُرُونُ الْخَالِيَةِ.	تِلْكَ الْقُرَىٰ
63/62	أَرَأَيْتَ	أَرَأَيْتَ
63/62	أَنْ أذْكَرَهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ - أذْكَرَكَهُ	إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أذْكَرَهُ
73/72	قَوْلِي.	أَمْرِي
76/75	تَصْحَابِي.	تَصْحَابِي
77/76	يُنْقِضُ - لِيُنْقِضَ - يَنْقِضُ	يَنْقِضُ
77/76	لَتَأْخُذَتْ - لَتَأْخُذَتْ	لَتَأْخُذَتْ
78/77	هَذَا الْفِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ.	هَذَا فِرَاقُ
79/78	سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ.	سَفِينَةٍ
80/79	فَخَافَ رَبِّكَ	فَخَشِينَا
86/84	حَامِيَةٍ	حَمِيَةٍ
94/93	قَالَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِمْ	قَالُوا

96/95	زَيْرٌ	زَيْرٌ
96/95	سَوَى	سَوَى
96/95	الْجَبَلَيْنِ	الصَّدَقَيْنِ
96/95	عَلَيْهَا	عَلَيْهِ
102	أَفْظَنُ	أَفْحَسِبُ
109	مَدَدًا	مَدَادًا
109	أَنْ تُقْضَى	أَنْ تُنْفَذَ
109	مِدَادًا	مَدَدًا

SURE XIX

2,3/1,2	ذَكَرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الرَّحْمَنِ إِذْ نَادَاهُ زَكَرِيَّا نِدَاءً	ذَكَرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا
7	نُبَشِّرُكَ	نُبَشِّرُكَ
8/9	عَنِّي.	عَنِّي
18	إِلَّا أَنْ تَكُونَ تَقِيًّا.	إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا
19	لِيَهَبَ	لِأَهَبَ
24	فَخَاطَبَهَا مِنْ تَحْتِهَا	فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا
26	تَرِيًّا	تَرِيًّا
26/27	صَيَّامًا - صَمْتًا	صَوْمًا
27/28	وَجَاءَتْ بِهٍ تَحْمَلُهُ إِلَى قَوْمِهَا.	فَأَنْتَ بِهٍ قَوْمِهَا تَحْمَلُهُ
29/30	فَأَشَارَتْ إِلَى مَنْ فِي الْمَهْدِ	فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ
31/32	بِمَتِّ	بِمَتِّ
34/35	قَالَ - قَالَ اللَّهُ - قَالَ - قَالَ اللَّهُ - قَالُوا اللَّهُ الْحَقُّ	قَوْلٌ
40/41	وَارْتُوا الْأَرْضَ	ثَرْتِ الْأَرْضِ
42/43	وَآيَاتِ	يَا آيَاتِ
51/52	صَادِقًا نَبِيًّا	مُخْلِصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا
58/59	يُنْتَلَى	تُنْتَلَى
58/59	بِكَيَّا	بِكَيَّا
59/60	الصَّلَوَاتِ	الصَّلَوَةَ
60/61	سَيَدْخُلُونَ.	يَدْخُلُونَ
61/62	جَنَّةٍ	جَنَّتِ
64/65	يَنْتَزِلُ إِلَّا يَقُولُ.	تَنْتَزِلُ إِلَّا بِأَمْرٍ
66/67	سَأَخْرُجُ	لَسَوْفَ أَخْرُجُ
69/70	عَنِّي	عَنِّي
70/71	صَلِيًّا	صَلِيًّا
71/72	لَمَّا وَارِدُهَا	إِلَّا وَارِدُهَا
72/73	ثُمَّ	ثُمَّ
74/75	وَرِيَاءٍ	وَرِيًّا
75/77	وَاللَّهُ يَعْلَمُ.	فَسَيَعْلَمُونَ
77/80	أَمَّا رَأَيْتَ يَا مُحَمَّدُ الذِّكْرَ الذِّكْرَ الْكَذِبَ وَجَحَدَ بِآيَاتِنَا. أَفَرَأَيْتَ الَّذِي يَقُولُ إِذَا مِتَّ لِأَوْلَادِي	أَفَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ

77/80	وَلَدًا	وَلَدًا
80/83	وَنَرْتُهُ مَا يَفُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا وَلَا وَلَدًا .	وَنَرْتُهُ مَا يَفُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا
90/92	يَكَاذُ السَّمَوَاتُ يَنْصَدَعْنَ - يَتَّصَدَعْنَ - إِنْ تَكَاذُ السَّمَوَاتُ لَتَنْتَصَدَعْنَ - تَكَاذُ السَّمَوَاتُ لَتَنْتَصَدَعْنَ -	تَكَاذُ السَّمَوَاتُ يَنْفَطِرْنَ
93/94	إِلَّا آتَى الرَّحْمَنُ - لَمَّا آتَى الرَّحْمَنُ	إِلَّا آتَى الرَّحْمَنُ
97	لِنُبَشِّرَ	لِنُبَشِّرَ

SURE XX

1	طه	طه
2/1	نُزِّلَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ	أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ
2/1	لِنُشْفِيَ	لِنُشْفِيَ
15	أَخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي فَكَيْفَ أَعْلَمُهَا لَكُمْ	أَخْفِيهَا
15	آيَةٌ فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ مِنْهَا أَكَاذُ	آكَاذِ آيَةٍ
16/17	مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا	مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا
17/18	وَمَا ذَا فِي يَمِينِكَ	وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ
21/22	إِنَّا سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا	سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا
31/32	وَأَشَدُّ	أَشَدُّ
42/44	وَلَا تَنبِئَا	وَلَا تَنبِئَا
44/46	فَقُولَا لَهُ	فَقُولَا لَهُ
45/47	يُفْرَطُ	يُفْرَطُ
46/48	قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمْ أَسْمَعُ وَأَرَى	قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمْ أَسْمَعُ وَأَرَى
48/50	إِنَّ الْعَذَابَ سَيُحِيطُ بِمَنْ كَذَبَ بِمَا جِئْتُمَا بِهِ وَتَوَلَّى	إِنَّا قَدْ أَوْحَيْنَا أَنَّ الْعَذَابَ عَلَى مَنْ كَذَبَ وَتَوَلَّى
50/52	خَلَقَهُ	خَلَقَهُ
58/60	سِوَاءِ	سِوَاءِ
59/61	قَالَ وَمَوْعِدِي مَعَكُمْ يَوْمَ زِينَتِكُمْ.	قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ
59/61	يُخْشِرُ النَّاسَ	يُخْشِرُ النَّاسَ
60,61/ 62,63	فَخَرَجَ فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ سِحْرَهُ ثُمَّ أَتَى قَالَ لَهُمْ مُوسَى وَيْلَكُمْ لَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ .	فَقَتُولَى فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ أَتَى قَالَ لَهُمْ مُوسَى وَيْلَكُمْ لَا تَقْتُلُوا عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ
63/66	إِنْ ذَانِ إِلَّا سَاجِرَانِ	إِنْ هَذَانِ إِلَّا سَاجِرَانِ
69/72	كَيْدِ سِحْرِ	كَيْدِ سِحْرِ
69/72	أَيْنَ	حَيْثُ
72/75	لَنْ نُؤْتِرَكَ عَلَى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ مِنَ الْبَيِّنَاتِ	لَنْ نُؤْتِرَكَ عَلَى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ
80/82	تَجْبِينَكُمْ	أَنْجَبِيْنَكُمْ
81/83	إِنْ شَاءَ يَخْلُ اللَّهُ لَا عَلَيْكُمْ غَضَبِي	فَيَجِلُّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي
89/91	يَرَوْنَ	يَرَوْنَ
94/95	:	يَبْتُؤُمْ -
96	فَقَبِضْتُ قَبِيضَةً	فَقَبِضْتُ قَبِيضَةً

96	قَبِضَاتٍ مِنْ أَثَارِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ أَثَرُ قَرَّتِ الرَّسُولِ	قَبِضَةٌ مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ
97	نُخَلِفَهُ	نُخَلِفَهُ
97	ظَلَّتْ	ظَلَّتْ
97	لَتُدْبِحَنَّ لَهُ وَتَلْحَرَقَنَّ	لَتَحْرَقَنَّ
103	بِئْسَاءَ لَوْنٍ.	بِئْخَفْتُونَ
113/112	يُحَدِّثُ - نُحَدِّثُ	يُحَدِّثُ
114/113	تَفْضِي إِلَيْكَ وَحْيَهُ	يَفْضِي إِلَيْكَ وَحْيَهُ
121/119	فَكَشَفَ عَنْهُ وَعَنْ زَوْجِهِ غِطَاءَهَا وَخَصَفَا عَلَيْهِمَا	فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَصَتْ لَهُمَا سُوءَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا
122/120	ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِ رَبُّهُ وَهَدَى	ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَى
123/121	وَأِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ	فَأِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ
128	مَنْ	كَمْ
135	الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ	الصِّرَاطِ

SURE XXI

4	قُلْ رَبِّي يَعْلَمُ السِّرَّ	قُلْ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ
5	بِالآيَاتِ الَّتِي أُرْسِلَ بِهَا الْأَوْلُونَ	بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوْلُونَ
24	ذِكْرٌ مِنْ مَعِيَ	ذِكْرٌ مِنْ مَعِيَ
24	ذِكْرٌ مِنْ قَلْبِي	ذِكْرٌ مِنْ قَلْبِي
30/31	أَنَّ الْأَرْضَ وَالسَّمَاءَ	أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ
31/32	لِلْأَرْضِ	فِي الْأَرْضِ
33/34	يَعْمَلُونَ	يَسْبُحُونَ
37/38	خُلِقَ الْعَجَلُ مِنَ الْإِنْسَانِ	خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ
43/44	مَنْعَ أَنْفُسِهِمْ	نَصَرَ أَنْفُسِهِمْ
43/44	وَلَا أَنْتُمْ مِمَّا	وَلَا هُمْ مِمَّا
47/48	أَتَيْنَا	أَتَيْنَا
79	فَعَلَّمْنَاهَا	فَقَهَّمْنَاهَا
80	لِيُخْصِنَكُمْ	لِيُخْصِنَكُمْ
82	مَنْ يَغُوصُ لَهُ وَيَعْمَلُ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ	مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ
94	كُفْرَانَ	كُفْرَانَ
95	حَرَامٍ	حَرَامٍ
96	حَدْبٍ	حَدْبٍ
104	لِلْكِتَابِ	لِلْكِتَابِ

SURE XXII

2	بِسُكْرِي	بِسُكَارِي
5	فِي شَكٍّ	فِي رَيْبٍ
5	مِنْكُمْ مَنْ يَتُوفَى وَمِنْكُمْ مَنْ يَكُونُ شَيْوَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ	مِنْكُمْ مَنْ يَتُوفَى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ
9	وَلَتُدْبِقَنَّهُ	وَتُدْبِقُهُ
11	وَالْآخِرَةَ	وَالْآخِرَةَ

13	مَنْ	لَمَنْ
15	ثُمَّ لِيَقْطَعَهُ	ثُمَّ لِيَقْطَعُ
19/20	اِخْتَصَمَا	اِخْتَصَمُوا
22	كُلِّمَا	كُلَّمَا
27/28	يَأْتُونَ	يَأْتِينَ
	مَعْبِقٍ	عَمِيقٍ
31/32	تَتَهَوَّى بِهِ الرِّيحُ	تَهَوَّى بِهِ الرِّيحُ
35/36	وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ	وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةَ
36/37	صَوَافِينَ . صَوَافِينَ بِالْجِبَالِ مَنقُولَةٍ . -صَوَافِينَ بِالْجِبَالِ مَعْقُولَةٍ .	صَوَافٍ
39/40	يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ - قَاتَلُوا	يُقَاتِلُونَ
46/45	فَإِنَّهُ	فَإِنَّهَا

SURE XXIII

14	ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظْمًا فَكَسَوْنَا لَحْمًا الْعِظْمَ لَحْمًا ثُمَّ جَعَلْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَجَعَلْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً ثُمَّ كَسَوْنَا لَحْمًا	ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظْمًا فَكَسَوْنَا لَحْمًا الْعِظْمَ لَحْمًا
	أَنْشَأْنَاهُ نَشْءَهُ سَوَاءً	أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا
20	نُخْرِجُ الدَّهْنَ - نُخْرِجُ الدَّهْنَ	تَنْبُتُ بِالدَّهْنِ
21	وَصَيِّعٌ لِلْأَكْلِينَ	وَصَيِّعٌ الْأَكْلِينَ
21	فِي الطَّيْرِ وَالْأَنْعَامِ لَعِبْرَةٌ يُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بَطُونِ الْأَنْعَامِ	وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً
25	عَتَى حِينٍ	حَتَّى حِينٍ
35/37	أَيُعِدُّكُمْ إِذَا	أَيُعِدُّكُمْ أَنْتُمْ إِذَا
36/38	تُوَعَّدُونَ	تُوَعَّدُونَ
37/39	نَحْبًا وَنَمُوتَ	نَمُوتَ وَنَحْبًا
54/56	فَذَرَوْهُمْ فِي سَكْرَاتِهِمْ	فَذَرَوْهُمْ فِي عَمْرَتِهِمْ
55/57	نُمِدُّهُمْ	نُمِدُّهُمْ بِهِ
63/65	عَمْرَاتٍ	عَمْرَةٌ
66/68	عَلَى أَدْبَارِكُمْ تَتَكُونُونَ	عَلَى أَعْقَابِكُمْ تَتَكُونُونَ
67/69	سَمْرًا	سَامِرًا
67/69	تُهَجَّرُونَ	تُهَجَّرُونَ
71/73	الْأَرْضُ وَمَا بَيْنَهُمَا	وَالْأَرْضُ
87-89/89-91	اللَّ	بِاللَّهِ
91-93	أَلِهَةٍ	إِلَهٍ
99/101	حَضْرٍ	
101/103	يَسَاءَلُونَ	يَسْأَلُونَ
106/108	شَقَاوَتِنَا	شِقْوَتِنَا
110/112	سُخْرِيًّا	سُخْرِيًّا
111/113	إِنِّي عَفَوْتُ عَنْهُمْ	إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ

SURE XXVI

1	ط س م	طَسَمَ
4/3	فَتَطَّلَ	فَطَّلَتْ
4/3	خَاضِعَةً	خَاضِعِينَ
6/5	فَقَدْ كَذَّبُوا بِرَسُولِهِمْ لَمَّا جَاءَهُمْ	فَقَدْ كَذَّبُوا
13/12	وَيَضِيقُ صَدْرِي	وَيَضِيقُ صَدْرِي
20/19	إِذَا أَنَا	إِذَا وَأَنَا
	الْجَاهِلِينَ	الصَّالِينَ
24/23	رَبِّ	رَبِّ
27/26	إِنَّ الرَّسُولَ الَّذِي	إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي
28/27	الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ	الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ
28/27	أَنْ كُنْتُمْ	إِنْ كُنْتُمْ
39/38	وَقَالَ النَّاسُ هَلْ أَنْتُمْ مُسْتَمِعُونَ	وَقِيلَ لِلنَّاسِ هَلْ أَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ
40/39	لَعَلَّنَا نَتَّبِعَ السَّحْرَةَ إِنْ هُمْ يَغْلِبُونَ نَتَّبِعُ مِنْهُمْ	لَعَلَّنَا نَتَّبِعَ السَّحْرَةَ إِنْ كَانُوا هُمْ الْعَالِينَ
42/41	(إِذَا لِمَنْ)	إِذَا لِمَنْ
56	حَادِرُونَ .	حَذِرُونَ
60	وَاتَّبَعُوهُمْ	فَاتَّبَعُوهُمْ
63	فَرِيقٍ	فَرِيقٍ
64	وَأَزَلُّنَا	وَأَزَلُّنَا
71	أَصْنَامًا هِيَ إِلَهَةٌ لَنَا	أَصْنَامًا
81	وَإِذَا مِتَّ فَهَوَّ يُحْيِينِي	وَالَّذِي يُمَيِّنُنِي ثُمَّ يُحْيِينِي
90	وَأَزَلُّتْ	وَأَزَلُّتْ
111	وَاتَّبَعَكَ	وَاتَّبَعَكَ
129	كَيْ تَخْلُدُوا	لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ
137	خَلْقٍ - اخْتِلاقٍ	خَلْقٍ
149	فَرِهِينَ	فَارِهِينَ
166	أَصْلَحَ - مَا خَلَقَ اللَّهُ لَكُمْ - مَا أَصْلَحَ اللَّهُ	خَلَقَ
170	وَوَاعَدْنَا أَنْ نُؤْتِيَهُ أَهْلَهُ	فَنَجِّينَهُ وَأَهْلَهُ
176	الْأَيْكَةَ	لِنَيْكَةِ
205	أَفْرَأَيْتَكَ	أَفْرَأَيْتَ
215	وَهُمْ أَهْلُ بَيْتِكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَإِنْ عَصَوْكَ وَرَهَطُكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ فَقُلْ	فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ
227/228	مُتَقَلِّبٍ - يَنْقَلِبُونَ - يَنْقَلِبُونَ	مُنْقَلَبٍ
227/228	إِلَى أَى	أَى
227/228	بِمِثْلِ مَا ظَلَمَ فَإِلَيْكَ بِهِمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ - فَإِلَيْكَ بِهِمْ أَجْرُهُمْ بِمَا صَبَرُوا	مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا

SURE XXVII

14	عَلِيًّا	عَلُوا
16	عَلَمْنَا مَنْطِقَ - عَلَمْنَا مَنْ أَنْطَقَ الطَّيْرَ وَأَتَانَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ	عَلَمْنَا مَنْطِقَ
19	ضَحِكًا	ضَاحِكًا

22	فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ فَمَكَثَ فَقَالَ - فَتَمَكَّثَ	فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ
25	هَلَّا تَسْجُدُونَ - هَلَّا يَسْجُدَا - أَلَا هَلْ تَسْجُدُونَ	أَلَا يَسْجُدُوا
25	الْخَبَاءِ	الْخَبَاءِ
25	مِنَ السَّمَوَاتِ	فِي السَّمَوَاتِ
25	يُغْلِقُونَ	تُغْلِقُونَ
30	وَإِنَّهُ	إِنَّهُ
32	فَاضِيَةً	فَاطِئَةً
36	جَاءُوا	جَاءَ
36	أَتَمِدُونِي - أَتَمِدُونِي	أَتَمِدُونِي
37	أَرْجِعُوا	أَرْجِعْ
37	بِهِمْ	بِهَا
39	عِزْرَةَ	عِزْرِيَّةَ
	أَمِينٌ قَالَ أَرِيدُ أَعْجَلَ مِنْهُ	أَمِينٌ
40	أَنْظِرْ فِي كِتَابِ رَبِّي ثُمَّ آتَيْكَ	أَنَا آتَيْكَ
42	وَإِنَّا كُنَّا - وَإِنَّا أَوْتَيْنَا الْعِلْمَ مِنْ رَبِّنَا مِنْ قَبْلِهَا	وَأَوْتَيْنَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا وَكُنَّا
43	أَنَّهَا	إِنَّهَا
44	رَجَلَيْهَا	سَاقِيهَا
44/45	فَلَمَّا دَخَلْتَهُ قَالَتْ	قَالَتْ
44/45	قَدْ ظَلَمْتُ	ظَلَمْتُ
49/50	تَقَسَّمُوا لِنَبِيِّنَهُ ثُمَّ لِنَفْسِمَنْ مَا شَهِدْنَا - تَقَاسَمُوا ثُمَّ لِنَفْسِمَنْ مَا شَهِدْنَا	قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللهِ لِنَبِيِّنَهُ وَأَهْلِهِ ثُمَّ لِنَقُولَنَّ لَوْلِيَّهِ مَا شَهِدْنَا
66/68	بَلْ أَدْرَكَ - بَلْ أَدْرَكَ - بَلْ أَدْرَكَ	بَلْ أَدْرَكَ
74/76	تُخْفِي.	تُكِنِّي
81/83	وَمَا أَنْ تَهْدِي الْعُمَى - وَمَا أَنْ تَهْتَدِي الْعُمَى	وَمَا أَنْتَ بَهْدِي الْعُمَى
82/84	يَأْنِ	أَنْ
87/89	أَتَوْهُ	أَتَوْهُ
91/93	الَّتِي	الَّذِي
92/94	وَأَنْ آتَلُوا الْقُرْآنَ. وَأَنْ آتَلُوا الْقُرْآنَ.	وَأَنْ آتَلُوا الْقُرْآنَ

SURE XXVIII

6/5	يَرَى	نَرَى
7/6	لَمَّا وَضَعَتْهُ أَنْ أَرْضِيعِهِ	أَنْ أَرْضِيعِهِ
9/8	وَلَهُ	وَلَكَ
9/8	قَرَّتْ عَيْنٌ	لَا تَقْتُلُوهُ
10/9	قَرَعَا	قَرَعَا
10/9	لِنَشْعِرَ بِهِ	لِنُبَيِّدِي بِهِ
11/10	جَانِبٍ	جُنْبٍ
11/10	لَا يَنْتَهَى	لَا يَخْتَهِي
11/10	فَقَوَّارَتْ عَنْهُمْ إِلَى جَانِبٍ	فَبَصُرَتْ بِهِ عَنْ جُنْبٍ
15/14	فَلَمَّا كَرِهَ - فَمَكَرَهُ	فَوَكَرَهُ

17/16	يَا رَبِّ (فَلَا تَجْعَلْنِي)	فَلَنْ أَكُونَ
23	وَدُونَهُمْ امْرَأَاتٍ حَابِسَاتٍ	مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ
28	أَيُّ الْأَجْلِينَ مَا	أَيُّمَا
32	فَدَأْتِيكَ	فَدَنْتِكَ
35	فَاذْهَبَا بِكَلِمَتِي وَيَمَنْ اتَّبَعَكُمَا - وَيَمَنْ اتَّبَعَكُمَا الْعَالِيُونَ.	بِأَيَّتِنَا أَنْتُمَا وَمَنْ اتَّبَعَكُمَا
38	وَقَالَ يَا هَامَانَ أُوْقِدِي عَلَى الطَّيْنِ فَابْنِي لِي صَرْحًا.	فَأَوْقِدِي لِي يَا هَمَنْ عَلَى الطَّيْنِ فَاجْعَلِي لِي صَرْحًا
48	سَاحِرَانِ إِظَاهَرَا - سِخْرَانِ (إِظَاهَرَا -) سِخْرَانِ تَظَاهَرَا	سِخْرَانِ تَظَاهَرَا
57	ثُمَّرَاتٍ	ثُمَّرَاتٍ
57	وَجَعَلْنَا لَهُمْ حَرَمًا - أَوْلَمْ يَكُنْ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ (يَكُنْ) ثَمَكُنْ	أَوْلَمْ نَمَكُنْ لَهُمْ حَرَمًا
61	أَمِنْ	أَقَمِنْ
66	فَعَمِيَّتْ	فَعَمِيَّتْ
66	يَسَاءَ لَوْ	يَسَاءَ لَوْ
82	لَوْلَا مَنَّ اللَّهُ	لَوْلَا أَنْ مَنَّ
82	لَا تُخَسِفُ - لَا تُخَسِفُ - تُخَسِفُ لَوْلَا نِعْمَ اللَّهُ عَلَيْنَا لَقَلَّبَ بِنَا	لَخَسِفَ
86	تُجْعَلُنَّ	تُكُونُنَّ

SURE XXIX

8/7	حَسَنًا	حُسْنًا
17/16	إِنَّ الَّذِينَ تَخْلَقُونَ لَا يَمْلِكُونَ	إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ
25/24	إِنَّمَا مَوَدَّةٌ بَيْنَكُمْ - وَتَخْلَقُونَ إِفْكًَا إِنَّمَا مَوَدَّةٌ	مَوَدَّةٌ بَيْنَكُمْ
34/33	إِنَّا مُرْسِلُونَ عَلَيْهَا عَدَابًا مِنَ السَّمَاءِ	إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَى أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ
41/40	أَوْثَانًا كَمَثَلِ بَيْتِ الْعَنْكَبُوتِ.	أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ
45/44	إِنَّ الصَّلَاةَ تَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَى	إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى
49/48	بَلْ هِيَ.	بَلْ هُوَ
50/49	لَوْ لَا يَأْتِينَا بَيِّنَةٌ	لَوْ لَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهِ آيَاتٍ
55	يُقَالُ	يَقُولُ
58	لِنُنَوِّتَهُمْ.	لِنُبَيِّنَهُمْ
66	فَتَمَنَعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ - بِمَا آتَاهُمْ فَلْ تَمَنَعُوا لَسَوْفَ	وَلِنَبَيِّنَهُمْ

SURE XXX

10/9	السُّوَاءِ	السُّوَاءِ
11/10	يُبْدِي.	يُبْدُوا
24/23	أَنْ يَرِيكُمْ	يُرِيكُمْ

27/26	عَلَيْهِ هَيِّنٌ.	أَهْوَنُ عَلَيْهِ
34/33	وَلِيَتَمَتَّعُوا - فَلِيَتَمَتَّعُوا	فَتَمَتَّعُوا
41/40	وَالْبُحُورِ الْبُرُورِ	الْبُرِّ وَالْبَحْرِ
49/48	(عَلَيْهِمْ) مِنْ قَبْلِهِ.	عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهِ
54/53	ضَعْفًا - ضَعْفًا	ضَعْفًا ضَعْفًا
58	الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ	الَّذِينَ كَفَرُوا
58	إِنَّمَا أَنْتُمْ	إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا

SURE XXXI

3/2	بِشْرَى	رَحْمَةً
7/6	وَقَرَأَ مُسْتَكْبِرًا	وَلَى مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا وَقَرَأَ
10/9	وَجَعَلَ الْأَرْضَ	وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ
15/14	إِنَّا مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ نُتَبِّأُ كُلَّ نَفْسٍ بِمَا عَمِلَتْ	ثُمَّ إِلَى مَرْجِعِكُمْ فَانْتَبِئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ
16/15	فَتَكُنَّ	فَتَكُنَّ
20/19	مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ.	ظَهْرَةً وَبَاطِنَةً
21/20	وَإِذَا قِيلَ لَهُمِ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ	وَإِذَا قِيلَ لَهُمِ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ
25/24	أَفْبِغِمْهُ اللَّهُ يَجْحَدُونَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ	قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ
27/26	وَبَحْرٍ - وَبَحْرٍ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ مَوَادُّهُ سَبْعَةَ أَبْحُرٍ	وَالْبَحْرِ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةَ أَبْحُرٍ
27/26	يَمُدُّهُ - تَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ - وَبَحْرٍ يَمُدُّهُ سَبْعَةَ أَبْحُرٍ	يَمُدُّهُ
33/32	اخْشَوْا رَبَّكُمْ.	اتَّقُوا رَبَّكُمْ
34	بِآيَةٍ	بِآيٍ

SÛRE XLIV

13/12	وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ مُبِينٌ	وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ مُبِينٌ
16/15	نَبِّطِشُ	نَبِّطِشُ
17/16	مُبِينٌ	كَرِيمٌ
28/27	فَعَلْنَاهَا وَمَلَكْنَاهَا	أَوْرَثْنَاهَا
30/29	عَذَابٍ	الْعَذَابِ
41	وَلَا يَنْطِقُونَ	وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ
49	الضَّعِيفُ اللَّئِيمُ	الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ
54	وَمَدَدْنَا هُمْ	وَرَوَّجْنَا هُمْ
54	بِعِيسٍ	بِحُورٍ
56	طَعْمَ الْمَوْتِ	الْمَوْتِ

SÛRE XLV

4/3	لآيَاتٍ	ءَايَاتٍ
4/3	مَا بَتَّ اللَّهُ	مَا بَيَّتْ
5/4	وَفِي إِخْتِلَافٍ	وَإِخْتِلَافٍ

	لآيَات	ءآيَات
9/8	عَلِمَ	عَلِمَ
9/8	هَزُورًا وَ لَعِبَ	هَزُورًا
11/10	هَذَا هُدًى وَيُشْرَى لِلَّذِينَ آمَنُوا	هَذَا هُدًى
14/13	لِيُجْزِيَ	لِيُجْزِيَ
15/14	مَنْ عَمِلَ حَسَنَةً وَمَنْ أَسَاءَ فَلَهَا	مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا
20/19	هَذَا بَيَانٌ وَمَوْعِظَةٌ وَهُدًى لِلْمُحْسِنِينَ	هَذَا بَصَائِرٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى
23/22	أَفَرَأَيْتَ	أَفَرَأَيْتَ
23/22	عَشَاوَةً	عَشَاوَةً
24/23	نَحْبًا وَتَمُوتُ	نَحْبًا
24/23	دَهْرٌ	الدَّهْرُ نَشَأْتَنَا هَذِهِ الدُّنْيَا
32/31	وَإِنَّ السَّاعَةَ	وَ السَّاعَةَ
	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ	وَ إِذَا قِيلَ
33/32	وَيَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ الْحَقُّ وَأَتَاهُمْ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْسِبُونَ	وَيَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتٌ مَا عَمِلُوا وَخَاقٍ بِهِم مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ
34/33	إِنَّا نُنسِئُكُمْ وَالنَّارُ مَا وَكُنْتُمْ تَكْسِبُونَ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ	وَقِيلَ الْيَوْمَ نُنسِئُكُمْ كَمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا وَمَا وَكُنْتُمْ وَالنَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ

SÛRE XLVI

4/3	أَرَأَيْتُمْ	أَرَأَيْتُمْ
4/3	مَنْ تَدْعُونَ	مَنْ تَدْعُونَ
5/4	مَنْ لَا	مَنْ لَا
5/4	أَثَرَةٍ	أَثَرَةٍ
10/9	رَأَيْتُمْ	رَأَيْتُمْ
12/11	مُصَدِّقٌ لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ	مُصَدِّقٌ
15/14	حَتَّىٰ إِذَا اسْتَوَىٰ وَبَلَغَ	حَتَّىٰ إِذَا وَبَلَغَ
17/16	اللَّهُ عَلَيْهِ	اللَّهُ
17/16	أَتَمَّرَانِي أَنْ أُخْرَجَ وَقَدْ خَلَّتِ الْقُرُونُ	أَتَمَّرَانِي أَنْ أُخْرَجَ وَقَدْ خَلَّتِ الْقُرُونُ
20/19	أَشْعَلْتُمْ طَبِيبَاتِكُمْ وَلَدَانِكُمْ فِي الدُّنْيَا	أَذْهَبْتُمْ طَبِيبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمْ الدُّنْيَا
21/20	بَعْدَهُ	وَ خَلْفَهُ
24/23	مُمَطَّرُنَا	مُمَطَّرُكُمْ
24/23	قُلْ بَلْ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ هِيَ رِيحٌ	بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ
25/24	تَرَىٰ	يُرَىٰ
28/27	فَلَوْلَا نَصَرْتَهُمْ إِلَّا هَهُمُ الَّتِي يَعْبُدُونَهَا مِنْ أَفْكَهُمْ	إِفْكَهُمْ
28/27	دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ	فَلَوْ لَا نَصَرَ هُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ قُرْبَانًا ءَالِهَةً
33/32	يَقْدِرُ	بِقَادِرٍ

35/34	مِنَ الرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ	مِنَ الرُّسُلِ
-------	------------------------------	----------------

SÛRE XLVII

2	نَزَلَ	نَزَلَ
4/5	بَعْدُ	فَأَمَّا مَا بَعْدُ
4/5	فَاتَلُوا	فَاتَلُوا
9/10	مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْحَقِّ	مَا أَنْزَلَ اللَّهُ
11/12	وَلِيِّ	مَوْلَى
14/15	عَمَلِهِ	أَعْمَالِهِ
15/16	أَمْثَالُ	مَثَلٌ
15/17	خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا كَمَنْ	كَمَنْ
17/19	وَأَنطَا هُمْ	وَأَنطَاهُمْ
18/20	يَنْتَظِرُونَ- يَنْتَظِرُونَ - مَجِيءَ السَّاعَةِ	يَنْتَظِرُونَ
18/20	تَأْتِيهِمْ	أَنْ تَأْتِيَهُمْ
20/22	مُحَدَّثَةً	مُحْكَمَةً
20/22	الْمُعَشِيِّ	الْمُعَشِيِّ
20/22	وَ إِذَا جَاءَ الَّذِينَ أَمَنُوا قَالُوا	يَقُولُ الَّذِينَ
25/27	أَمَلِي	أَمَلِي
37/39	تُخْرَجُ	يُخْرَجُ
38/40	هَآأَنتُمْ أَلَاى تَدْعُونَ إِلَى سَبِيلِ اللَّهِ	هَآأَنتُمْ هَآوُلَاءَ تَدْعُونَ لِنُتَفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ

SÛRE XLVIII

6	وَلِيُعَذِّبَ اللَّهُ	وَلِيُعَذِّبَ
9	لِيُؤْمِنُوا- يُعَزَّرُوهُ- وَيُؤَقِّرُوهُ-	لِيُؤْمِنُوا- تُعَزَّرُوهُ- تُؤَقِّرُوهُ- تُسَبِّحُوهُ-
10	فَسَيُؤْتِيهِ اللَّهُ	فَسَيُؤْتِيهِ
11	بِأَفْوَاهِهِمْ	بِأَلْسِنَتِهِمْ
11	رَحْمَةً	نَفْعًا
12	أَهْلِيهِمْ	أَهْلِيهِمْ
15	كَلِمَ اللَّهِ	كَلَامَ اللَّهِ
16	يُسَلِّمُوا	يُسَلِّمُونَ
16	فَإِنْ تُطِيعُوا وَتَتَّقُوا	فَإِنْ تُطِيعُوا
18	فَأَتَاهُمُ الْفَيْحُ قَرِيبًا	وَآتَاهُمُ فَتْحًا قَرِيبًا
23	سُنَنَ الَّذِينَ خَلَوْا	سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ
24	مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُكُمْ أَيْدِيهِمْ	مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ
25	تَزِيلُوا	تَزِيلُوا
25	بِجَهَالَةٍ فَتِنَاكُمْ	فَتَنَصِيْبِكُمْ
26	أَهْلَهَا وَأَحَقَّ بِهَا	أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا
27	لَا تُخَافُوا	لَا تُخَافُونَ
28	أَرْسَلَ عِبْدَهُ	أَرْسَلَ رَسُولَهُ
29	وَعَلِيٍّ مَعَهُ	وَالَّذِينَ مَعَهُ
29	أَشِدَّاءِ	أَشِدَّاءِ

29	أَثَرٌ	أَثَرٌ
29	شَطْوَهُ	شَطْوَهُ
29	لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ	لِيَغِيظَ اللَّهُ بِهِمُ الَّذِينَ كَفَرُوا

SÛRE XLIX

2	أَصْوَاتِكُمْ أَنْ تَحْبِطَ	بِأَصْوَاتِكُمْ-- تَرَفَعُوا بِأَصْوَاتِكُمْ-- فَتَحْبِطَ
3	لِلتَّقْوَى لَهُمْ	لِيَتَّقُوا وَهُوَ لَهُمْ
6	فَتَنبِيئُوا	فَتَنبِيئُوا
7	يُطِيعُكُمْ	يُطِيعُكُمْ- يُطَاوِعُكُمْ
9	اقتتلوا	اقتتلوا
9	نَفِيءٌ	يَفِيئُوا
9	فَاءَتْ فَاصِلُحَا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسَطُوا	فَاءُوا فَخَذُوا بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَى
10	أَخْوِيكُمْ	إِخْوَانِكُمْ- أَخْوَاتِكُمْ
11	عَسَى	عَسَوَا
11	عَسَى	عَسِينَ
11	وَلَا تَسْخَرْ نِسَاءً	وَلَا تَسْخَرْ نِسَاءً
12	أَيُّجِبُ	(؟) لَهُمْ يُجِبُ
12	مَيِّتًا	مَيِّتًا
13	لِتَعَارَفُوا إِنْ أكرمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ	لِتَعَارَفُوا بَيْنَكُمْ وَخَيْرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ- لِتَتَّعَرَفُوا
13	إِنْ أكرمَكُمْ	وَخَيْرُكُمْ
17	أَنْ أَسْلَمُوا	إِسْلَامَهُمْ
17	إِذْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا يَمْنُونَ عَلَيَّ إِسْلَامَهُمْ	إِنْ أَسْلَمُوا
17	أَنْ هَدَاكُمْ	إِذْ هَدَاكُمْ
17	لِلْإِيمَانِ	لِلْإِسْلَامِ

SÛRE L

18/17	يَلْفَظُ	يَلْفَظُ
19/18	سَكْرَةً	سَكْرَةً
19/18	الْمَوْتِ بِالْحَقِّ	الْحَقِّ بِالْمَوْتِ
21/20	وَجَاءَتْ	وَجَاءَتْهُ
23/22	عَتِيدٌ	عَتِيدًا- هَذَا مِمَّا أَتَيْتَ بِهِ لَدَيَّ عَتِيدٌ- هَذَا مَا أَتَيْتَ بِهِ
30/29	نَقُولُ	يُقَالُ
30/29	هَلْ مِنْ مَزِيدٍ	فِي مَزِيدٍ
36/37	فَنَقَّبُوا	فَنَقَّبُوا

SÛRE LI

5	إِن وَعَدَ رَبُّكَ لَصَادِقٌ	إِنَّمَا تُوْعَدُونَ لَصَادِقٌ
7	الْحَبِيبِ	الْحَبِيبِ
22	رَأَى فَعَمَّ	رَأَى فَعَمَّ
40	فَنَبَذْنَاهُمْ	فَنَبَذْنَاهُمْ
44	الصَّوَاعِقُ	الصَّوَاعِقُ
46	وَفِي قَوْمٍ	وَقَوْمٍ
56	وَالْإِنْسِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ	وَالْإِنْسِ
58	إِنِّي أَنَا الرَّزَاقُ	إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَاقُ
59	فَإِنَّ لَكُمْ ذُنُوبًا	فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا

SÛRE LII

16	هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا	إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا
21	لِنَنَّاهُمْ	أَلْتَنَّاهُمْ
25	عَلَى بَعْضِهِمْ--عَلَى بَعْضٍ فِيهَا	عَلَى بَعْضٍ
43	أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ غَيْرُ اللَّهِ فَلْيَأْتُوا بِالْبَهِتِيمِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ عَمَّا يَصِفُونَ	أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ غَيْرُ اللَّهِ فَلْيَأْتُوا بِالْبَهِتِيمِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ
46	لَا يَذْفَعُ	لَا يُغْنِي
47	إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ دُونِ ذَلِكَ قَرِيبًا وَلَا كُنْ لَا يَعْلَمُونَ	إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ دُونَ ذَلِكَ

SÛRE LIII

11	الْقَوَادِ	الْقَوَادِ
12	أَفْتَمَرُونَهُ	أَفْتَمَرُونَهُ
15	عِنْدَهُمْ جَنَّاتُ	عِنْدَهَا جَنَّةٌ
23	تَتَّبِعُونَ	يَتَّبِعُونَ
26	وَكَمْ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا يَعْلَمُ عِدَّتَهُنَّ إِلَّا اللَّهُ لَا يَنْفَعُ شَفَاعَتُهُنَّ	- وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ
28/29	إِلَّا اتَّبَاعَ الظَّنِّ	إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ
33/34	أَقْرَأَيْتَكَ	أَضْفَرَأَيْتَ
50/51	عَادًا	عَادًا
50/51	إِنَّهُ أَهْلَكَ الْقُرُونَ الْأُولَى وَتُؤَمِّدُ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ فَمَا أَبْقَى	وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى وَتُؤَمِّدُ فَمَا أَبْقَى
58	وَهِيَ عَلَى الظَّالِمِينَ نَارٌ حَامِيَةٌ	كَاشِفَةٌ
60	فَإِذَا جَاءَكُمْ مِنَ الرُّسُولِ تَضْحَكُونَ بِهِ وَلَا تُؤْمِنُونَ	وَ تَضْحَكُونَ

SÛRE LIV

2	يُعْرَضُوا عَنْهَا	يُعْرَضُوا
7	خَاشِعَةً	خُشَاعًا
10	أَنِّي ضَعِيفٌ مُتَعَهِّرٌ	أَنِّي مَعْلُوبٌ
12	فَجَزْنَا	فَجَزْنَا
15	مُنْكَرٍ	مُذْكَرٍ
20	عُجْزٍ	أَعْجَازٍ
20	تُدْعِ النَّاسَ صَرَاعِي	تَنْزِعِ النَّاسَ
31	نَفْحَةٍ	صَبْحَةٍ
45	سَنَهْرُمُ جَمْعُهُمْ	سَنَهْرُمُ الْجَمْعِ
48	إِلَى النَّارِ	فِي النَّارِ

SÛRE LV

7/6	وَ خَفَضَ	وَ وَضَعَ
8/7	لَا - وَلَا تَطْفُوا فِي الْوِزْنِ	الْأَى
9/8	اللِّسَانَ بِالْقِسْطِ الْوِزْنَ بِاللِّسَانِ	الْوِزْنَ بِالْقِسْطِ
9/10	وَضَعْنَاهَا	وَضَعْنَاهَا
24	الْحَوَارِ	الْحَوَارِ
24	الْمُنْشِآتُ	الْمُنْشِآتُ
27	ذِي	ذُو
29	مَنْ فَوْقَ السَّمَاءِ	مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ
33	أَقْطَارَهَا	أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ
35	يُرْسِلُ عَلَيْكُمَا شَوَاظًا مِنْ نَارٍ وَ نُحَاسًا	يُرْسِلُ عَلَيْكُمَا شَوَاظَ مِنْ نَارٍ وَ نُحَاسٍ
.	كُنْتُمْ بِهَا تُكْذِبَانِ تَمُوتَانِ فِيهَا وَلَا	يُكْذِبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ
44	تَطُوفَانِ	يَطُوفُونَ
44	يُطَوِّفَنَّ بَيْنَهُمَا	يَطُوفُونَ بَيْنَهَا
54	سُرُرٍ وَ فُرُشٍ	فُرُشٍ
54	مِنْ أَسْتَبْرَقٍ	مِنْ أَسْتَبْرَقٍ
54	مِنْ رَفْرَفٍ	مِنْ أَسْتَبْرَقٍ
56	يَطْمِئِنُّنَّ	يَطْمِئِنُّنَّ

SÛRE LVI

10	السَّابِقُونَ بِالْإِيمَانِ بِالنَّبِيِّ (عَلَيْهِ السَّلَام) فَهَمَّ عَلَيَّ وَدَرَيْتُهُ الَّذِينَ اصْطَفَاهُمْ اللَّهُ مِنْ أَصْحَابِهِ وَجَعَلَهُمُ الْمَوَالِي عَلَيَّ غَيْرِهِمْ أَوْلِيكَ هُمْ ۚ الْفَائِزُونَ الَّذِينَ يَرْتُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ خَالِدُونَ	وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ.....
15	سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ	عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ
16	نَاعِمِينَ	مُتَقَابِلِينَ
19	يُنزِفُونَ	يُنزِفُونَ
22	حُورًا عِينًا	حُورٍ عِينٍ

29/28	طَلَعَ	طَلَعَ
34/33	فَرُشْ	فَرُشْ
48	أَوْ أَبَاؤُنَا الْأَوْلُونَ وَأَبَاؤُنَا مِنْ بَعْدِهِمْ أَجْمَعُونَ	أَوْ أَبَاؤُنَا الْأَوْلُونَ
52	شَجَرَةٍ	شَجَرٍ
60	حَتَمْنَا عَلَيْكُمْ	قَدَرْنَا بَيْنَكُمْ
65	فَطَلَلْتُمْ فَطَلْتُمْ	فَطَلْتُمْ
75/74	بِمَوَاقِعَ	بِمَوَاقِعَ
79/78	مَا	لَا
79/78	الْمُطَهَّرُونَ	الْمُطَهَّرُونَ
79/78	نَزَلَ بِهِ جِبْرِيلُ عَلَى نَبِيِّهِ وَرَسُولُهُ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَفَبِهَذَا التَّنْزِيلِ تَجْحَدُونَ وَتَدْعُونَ الْمَلَائِكَةَ	تَنْزِيلٍ مِّنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ
81/79,80	خَيْرٌ نُّرْزِقُونَ أَفَمِنْ هَذَا	أَفَبِهَذَا
84/83	حِينَ إِذِ	حِينَئِذٍ

SÛRE LVII

4	يُنزَّلُ	يُنزَّلُ
13	انظُرُونَا أَمْهَلُونَا أَخْرُونَا	انظُرُونَا
13	يَنْتَفِعُ بِهِ النَّاسُ	يَعْلَمُ مَا تُخْرِجُ الْأَرْضُ مِنْ شَيْءٍ مِّمَّا يَخْرُجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا
10	قَبْلَ	مِنْ قَبْلِ
11	مُنذًا	مَنْ ذَا
11	بِأَطْرَافِ الرَّحْمَةِ	بِأَطْرَافِ الرَّحْمَةِ
11	مِنْ تَلْقَاءِ ظَاهِرِهِ الْعَذَابِ	وَوَظَاهِرُهُ مِنْ قَبْلِهِ الْعَذَابِ
16/15	الْمَا	الْمَا
16/15	أَنْزَلَ	نَزَلَ
16/15	فَطَوَّلَ	فَطَالَ
16/15	وَقَسَّتْ	فَقَسَّتْ
20/19	ثُمَّ هَاجَ فَيَكُونُ مُصْفَرًا فَكَانَ	ثُمَّ يَهِيحُ فَفَرَاهُ مُصْفَرًا ثُمَّ يَكُونُ
23	أَوْثَيْتُمْ	ءَاتَاكُمْ
25	وَلَيَنْظُرَ	وَلَيَعْلَمَ
26	النَّبِيَّةَ ، النَّبِيَّةَ	النَّبِيَّةَ
29	فِيهِ	بِهِ

SÛRE LVIII

1	قَدْ بَسَمِعُ	قَدْ سَمِعَ
1	تُحَاوِرُكَ	تُجَادِلُكَ
2	بِأَمْهَاتِهِمْ	بِأَمْهَاتِهِمْ
4/5	لِيَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ قَرِيبٌ إِذَا دَعَوْتُمُوهَا	لِنُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ

7/8	رَابِعُهُمْ وَلَا أَرْبَعَةَ إِلَّا اللَّهُ خَامِسُهُمْ وَلَا خَمْسَةَ إِلَّا اللَّهُ سَادِسُهُمْ وَلَا أَقْلَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا اللَّهُ مَعَهُمْ إِذَا أَخَذُوا فِي التَّنَاجِي	رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةَ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ لَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ
8/9	بِمَا أَنْتَجَوْبِهِ	بِمَا عَمَلُوا
9/10	وَيَتَنَجَّجُوا بِالْبِرِّ وَالشَّقْوَى وَطَاعَةَ الرَّسُولِ وَ لَا تَتَنَجَّجُوا بِالْإِثْمِ وَالْعِصْيَانِ وَعِصْيَانَ الرَّسُولِ وَتَقُوا اللَّهَ	وَيَتَنَجَّجُوا
11/12	وَ اتُوا	وَ الَّذِينَ أوتُوا
13/14	فَإِنْ لَمْ يُولَوْا فَعَلْتُمْ كَأَنْ خَيْرًا لَكُمْ	فَإِذْ لَمْ

SÛRE LIX

2	لَأَوَّلِ الْحَشْرِ مِنْ دِيَارِهِمْ	مِنْ دِيَارِهِمْ لَأَوَّلِ الْحَشْرِ
2	مَا كُنْتُمْ تَحْسِبُونَ	مَا ظَنَنْتُمْ
2	أَنْ حُصُونْتُمْ مَا نَعْتُمُ	أَنْتُمْ مَا نَعْتُمُ حُصُونْتُمْ
2	وَلَوْ لَا أَنْ كُنْتُمْ عَلَيْهِمُ الْجِلَاءَ لَعَذَّبْنَاكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا	وَلَوْ لَا أَنْ كُنْتُ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجِلَاءَ لَعَذَّبْتُهُمْ فِي الدُّنْيَا
4	يُشَاقِقُ	يُشَاقِقُ
5	وَلَا تَرَكْتُمْ قَوْمًا عَلَىٰ أَصُولِهِ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ	أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أَصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ
	وَابْنِ السَّبِيلِ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ	وَابْنِ السَّبِيلِ
7	لِنَلَّا	كَيْ لَا
	تَكُونُ	يَكُونُ
	كَيْلًا يَكُونُ مُخَالَفَةً مِنْ سَادَاتِكُمْ فِي مَحَبَّةِ أَهْلِ بَيْتِ بَيْنِكُمْ وَ مَا أَمَرَكُمْ بِهِ فَاطِيعُوهُ وَ اتَّقُوا اللَّهَ فِي مُخَالَفَتِكُمْ إِنَّ فِي اللَّهِ شَدِيدَ الْعِقَابِ	كَيْ لَا يَكُونَ دَوْلَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَ مَا آتَاكُمْ الرَّسُولَ فَخُذُوهُ وَ مَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ
8	خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَ آبْنَائِهِمْ وَ إِخْوَانِهِمْ	أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَ أَمْوَالِهِمْ
10	الَّذِينَ تَبَوَّأُوا الْإِيمَانَ مِنْ قَبْلُ وَأَلْفُ بَيْنِ قُلُوبِنَا وَلَا تَجْعَلْ فِيهَا غِمْرًا	الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا
14	أَشْتِ أَشْتَةً سِتَاتٍ	سَتَى
17	عَاقِبَتُهُمَا	عَاقِبَتُهُمَا
17	خَالِدِينَ فِي النَّارِ وَذَلِكَ	فِي النَّارِ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ
20	وَ أَصْحَابِ الْجَنَّةِ	أَصْحَابِ الْجَنَّةِ
21	مُصَدَّعًا	مُتَّصِدًا
21	لَوْ أَنَّ هَذَا الْقُرْآنَ لَفِي عَلَى جَبَلٍ	لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ

SÛRE LX

3	لَنْ نُنْفِئَكَ عَنْكُمْ أَرْحَامَكُمْ وَلَا أَوْلَادَكُمْ مِنْ اللَّهِ شَيْئاً بَلْ لِأَهْلِ بَيْتِ نَبِيِّكُمْ تَبَرَّأْنَا	لَنْ نُنْفِئَكُمْ أَرْحَامَكُمْ وَلَا أَوْلَادَكُمْ
4	: كَفَرْنَا بِمَنْ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ وَقَعْتَ بَيْنَنَا - كَفَرْنَا بِكُمْ وَ بَدَأَ بَيْنَنَا إِنِّي سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي وَلَا أَمْلِكُ لَكَ - لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَا أَمْلِكُ لَكَ	- بُرءَاؤُ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَأَ بَيْنَنَا
11	أَحَدٌ	شَيْءٌ
11	فَعَقِبْتُمْ	فَعَقَبْتُمْ

SÛRE LXI

6	سَاحِرٌ	سِحْرٌ
7	يَدْعِي	يُدْعَى
10	عَذَابِ الْآلِيمِ	عَذَابِ الْيَمِيمِ
11	أَمَنُوا.. وَ جَاهِدُوا	تُؤْمِنُونَ.. وَتُجَاهِدُونَ
12	مَسَاكِينَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ذَلِكَ الْقَوْزُ الْعَظِيمُ	وَلَكُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ أَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ
14	كُونُوا أَنْتُمْ	كُونُوا
14	أَنْصَارُ اللَّهِ	أَنْصَارُ اللَّهِ
14	فَأَمَنْتَ مَعَهُ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ فَأَتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ عَلَى عَدُوِّهِمْ	فَأَمَنْتَ طَائِفَةٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَفَرْتَ طَائِفَةٌ فَأَبَدْنَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَى عَدُوِّهِمْ

SÛRE LXII

5	حِمَارٌ	الْحِمَارُ
8	---	فَاتَّهَ
9	فَأَمْضُوا	فَأَسْعُوا
11	إِلَيْهِمَا	إِلَيْهَا
11	لَهُوَ أَوْ تِجَارَةً	تِجَارَةً أَوْ لَهُوَ

SÛRE LXII

1	شَهِدُوا	قَالُوا نَشْهَدُ
6	اسْتَغْفَرْتَ	أَسْتَغْفِرُ
6	لَا يَغْفِرُ	لَنْ يَغْفِرَ
8	الْعِزَّةَ جَمِيعاً	الْعِزَّةَ
10	فَأَتَصَدَّقَ	فَأَصْدَقَ
	وَ أَكُونَ	وَ أَكُنْ

SÛRE LXIV

6	بِأَنَّهُمْ	بِأَنَّهُ
6	فَيَكْفُرُونَ بِرُسُلِهِمْ وَيَقُولُونَ أُنسُ	أُنسٌ

SÛRE LXV

1	لَقِيلَ طَهِّرْ هُنَّ	لِعِدَّتِهِنَّ
1	يَفْحَسُنَّ	يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ
2	ذَلِكَ	ذَالِكُمْ
4	ءَأَجَالِهِنَّ	أَجَلِهِنَّ
6	سَكَنتُمْ وَأَنْفَقُوا عَلَيْهِنَّ مِنْ وَجْدِكُمْ	سَكَنتُمْ مِنْ وَجْدِكُمْ
6	أَسْكِنُوهُنَّ فِي مَسْكِنِكُمْ وَلَا تُضَيِّفُوا عَلَيْهِنَّ	أَسْكِنُوهُنَّ لِتَضَارَّ هُنَّ
7	قَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ	قَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ
11	مِثْلَهُنَّ	مِثْلَهُنَّ
12	نَبِيٍّ يَتْلُو عَلَيْكُمُ الْكِتَابَ الَّذِي أَنْزَلْنَاهُ عَلَيْهِ فِيهِ قِصَصُ الْأَنْبِيَاءِ الَّذِينَ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِهِ إِلَى قَوْمِ	رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ مُبَيِّنَاتٍ

SÛRE LXVI

3	عَرَفَ بَعْضَهُ	عَرَفَ بَعْضَهُ
4	زَاعَتْ	صَعَتْ
6	عَلَيْهَا خَزَنَتُهَا. مَلَائِكَةٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ شَيْئًا مِمَّا أَمَرَهُمْ	عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غَالِطٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ
7-8	يَوْمَ لَا يُؤَدُّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا لَهُمْ يُسْتَعْتَبُونَ	7-8. arası.
	وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ	الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ
	وَأَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا	وَأَغْفِرْ لَنَا
9	أَلْحِقِ الْكُفَّارَ بِالْمُنَافِقِينَ	جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ
12	فِيهَا	فِيهِ

SÛRE LXVII

1	لَهُ الْمَلَكُ	بِيَدِهِ الْمَلَكُ
3	تَفَوَّتِ	تَفَاوَتْ
4	يَتَّقَلَّبُ	يَتَّقَلَّبُ
8	كُلُّ مَا	كَلِمًا
9	جَاءَتْكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ فَكَذَّبْتُمُوهُمْ وَقُلْتُمْ لَهَا مَا نَزَّلَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ مِنْ شَيْءٍ	جَاءَنَا نَذِيرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ
27	كُنْتُمْ بِهَا تَدْعُونَ	كُنْتُمْ بِهِ تَدْعُونَ

SÛRE LXVIII

2	بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيْنَا بِجَاهِلٍ وَلَا مَجْنُونٍ	بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ
9	فَيَذَرُوهَا	فَيَذَرُوهَا
14	إِنْ	أَنْ
19	طَائِفٌ	طَائِفٌ
24	لَا يَدْخُلُوهَا	أَنْ لَا يَدْخُلُوهَا
25	حَرِدٌ	حَرِدٌ
41	بِشِرْكَاهُمْ	بِشِرْكَائِهِمْ
41	شِرْكَاءَ	شِرْكَاءَ
42	يَكْشِفُ	يَكْشِفُ
44	لَا يُبْصِرُونَ	لَا يَعْلَمُونَ
45	وَسَوْفَ أَمْلِي	وَأَمْلِي
45	وَكَيْدِي	إِنْ كَيْدِي
46	مُتَقَلِّبُونَ	مُتَقَلِّبُونَ
49	تَدَارِكُهُ	تَدَارِكُهُ
51	لِيُرْهِقُونَكَ / لِيُرْهِقُونَكَ	لِيُرْهِقُونَكَ

SÛRE LXIX

9	مَنْ مَعَهُ	مَنْ قَبْلَهُ
12	يَعِيبُهَا أَذُنٌ عَلَى مَا أَنْزَلْنَاهُ عَلَى نَبِيِّنَا وَاعِيَةٌ سَامِعَةٌ	تَعِيبُهَا أَذُنٌ وَاعِيَةٌ
37	الْخَاطِطُونَ	الْخَاطِطُونَ

SÛRE LXX

1	سَأَلَ سَأِلًا	-سَأَلَ - سَأِلًا
3	الْمَعَارِجِ	الْمَعَارِجِ
4	يَعْرِجُ	تَعْرِجُ
17	مَنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى	مَنْ أَذْبَرَ وَتَوَلَّى
23	صَلُّوا تَهُمُ	عَلَى صَلَاتِهِمْ
36	فَمَا لَهُمْ	فَمَا لِلَّذِينَ كَفَرُوا

SÛRE LXXI

1	أَنْذِرْ	أَنْ أَنْذِرْ
7/8	كُلُّ مَا	كُلَّمَا
7/8	لِيُغْفَرَ لَهُمْ ذُنُوبِهِمْ	لِيُغْفَرَ لَهُمْ
15/14	طَبَاقٌ	طَبَاقًا
23	يُعَوِّثُ وَيُعَوِّقُ	يُعَوِّثُ وَيُعَوِّقُ
25	مِنْ خَطِيئَاتِهِمْ مَا	مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ
27/28	رَبَّنَا إِنَّكَ إِنْ تَذَرَهُمْ يُطْغَوْا	إِنَّكَ إِنْ تَذَرَهُمْ يُضِلُّوا
28/29	لَوْلَدِي	لَوْلَدِي

SÛRE LXXII

1	وَجِي	أَوْجِي
13	يَخْفَ	يَخَافُ

28	وَاحَاطَ	وَاحَطْنَا
----	----------	------------

SÛRE LXXIII

7	سَبْحًا	سَبْحًا
9	الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ	الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ
17	كَيْفَ تَنْفَعُونَ يَوْمًا يُجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا إِنْ كَفَرْتُمْ	كَيْفَ تَنْفَعُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ
20	النَّهَارِ وَلَا يَقْدِرُ دُونَهُ.	النَّهَارِ
فَارَادَ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَمَا أَرَادَ أَنْ يَجْعَلْ عَلَيْكُمْ مِنَ الْحَرَجِ قَاتِلُوا مَا تَبَيَّنَ مِنَ الشَّلَاوَةِ. تَجِدُوهُ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَأَعْظَمُ لَأَجْرِكُمْ. تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا		فَتَأْتِبَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَءُوا مَا تَبَيَّنَ مِنَ الْقُرْآنِ

SÛRE LXXIV

5	الرَّجْزِ	الرَّجْزِ
6	أَنْ تَسْتَكْبِرَ	تَسْتَكْبِرُ
33/36	إِذَا أَدْبَرَ	إِذَا أَدْبَرَ
42/43	يَا أَيُّهَا الْكٰفِرُ مَا أَسْأَلُكُمْ	مَا سَأَلَكُمْ

SÛRE LXXV

9	وَجَمَعَ بَيْنَ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ	وَجَمَعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ
17,18, 19	إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقِرَاءَهُ بِهِ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ قِرَاءَتَهُ مِنَ الْقِرَاءَةِ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ	إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ.....

SÛRE LXXVI

3	أَمَّا	إِمَّا
5	كَأَسَا صَفْرَاءَ	مِنْ كَأَسٍ
5	قَافُورًا	كَافُورًا
14	دَانِيَا	دَانِيَةً
15	قَوَارِيرًا	قَوَارِيرًا
16	قَوَارِيرُ	قَوَارِيرًا
18	سَلْسَبِيلَ	سَلْسَبِيلًا
21	عَالِيَتُهُمْ	عَالِيَتُهُمْ
21	أَسَاوِيرَ	أَسَاوِيرَ
30	يَشَاءُونَ	تَشَاءُونَ
30	مَا يَشَاءُ	أَنْ يَشَاءَ
31	وَلِلظَّالِمِينَ	وَالظَّالِمِينَ

SÛRE LXXVII

8	طَمَسَتْ	طَمَسَتْ
9	فَرَجَتْ	فَرَجَتْ
10	نَسَفَتْ	نَسَفَتْ
12	أَجَلَتْ	أَجَلَتْ

11	وَقَتَّتْ	أَقْتَتَتْ
17	وَسَنَّبَعُهُمْ	ثُمَّ نَتَّبَعُهُمْ
23	الْمُقْتَدِرُونَ	الْقَادِرُونَ
32	كَالْقَصْرِ	كَالْقَصْرِ
33	جَمَالَةً	جَمَالَاتٌ

SÛRE LXXVIII

1	عَمَّا	عَمَّ
1	تَسَاءَلُونَ	يَتَسَاءَلُونَ
2	عَنْ هَذَا النَّبَاءِ	عَنْ النَّبَاءِ
14	بِالْمُعْصِرَاتِ	مِنَ الْمُعْصِرَاتِ
23	لِبَيِّتِينَ	لِأَبْيَتِينَ
25	غَسَاقٍ	غَسَاقًا
35	يُسْمَعُونَ	يُسْمَعُونَ
36	حَسَنًا	حَسَابًا
37	الرَّحْمَانِ	الرَّحْمَانِ
37	رَبِّ	رَبِّ

SÛRE LXXIX

5	الْحَشْرِ هِيَ الْمَأْوَى بَلْ يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ	aras lertaye . 5-6.
11	نَاجِرَةً	نَجْرَةً
17	أَنْ أَذْهَبَ	أَذْهَبُ
19	وَإِنِّي أَهْدِيكَ	وَ أَهْدِيكَ
35	يَعْلَمُ	يَتَذَكَّرُ
36	أَبْرَزَتْ	بُرِّرَتْ
	رَأَى	يَرَى

SÛRE LXXX

2	ءَأَنْ	أَنْ
5	فَأَمَّا مَنْ	أَمَّا مَنْ

SÛRE LXXXI

8	سَأَلْتُ	سُئِلْتُ
9	قَتَلْتُ	قُتِلْتُ
11	قَشِطْتُ	كُشِطْتُ
24	بِطْنِينَ	بِضْنِينَ

SÛRE LXXXIII

6	يَوْمَ	يَوْمَ
17	ثُمَّ إِنَّهُ يَقُولُ لَهُمْ هَذَا مَا كُنْتُمْ	ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ
28	مِنْ عَيْنٍ	عَيْنًا
28/29	هَذَا جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ	ayetl.29-28er arası .

SÛRE LXXXIV

7/8	فَأَمَّا مَنْ جَاءَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ	فِيحَاسِبُهُ اللَّهُ حِسَابًا يَسِيرًا
19	لَتُرْكَبَنَّ	لَتُرْكَبَنَّ
19	السَّمَاءَ حَالًا بَعْدَ حَالٍ	طَبَقًا عَن طَبَقٍ

SÛRE LXXXV

6	يَوْمَهُمْ	إِذْهُمْ
---	------------	----------

SÛRE LXXXVI

17	فَأْمُهَلْ	فَمَهَلْ
----	------------	----------

SÛRE LXXXVII

16	بَلْ أَنْتُمْ	بَلْ
16	يُؤْتِرُونَ	تُؤْتِرُونَ
16	الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ	الدُّنْيَا

SÛRE LXXXVIII

4	حَمِيَّةٌ	حَامِيَّةٌ
17	الْإِبِلِ	الْإِبِلِ
24	فَإِنَّهُ يُعَذِّبُهُ	فَيُعَذِّبُهُ

SÛRE LXXXIX

3/2	وَلَوْتِرِ	وَلَوْتِرِ
6/5	بِعَادٍ	بِعَادٍ
18/19	تُحَاضِرُونَ	تُحَاضِرُونَ
29	فِي سَجْدِ عَبْدِي	فِي عِبَادِي
30	فِي جَنَّتِي	جَنَّتِي

SÛRE XCII

2	تَنَجَّلِي	تَجَلِي
3	وَالَّذِي خَلَقَ	وَمَا خَلَقَ
14	تَنَلَّطِي	تَلَّطِي

SÛRE XCIII

5	لَسَيُعْطِيكَ	لَسَوْفَ يُعْطِيكَ
8	عَدِيمًا	عَائِلًا
9	تَكْهَرُ	تَقْهَرُ

SÛRE XCIV

2	وَحَلَّلْنَا عَنْكَ وَفَرَكَ	وَوَضَعْنَا عَنْكَ وَزَرَكَ
---	------------------------------	-----------------------------

SÛRE XCV

2	سِنَاءَ	سِنِينَ
5	السَّافِلِينَ	سَافِلِينَ

SÛRE XCVI

9	أَرَأَيْتَكَ	أَرَأَيْتَ
15	لَأَسْفَعَا	لَأَسْفَعَا
17	إِلَىٰ نَادِيهِ	نَادِيَهُ

SÛRE XCVII

4	مِنْ عِنْدِ رَبِّهِمْ عَلَىٰ مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ بِكُلِّ أَمْرٍ	بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ
---	--	--------------------------------------

SÛRE XCVIII

1	لَمْ يَكُنِ الْمُشْرِكُونَ وَاهِلُ الْكِتَابِ	لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ
2	رَسُولًا	رَسُولٌ
5/4	إِلَّا أَنْ يَعْبُدُوا	إِلَّا لِيَعْبُدُوا

SÛRE XCIX

4	تُنَبِّئُ	تُحَدِّثُ
---	-----------	-----------

SÛRE C

9	بُحَيْرٍ	بُحَيْرٍ
11	إِنَّهُ يَوْمِنَا بِهِمْ خَبِيرٌ	إِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَخَبِيرٌ

SÛRE CI

5/4	كَالْصَّفِ	كَالْعِهْنِ
9/6	فَأَمُّهُ	فَأَمُّهُ
11/8	حَمِيَّةٌ	حَامِيَّةٌ

SÛRE CII

5	حَقَّ الْيَقِينِ	عَلَّمَ الْيَقِينِ
---	------------------	--------------------

SÛRE CIII

وَالْعَصْرِ * لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ لُحْشُرٍ * وَإِنَّهُ فِيهِ إِلَىٰ آخِرِ الدَّهْرِ * إِلَّا الَّذِينَ
آمَنُوا وَتَوَّصَّوْا بِالتَّقْوَىٰ

وَالْعَصْرِ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ * وَإِنَّهُ لَفِيهِ إِلَىٰ آخِرِ الدَّهْرِ * إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا

SÛRE CIV

1	لِلْهُمَزَةِ وَاللَّمَزَةِ	لِكُلِّ هَمْزَةٍ وَلَمَزَةٍ
4	الْحَاطِمَةِ	الْحَاطِمَةِ
5	الْحَاطِمَةِ	الْحَاطِمَةِ
9	بِعَمَدٍ	فِي عَمَدٍ

SÛRE CVI

1	لِيَلَّافِ فَرِيشٍ	لِيَلَّافِ فَرِيشٍ
---	--------------------	--------------------

SÛRE CVII

1	أَرَأَيْتَكَ	أَرَأَيْتَ
---	--------------	------------

1	بِالَّذِينَ	بِالَّذِينَ
5	لَأَهْوَنَ	سَاهُونَ
6	الَّذِينَ هُمْ إِنَّمَا يُرْأَوْنَ النَّاسَ	الَّذِينَ هُمْ يُرْأَوْنَ

SÛRE CIX

1	قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا	قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا
---	--------------------------	--------------------------------------

SÛRE CXI

1	وَقَدْ تَبَّ	تَبَّ
2	اكَتَسَبَ	كَسَبَ
3	سَيُصَلِّي	سَيُصَلِّي
4	مُرِيئَهُ	امْرَأَتَهُ
4	حَمَالَةَ الْحَطَبِ	حَمَالَةَ الْحَطَبِ

SÛRE CXII

1	-----	قُلْ
1	الْوَأَجِدُ	أَحَدُ
2	-----	اللَّهُ
3	لَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَلِدْ	لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ

Not:1. İbn Mesu'd'un mushafında **“Muavvizeteyn”** su-releri mevcut değildir.

2.Yukarıda İbn Mes'ud'a ait mushafta zikredilen kıraat-lerin aynı zamanda pek çok sahabe tarafından da okuduğunu kaynakçada gösterilen eserler zikretmektedir.

Kaynakça

1. Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhit*, I-VIII, Mısır 1328.
2. Âlûsî, *Ruhu'l-Meâni fi Tesiri'l-Kur'an ve Seb'u'-Mesâni*, I-XXX, Mısır tarihsiz.
3. Beğâvi, *Meâlimü't-Tenzil*, I-VII, Mısır 1332 (Tefsirü'l-Hâzin'in sayfa kenarında)
4. Beydâvi, *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, Mısır 1330.
5. Belâvi, *Kitabu Elif Bâ*, I-II, Mısır 1287.
6. Bennâ, *İthafu Fuzelai'l-Beşer fi'l-Kıraati'l-Erbeati'l-Aşer*, Mısır 1317.
7. Fahreddin er-Râzi, *Mefatihü'l-Ğayb*, I-VIII, Mısır 1327.
8. Ferrâ, *Kitabu Meâni'l-Kur'an*, İstanbul yazması, Nur-u Osmaniye 459.
9. İbnu'l-Enbâri, *Kitabü'l-İnsaf*, ed. Gotthold Weil, Leiden 1913.
10. İbn Hişam, *Muğni'l-Lebîb*, Mısır 1347.
11. İbn Hişam, *Tehzibü'l-Tevazih*, Mısır 1329.

12. İbn Cinnî, *Nichtkanonische Koranlesarten im Muhtasab des Ibn Ğinni*, von G. Bergstrasser, München 1933.
13. İbn Hâleveyh, *Ibn Hâlawaihs Sammlung nichtkanonischer Koranlesarten*, herausgegeben von G. Bergstrasser, İstanbul 1934.
14. İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, I-XX, Mısır 1307.
15. İbn Yaîş, *Commentary to the Mufasssal*, ed. Jahn, I-II, Leipzig 1882.
16. Hafâcî, *İnayetü'l-Kâdi ve Kifayetü'r-Râzi*, I-VIII, Mısır 1283.
17. Marandî, *Kurrât ani'l-Kurrâ*, Escorial yazması 1337.
18. Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, I-II, Haydarabad 1312.
19. Neseî, *Medarikü't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, I-IV, Mısır 1333.
20. Nisaburi, *Garaibü'l-Kur'an* (Tefsirü't-Taberi'nin sayfa kenarında)
21. Kunevî, *Haşiye ale'l-Beydâvî*, I-VII, İstanbul 1285.
22. Kurtubi, *el-Câmi li-Ahkami'l-Kur'an*, I-II (şu ana kadar tüm nüshaları basılmıştır), Mısır 1935.
23. Şevkani, *Fethü'l-Kadîr*, I-V, Mısır 1349.
24. Sibeveyh, *Le Livre de Sibawaih*, ed. Derenbourg, I-II, Paris 1889.
25. Suyuti, *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'an*, ed. Sprenger, Kalküta 1857.
26. Suyuti, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sûr*, I-VI, Mısır 1314.
27. Suyuti, *el-Müzhir*, I-II, Mısır 1282.
28. Taberi, *Câmiu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, I-XXX, Mısır 1330.
29. Tabersî, *Mecmau'l-Beyan fi Ulumi'l-Kur'an*, I-II, Tahran 1304.
30. Ukberî, *İmlâ fi'l-İrab ve'l-Kirâât fi Cemî'l-Kur'an*, Mısır 1321.
31. Ukberî, *İrabu'l-Kirâati's-Şâzze*, Mingana İslamic Arabic yazması 1649.
32. Zemahşeri, *el-Keşşaf*, Kalküta 1861.

Dini Motifli Terör Fenomeni Ve İslam'ın Siyasal İstismarı

Prof.Dr. H.Ezber BODUR*

Özet

Bu makalenin birinci bölümünde kısaca; dinin kötüye kullanılmasına atıfta bulunularak dini motifli terörizmin üzerinde durulmuştur. Şüphesiz geleneksel İslami topluluk içerisinde dini metinlerin kimi ulema ve dini liderler tarafından radikal oluşumlar için bir alt yapı oluşturacak tarzda yorumlanması ve açıklanması dini motifli terör eylemleri üzerinde etkili olabilecektir. Bu bakımdan kendi siyasal amaçlarına uygun olarak radikal liderler tarafından açıklanan dini dogmaların mahiyetini ve yerini incelemek önemlidir. Bu yazının amacı İslam'ın siyasal kullanımından etkilenen terörizmi analiz etmektedir. Bilindiği gibi İslam terör ve şiddete karşıdır, yani, terörizm ve bununla ilişkili organize şiddet hareketlerinin kaynağı din değildir. Dini şiddetin başlıca güdüleyicisi dinden ziyade ekonomik ve sosyopolitik saikler olmaktadır. Ancak dinin siyasal amaçlar için istismar edilmesi ve kötüye kullanılması terörist faaliyetler üzerinde etkili olabilir ya da onun kaynaklarından biri olarak görülebilir. Bu yüzden şiddet izlenimi veren bazı dini metinlerin modern anlayış ve şartlar çerçevesinde yeniden yorumlanması bir zaruret halini almıştır. Toplumun evrimiyle din dahil tüm toplumsal kurumlar kendi asli alanına çekilmiştir. Yapısal farklılaşma süreciyle din de laiklik çerçevesinde kendi alanında uzmanlaşmalıdır. Böyle bir anlayışın en azından tabiat üstünden bir onaya yer vermeyerek, dini motifli terörizmin önlenmesine katkıda bulunabileceği söylenebilir.

Anahtar kelimeler: *fundamentalizm, dinî terörizm, siyasal İslam.*

Terror Phenomenon with Religious Motive and Polit-

* KSÜ İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

ical Exploitation of Islam

Abstract

The first section of this article briefly explores the terrorism with religious motive by reference to the misuse of religion. Of course the explanations of religious texts by Ulama and religious leaders in such a way that to build an infrastructure for radicals within the traditional Islamic Community may influence on radical movements. So it will be important to examine the nature and place of religious dogmas which were explained by radical leaders in accordance with their political aims. The religious discourse which is developed by them will be explored in the formation of radical movements. In fact, the objective of this article is to analyze the terrorism which is influenced by the political use of Islam. As we know Islam is against to the terror and violence, so it is seen that the source of terrorism and related organized violence is not religion. We can say that religious violence is mainly motivated by the economical and socio-political circumstances. But misuse and exploitation of religion for a political aim may be influential on the terrorist activities, or religion can be viewed one of the sources of it. For this reason some of the religious texts which make the impression of reminding violence must be reinterpreted in terms of modern understandings and conditions. Through the evolution of society all of the societal institutions, including religion, increasingly specialized. With the process of structural differentiation religion must perform fewer functions which are related its main area in the framework of secularism. I think this understanding at least by giving suction from the supernatural will contribute the prevention of terrorism with religious motive.

Key words: *fundamentalism, religious terrorism, political Islam.*

Terörizmi; sosyal ve siyasal hedefler uğruna, yönetimi, halkı veya toplumun herhangi bir kesimi üzerinde yığınlık

yaratmak ve korkuyu kalıcı kılmak için cana ve mala karşı meşru olmayan güç ve şiddet kullanmak biçiminde tanımlayabiliriz. O halde terörizm, ister meşru otoriteye karşı, isterse bunu devirip yerine kendi meşru olmayan otoritesini kurmaya yönelik olsun, siyasal mesajı iletmek ya da siyasal amaçlarını topluma dayatmak suretiyle kurban seçilen kesimden daha geniş bir topluluğu korkutup sindirerek nüfusun belli bir bölümünde davranış değişikliği husule getirmek için tehdit veya şiddet kullanımı olmaktadır.¹

Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik ve askeri gücünün sembolleri olan binalara karşı 11 Eylül 2001'de gerçekleştirilen korkunç saldırıların faileri olan teröristlerin, halkının çoğunun Müslüman olduğu Arap dünyasından olması ve bu insanlık dışı saldırıların din adına gerçekleştirilmesi, din ve terör etrafında yoğun bir tartışmanın başlamasına neden olmuştur. Ayrıca İslam adına terör eylemine girişilmesi ya da silahlı mücadeleye ve şiddete başvuran radikal İslamcılığın insanlık için ortak bir tehdit olarak algılanması, dikkatleri bilhassa son 30 yıldır Mısır ve Filistin gibi Arap Orta Doğusunda görülen Müslüman Kardeşler ve bunun türevleri, Hamas, Hizbullah gibi lokal mahiyetteki radikal İslamcı terörizm fenomeninden bunların ürettiği küresel İslami terör olgusuna çekmiştir.² Daha doğrusu siyasi ve akademik çevrelerce yapılan çalışmalara paralel olarak medyada çok sık görülen radikal İslamcılığın din adına silahlı mücadeleye girişmesi olgusu ve şiddete başvurusu, terörizm ve İslam konusunda yoğun tartışmaların, yorumların, açıklamaların yapılmasına neden olurken bir bakıma din terör ilişkisinin yönünü de belirlemiştir.

¹ A.Garrison, "Terrorism: The Nature of Its History", *Criminal Justice Studies*, Vol. 16 (1), 2003, s. 39; Y.Primakov, "World Challenged: Fighting Terrorism in the Twenty-First Century", *Brookings Intimations*, Washington, 2004, s. 20-29.

² Bkz: J. Esposito, *Unholy War: Terror in the Name of Islam*, Oxford University Press, 2003.

Dini Terörizm Fenomeni

Aslında din ve siyaseti kimlikle birleştiren, devletleri ve toplumları kendi din anlayışları etrafında oluşturdukları ideolojik temele göre biçimlendirmeye çalışan radikal İslamcı oluşumların 11 Eylül'e giden süreçte lokal mahiyette, daha çok iç ve dış şartların sonucunda düşman olarak algıladıkları hedeflere karşı canlı bombalar kullanarak ya da farklı biçimlerde terörist faaliyette buldukları bilinmekteydi. Bu çerçevede bilhassa Arap dünyasındaki rejimlerin genelde otoriter ve anti-demokratik bir yapıda oluşları ve geleneksel olarak İslam'ın bu toplumlardaki hakim konumu, İslamcı hareketleri, sosyo-ekonomik ve siyasal hedeflerine ulaşmada söylemlerini haklılandırma hususunda İslami gelenekten seçilmiş unsurları kullanmak suretiyle muhalefette alternatifsiz bırakmaktadır. Genelde silahlı mücadele anlayışını benimsemiş olan radikal İslamcılığın, Arap dünyasının kendi iç sosyo-ekonomik, siyasi, dini ve kültürel problemleri çerçevesinde dışsal faaliyetlerin etkisiyle geliştirdiği ideolojik söylemleri, taşıdığı dini renk tonuyla, İslamcı boyutun öne çıkmasına neden olmuştur. Böylece lokal dinamikleri ve çevresiyle, sosyo-ekonomik ve politik faktörlerin bir kombinasyonu bağlamında, geleneksel İslami kaynaklardan devşirdikleri kavramların kendi anlayışları çerçevesinde yorumlarıyla halkı mobilize etmek isteyen militan İslamcı hareketler, meta-anlatılara yada altın çağ gibi mitsel referanslarla daha bir İslamcı görünüm elde etmek istemişlerdir.³

Böyle bir süreçte 11 Eylül saldırıları bir yandan terörizmi İslam'la ilişkilendiren çok sayıda yazının yayınlanmasına bir yandan da İslam ve Müslümanlar hakkında öteden beri var olan ön yargı kalıplarının pekişmesine katkıda bulunmuştur. Nitekim İsveç'te yapılan bir araştırmada, üçüncü dünya ile

³ M. Gnapp, "The Concept and Practice on Jihad in Islam", *Parameters*, Vol. 33 (1), Spring 2003s. 82-94

ilgili medyada verilen haberlerin %25 civarında olduğu ve bunun da %85'nin İslam ve şiddet konusunun oluşturduğu belirtilmiş, medyanın İslam ve çeşitli şiddet formları arasında bağlantı kurmada çok önemli rol oynadığı ve medyanın kamuoyunda İslam hakkında ön yargıların oluşmasındaki payının yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.⁴

Öte yandan tüm dinler hakkında objektif bilgilerin verildiği iddia edilen Batı'daki ders kitaplarında İslam konusu, Hıristiyan dünyasında ön yargılı genel İslam imajını yansıtmak biçiminde özenle seçilen konular ve okuma parçaları ışığında ele alınarak İslam'a karşı güçlü bir negatif tutum sürdürülmüştür. Bu çerçevede İslam, fatalistlik, fanatik, şiddet yanlısı, baskıcı, dışlayıcı, saldırgan olarak resmedilmiş, kadının rolü, had cezaları, cihat, şehitlik, darü'l-harp, darü'l-İslam, insan hakları konularında yanlış değerlendirmelerle klasik oryantalist söylem yeniden gündeme getirilmiştir.⁵ Bu bağlamda kimi ilim adamlarının oryantalist bakış açısından terör eylemleri ile ilgili değerlendirmeleri, klasik İslami kavramlar olarak darü'l-İslam ve darü'l-harp ikiliği üzerinde temellendirilerek tüm hayatı kapsayan kurallar bütünü olarak değişmeyen bir İslam anlayışı ortaya konulmuştur.⁶

Batılı medyada İslam, ya İhvan-ı Müslimin, Cemaat-i İslami, Rabıta gibi İslamcı hareketlerin ideologlarının söylemlerine ya da katı Vahabilik esaslarına dayandırılmaktadır. Böylece Hıristiyan din adamları, aydınlar, medya, popüler kültür ürünleri, akademik çevreler, siyasetçilerin görüşleri, Batılı seyahatçilerin İslam alemine yaptıkları seyahatlerle ilgili gezi notları ve kitaplarda İslamiyet ve Müslümanlar hakkında verilen yan-

⁴ J. Otterbeck, "The Depiction of Islam in Sweden", *The Muslim World*, Vol. 92, Spring 2002, s. 150-151.

⁵ Otterbeck, *The Depiction of Islam*, s. 153

⁶ Bu konuda örnek olarak bkz: B Lewis, *The Crisis of Islam: Holy War and Unholy Terror*, The Modern Library, New York, 2003; B. Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

lış bilgiler, negatif imajın gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁷

Böylece bu geleneksel kavramsallaşma çerçevesinde İslam'ın yapısında Müslüman olmayanlara karşı bir düşmanlığın olduğu belirtilerek Batı medeniyeti ile İslam arasındaki kompleks ilişkinin çatışmacı bir karakter taşıdığı vurgulanmıştır. İslamcı teröristlerin eylemlerine bakarak İslam'ın terörle özdeşleştirilmesi yönünde bir genellenin yapılması, Hıristiyan, Musevi ya da başka bir dine mensup olanlar arasında da teröre bulaşanların olabileceği göz önünde bulundurularak, nasıl ki bir Hıristiyan ya da Musevi terörizminden söz edilmesi mümkün değilse İslam'ın da terörizmle bir tutulamayacağı belirtilmelidir. Hatta din ve terörizmin tarih boyunca kimi zaman birlikte hareket ettiği, bunun tarihinin de bir Musevi grubunun milattan önce 66–72 tarihinde Romalılara karşı terörist kampanyaları yürüttüğü 2000 yıl öncesine kadar gerilere uzandığından söz edilmektedir.⁸ Ancak bu tür bir yaklaşma, hiçbir Hıristiyan veya Musevi dine mensup olanın kendi dini adına terör eylemine girişmediğini, buna karşılık kendisinin Müslüman olduğunu ifade eden teröristin eylemlerini İslam adına gerçekleştirdiğini açıkça belirttiği ifade edilerek karşı çıkılmaktadır.

Lewis, dehşet verici 11 Eylül terör olaylarının, İslam hakkındaki sınırlı ve yanlı oryantalistik çalışmalarla, bunlara karşı müdafaacı tutumlarıyla bu ön yargıları pekiştirmekten başka işe yaramayan Müslümanların tepkisi şeklindeki gelişmelere ilaveten mevcut popüler ve siyasal kültür ürünlerini teşvik ederek İslam ve terörü kolayca birbirine bağlayan yazıların sayısını artırmıştır. Hele dini şevk ve heyecanı ağır basan, ideolojik yönelimli türedi yazarların magazinsel boyutta konuyu ele almaları, neredeyse terörün tek adresi olarak dini göstermekte bir konsensüs oluşturmuştur. Şüphesiz bu konudaki

⁷ Otterbeck, "The Depiction of Islam", s.154-155

⁸ Garrison, "Terrorism...", s. 44

bütün çalışmaları, klasik oryantalizmin basmakalıp söylemini yeniden ısıtıp, bunu tüketmeye hevesli ve hazır bir topluluğa sunma biçimindeki bir değerlendirmenin yanlışlığı da ortadadır. Bu verili ve incitici trende ve sansasyonel ürünlerin baskınlığına rağmen terörizmin tüm boyutlarını objektif biçimde ele alan, insanlığın bu belaya niçin maruz kaldığını inceleyen ciddi, seviyeli ve bilimsel çalışmalar da yapılmaktadır.⁹

Her ne kadar 11 Eylül saldırılarından sonra gerek ABD başkanı Bush'un gerekse İngiltere başbakanı Blair'in terörizme karşı küresel çapta başlattıkları mücadelenin İslam'la ilgisinin olmadığı yönünde demeçler verseler de, İslam'la terörizmin özdeşliğini çağrıştıracak İslamcı terörle savaş bahanesi Batı medeniyeti ile İslam arasında eski bir gerilimin yeniden gündeme gelmesini sağlayacak, yukarıda kısmen değindiğimiz ön yargıları önlemek yerine giderek artıracaktır. Elbette her geçen gün daha da radikalleşen İslam tehlikesi ve tehdidine karşı önlemlerin alınması ve İslam adına teröre bulaşanların etkisiz hale getirilmesi ve terörizm belasından kurtulma yolunda ciddi adımların atılması gerekir. Hele aralarında farklılık gösteren hiç de monolitik bir görünüm arz etmeyen ve karmaşık yapı sergileyen militan İslamcı örgütlerin eylemlerini lokal düzeyden çıkararak global terör ağları yoluyla küresel boyuta taşımaları bu konuda alınacak tedbirlerin önemini daha da artırmıştır.

Amerika Birleşik Devletlerinin Orta Doğu'daki rolü ve istihbarat birimlerinin çeşitli bölgelerdeki terörist örgütleri denge unsuru olarak görüp alttan alta destekleme yönündeki politikaları çerçevesinde, Afgan-Rus (1979-1989) savaşında cihat bölgesi olarak kutsallaştırılan Afganistan'da Ruslara karşı savaşmak üzere çeşitli Müslüman topluluklardan militanlar devşirildiği bilinmektedir. Rusların Afganistan'dan çekilmeleri-

⁹ Aslad Abu Khalil, "The Islam Industry and Scholarship", Middle Eastern Journal, 58 (1), Winter 2004, s. 130-137

nin ardından buraya cihat yapmak üzere gelen savaşçılar ülkelerine döndüklerinde bir yandan kendi yönetimlerini İslam dışı sayarak devirip yerine kendi dinsel ideolojileri doğrultusunda bir İslam devleti kurma ve Batı etkisini yok etme uğraşısında, silahlı mücadele yolunu seçen çeşitli radikal İslamcı hareketleri örgütleyerek terörist faaliyetlere ivme kazandırmışlardır.¹⁰

İslam aleminde radikal İslamcı akımların 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfuzlarını giderek arttırmalarından önce, İslam'ın içinde yenileşme girişimi ile ilgili uzun bir tarihi tecrübeye dayalı farklı oluşum tiplerini belirtmekte yarar vardır. Bu çerçevede radikal İslamcı söylemin bu geniş İslami bağlam içerisinde oluşan ve dönemlerinin şartlarına göre biçimlenen akımlardan etkilenecek doğduğunu söyleyebiliriz.

İslam'ın geleneksel coğrafi yayılmacılığı ve toplumsal nüfuzu biçimindeki eski içsel dinamik kalıpları bağlamında,¹¹ Ortaçağ ortodoks reform ve puritanik köktencilik prototipini oluşturan Hanbeliliğin müteakip siyasal İslamcı hareketlerin oluşumunda büyük payı vardır. Ortaçağda ve erken modern dönemlerde, çoğu kere her asrın başında bir müceddidin geleceği ve İslam'ı bidatlerden arındıracağı¹² şeklinde rivayet edilen bir hadis çerçevesinde birçok müceddit ortaya çıkmış, hatta kolonyal dönemlerde bu figür mehdi anlayışıyla birleştirilerek siyasi bir mahiyete büründürülmüştür.

Deniz taşımacılığının 17. yüzyıldan itibaren 18. ve 19. yüzyıllarda giderek daha fazla gelişme göstermesi, Müslümanların yabancı kültürlerle temasını kolaylaştırmış, uluslararası kültürel etkileşim İslam dünyasında gerilim, meydan okuma,

¹⁰ Küresel radikal İslam'ın doğuşu ile ilgili bkz: D. Cook, *Understanding Jihad*, University of California Press, Ewing, No. 1, 2005, s. 158

¹¹ Said Amir Arjomand, "Islam, Political Change and Globalization" Thesis Eleven, Number 76, February 2004, s. 10

¹² J. Clavert, "The Mythic Foundations of Radical Islam", *Orbis*, 48 (1), Winter 2004, s. 33

uyuşmazlık, sürtüşme ve uyum süreçleri biçiminde çeşitli tepkilerin gelişmesine yol açmış, yenileşme yönünde dini oluşumları teşvik etmiştir.

Bilhassa 19. yüzyıl başında, Asya'da, Kafkaslarda ve kuzey Afrika'da neo-sufi hareketler olarak isimlendirilenler dahil, Sumatra ve Nijerya'da cihat hareketlerine şahit olunmuştur. Batı'nın siyasal ve kültürel meydan okumaları ile 19.yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başında yüz yüze gelen İslam dünyasında bu sürece verilen tepkiler, ana hatlarıyla seküler modernizm, İslami modernizm ve İslami köktencilik biçiminde oluşmuştur.¹³ Bu tepkilerden biri olan dini modernizm, geleneksel ihyacıların aksine, daha önce misli görülmemiş derecede etkili ve güçlü olan Batılı ülkelerin siyasal, ekonomik ve kültürel hakimiyeti çerçevesinde İslam'ın dünyevi gç olarak zayıflaması, Müslümanların "insanlık için ortaya çıkarılmış en iyi toplum" (3/110) olduğu yönündeki ayeti çok önemseyen reformcuları etkilemiştir. Böylece İslami modernizm biçimindeki tepki bağlamında, çeşitli İslami anlayışların inşa edilmesine şahit olunmuştur.

Batılı kolonyalist fetihlerin sonucu olarak deniz ticareti ve taşımacılığının genişleyip, yaygınlaşması, modernleşme ve sanayileşme gibi makro değışim süreçleri, Müslüman dünyanın periferisinde çeşitli dini hareketlerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Aslında cihatçı ve mehdici karakteriyle Batılı kolonyalist fetihlerine karşı reaksiyoner olarak doğan, bunlara ve aynı zamanda ulus-devlet kurma yönündeki girişimlere karşı etkili bir savaş yürütmede bu hareketlerin önemli arasallığını İslamcı ideoloji oluşturmuştur.

Batının bilhassa 19. yüzyılda siyasal-kültürel meydan okuması ile yüz yüze gelen ve geri kalmışlığının ayırdına vara-

¹³ İslam dünyasının Batı karşısında geri kalmışlığına verilen tepkiler hakkında bkz: T. Kuran, İslam'ın Ekonomik Yüzleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 160-162

rak buna karşı çeşitli tepkiler geliştiren İslam dünyasında çeşitli isimler altında çoğalan dini hareketlerin belirginleşen siyasal yüzleri, siyasal İslamcılık olarak isimlendirilen dini hareketlerin alt yapısını hazırlamıştır. Nitekim soğuk savaş döneminde, Orta Doğu'da ideolojilerin egemen oluşu bağlamında, İslami geleneğin kültürel kodlarından çıkarılan imajlara dayandırılan İslami ideolojinin, uzlaşmaz bir İslam anlayışını şekillendirdiğine şahit olunmuştur.

Batılı İslamofobi bağlamının yanısıra bilhassa 11 Eylül travması ve dünyanın her yerinde bununla ilişkili terörist faaliyetler, İslam'ı radikal, şiddet yanlısı ve dışlayıcı konuma indirgemıştır. Ancak terörist örgütlerin kullandığı dini söylemin yol açtığı tahribat göz önünde bulundurulmak suretiyle Kur'an-ı yeniden düşünme ve yorumlama yönündeki istek ve çağrılar da dikkate alınmalıdır. Kur'an-ı yeniden düşünme ve anlamını¹⁴ tartışma geleneği 18. yüzyıldan beri üzerinde durulan önemli bir mesele haline gelmiştir. Aslında 11 Eylül'den sonra Müslümanlar inanç sistemleri ve dini kimlikleri hakkında medyada ve diğer kamusal forumlarda yoğun tartışmalarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu cümleden olarak İslam'ın demokrasi ile uyuşup uyuşmayacağı, insan hakları, kadının toplumsal rolü, İslam'ın bünyesinde siyasallık taşıyıp taşımadığı gibi çeşitli konular hararetle biçimde tartışılmaya devam etmektedir.

Dinin topluma göre yorumlanması ve toplumsal olana göre şekillenmesi, tabiri caizse Kur'an'ın metin (text) olmasının yanı sıra, bunun iletişim yoluyla açığa çıkan anlam zenginliği ve çeşitliliği yani yatay boyutunu oluşturmaktadır. Nitekim dinin, dinamik yaşayan bir olgu olarak toplumsal bütünün alt oluşturucularından biri olması, makro-toplumsal değişmelerden etkilenmesi ve bu doğrultuda yeni anlamlar kazanması

¹⁴ Nasr Hamid Abu Zayd, "Rethinking the Qur'an: Towards a Hermeneutics", *Islamochristiana*, 30, 2004, s. 25-45

demektir.¹⁵ Söz gelimi Kur'an'ın tedrici bir şekilde inmesini ve bazı ayetlerinin yeni durumlar karşısında neshedilmesini yirmi yılı aşkın bir süre içerisinde yaşanan değişim olgusuyla açıklamak, bundan sonra değişimin olmayacağı ve artık Kur'an'ın anlamının statikleşeceği şeklinde bir anlayışın düşünülmesinin imkansızlığı karşısında, daha sonraki yıllarda da toplumsala göre şekillenmesi devam edecektir, demektir. Bu konuda Ebu Zeyd¹⁶, İslam dünyasında geleneksel Kur'an araştırmalarında genel olarak ne tatbik edilen ne de kıymet verilen tarihsel eleştiricilik ve hermeneutik (yorumsama) yanında, semantik (anlama ait) ve semiyotik (gösterge bilim) gibi metodolojik yaklaşımları kullanmak suretiyle bir açılım sağlamıştır. O halde yeni metodolojik gelişmeler ışığında ele alınamayan Kur'an yorumlamaları ve açıklamaları iyi niyetli de olsa eksiklik içereceğinden ve belli bir yanlılığa yol açacağından bunların her zaman manipülasyon aracı olarak kullanılması riski gözden uzak tutulmamalıdır. Bu münasebetle Kur'an'ın savaş ve barışla ilgili hükümlerinin tamamen toplumsal ve tarihi şartlar çerçevesinde ele alınması, bunlarla ilgili ayetlerin belli çevre ve muhit şartları ve dönemleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.¹⁷

Siyasal İslam'ın Evrimi

İslam, tarihsel süreç içerisinde çeşitli kullanımları çağrıştıran bir sözcük olmuştur. Bir anlamıyla İslam, inançlarıyla, ibadetleriyle, düşünceleriyle ve idealleriyle diğer monoteist dinler gibi evrensel bir dinin adı olmuş, bir başka bakımdan da tarihte belli bir medeniyeti belirtmek üzere kullanılmıştır. Bunların yanında, çok geniş coğrafyaya yayılmış sayısı bir milyardan üzerindeki İslam topluluğunun ismi olarak da İslam'dan söz

¹⁵ T. Alkan, "Dinde Değişim", Radikal, 8 Şubat 2006

¹⁶ Abu Zeyd, "Rethinking the Qur'an...", s. 26

¹⁷ Bkz. F. Arabacı, "İslam'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt III, Sayı 5, 2004, s. 1-16

edilmiştir.¹⁸ Öte yandan İslam dini kurum olarak monolitik olmayıp çeşitli faktörlerin etkisiyle hangi dönemin ya da hangi çevrenin İslam'ı gibi sorulara muhatap olacak şekilde oldukça değişik oluşumlar biçiminde bir farklılaşmayı da tecrübe etmiştir. Fıkıh alimlerinin ve teologların meydana getirdikleri İslami anlayışlarla geleneksel İslam birbirinden ayrılmakta ve günümüzde köktendinci dediğimiz grup ve hareketlerden ya da modern bir fenomen olan siyasal İslam'dan söz edilmektedir.¹⁹ İşte tam bu noktada İslami köktencilik denilen bir İslami varyasyonla terör arasında bir ilişki gündeme gelmiş bulunmaktadır. Birbirleriyle yan yana gelemeyecek türden olan bu iki sözcük arasında bir ilişkinin mevcut olup olmadığı sorusuna, marjinal olsalar da radikal İslamcı gruplara mensup olan teröristlerin İslam adına eyleme giriştiklerini açıkça belirtmeleriyle hemen olumsuz cevap verip kestirip atmak çok sağlıklı gözükmemektedir.

Nitekim bu tür terörist eylemleri gerçekleştirenlerin gerek İslami arka planları gerekse terörist yetiştiren dinci terör örgütlerinde geliştirilen dinsel söylemi ve motifleri kullandıkları görmezlikten gelinemez. Tabii ki, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana birçok Batılı gözlemci, mesela, bunlardan oryantalist B. Lewis, analizlerini klasik İslami ikili kavram olan darü'l-İslam ve darü'l-harp arasındaki eski çatışmanın gerginliği üzerine temellendirerek neredeyse İslam'ı köktencilik ile özdeş görme biçiminde bir ön yargının kökleşmesine katkıda bulunmuştur.²⁰

Kendi ideolojik sistemlerini uygulayabilecekleri bir toplum inşa etmek, inanç sistemlerini, tüm topluma empoze etmek için siyasal güce başvurmaya dini bir yükümlülük sayan

¹⁸ Bkz. B. Lewis, "A Historical Overview", *Islam and Democracy in the Middle East*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2003, s. 208-219

¹⁹ Bkz: M. Ayoob, "Political Islam: Image and Reality", *World Policy Journal*, 21 (3) Fall 2004, s. 1-14

²⁰ B. Lewis, "The Roots of Muslim Rage", *The Atlantic Monthly*, 266 (3), 1990, s.47-60

radikal İslamcılar, geleneksel Selefiye hareketinin ilk, asli pür ve katıksız İslam formuna dönüş çağrısına ilaveten neo-Selefiye diyebileceğimiz ve kendilerinin ideolojik temelini oluşturan bu yeni anlayışla kendilerinden olmayanlarla mücadele etmeyi dini bir görev saymışlardır.²¹

İslamcılık ya da İslamcı köktencilik söylemini, Kur'an'ın 7. yüzyıldaki yorumuna dayanan ve daha çok Arabistan yarımadasının çevresel şartlarını yansıtan bir İslam toplumu oluşturma teşkil etmektedir. Bu bakımdan İslami köktenciler gerek kendi yönetimlerini gerekse tüm dünyadaki yönetim biçimlerini gayri meşru görmekte ve bunlarla mücadeleyi cihat kavramıyla dini bir emir haline getirmektedir.²² Böylece Batı'nın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel etkilerini ilkin Orta Doğu'dan ve sonra tüm İslam dünyasından silmek ve dini prensiplere dayalı bir yönetimi gerçekleştirmek İslamcılığın ana hedeflerini oluşturmaktadır. Buna göre Militan İslamcı hareketler kendi kuracakları İslam devletinin darü'l-İslam'ı temsil ettiğini buna karşılık dünyanın geri kalanının ise darü'l-harp olarak her türlü saldırınının meşru hedefi haline getirileceğine inanmaktadır.²³

Kökleri 19. ve 20. yüzyıllardaki sosyo-politik şartlara uzanan ve Batı ile İslam dünyasının askeri, siyasal, ekonomik, kültürel ve entelektüel etkileşiminin sonucunda meydana gelen siyasal İslam her ne kadar İslam dünyasını Müslümanlaştırma hedefine yönelik hareket ediyor gözükse de, İslami milliyetçiliklere (İslamo-nasyonalizm) dönüşerek radikalleşmişler-

²¹ Bkz: D. Zeidan, "A Comparative Study Selected of Themes in Christian and Islamic Fundamentalist Discourses", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 30 (1), s. 43-80

²² İslamcılığın soy ağacı ile ilgili olarak bkz: L. Diamond, *Islam and Democracy in the Middle East*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2003, s. 285-287

²³ C. Bennett, "The Concept of Violence, War an Jihad in Islam, Dialogue and Alliance", 18 (1), Spring/Summer 2004, s.38

dir.²⁴

Dini temelli şiddet ve terörün siyasal ve sosyo-ekonomik nedenleri yanında kültürel-dini kaynaklarının da olabileceği ve terörist eylemlerde bulunanların kaynak mobilizasyonu teorisi çerçevesinde dini yönden motive edildikleri bilinmektedir. Siyasal İslam fenomeni, sosyal faktörlere ilaveten, eğitimin artması ve kentleşmenin etkisiyle bunların bilincinde olma, onu protesto ve muhalefet hareketine dönüştürme gibi diğer değişkenleri hesaba alan daha karmaşık bir açıklamayı içerir. İslam coğrafyasında militan İslamcı grupların orijinleri ile ilgili sosyo-ekonomik açıklamaya dayalı yoksunluk teorisinin katkısı yanında, bu tür oluşumların meydana geldiği lokal çevrenin kendine özgü sosyal, ekonomik ve siyasal faktörleri ve ilişki ağları da dikkate alınmalıdır.²⁵ Buna göre, gerek İslamcı militanların arka planı, gerekse lokallik içeren radikal İslamcı oluşumlar hakkında yapılacak dikkatli bir gözlem sonucunda, bunların toplumla entegre olamamış, parçalar halinde yaşayan kabile ve mezhep kimliklerini dini ideoloji formu altında yeniden ürettikleri anlaşılır. Bu nedenle toplumsal tabakanın hangi basamaklarından devşirilirse devşirilsin, intiharı ya da başka türlü terör yöntemini benimseyerek eyleme girişen teröristin, özelde bağlı olduğu bir grubun ya da cemaatin genelde Müslüman dünyasının iyiliği için ölüme gitmeye ikna edilmesinde bu olgu önemli rol oynamaktadır.²⁶

Öte yandan İslam coğrafyasında bilhassa Arap Ortadoğu'sundaki verili yönetimlerin baskıcı karakteri, kanun çerçevesinde belirlenmiş demokratik protesto ve muhalefet biçiminin olmayışı, basın sesinin kısılması gibi faktörler, sosyo-ekonomik ve siyasal hedeflerine ulaşmak için İslam adına terö-

²⁴ Ayoob, "Political Islam", s. 2

²⁵ Dinci terörizmin sosyo-ekonomik ve siyasal kökleri için bkz: Anwar Alam, "The Sociology and Political Economy of Islamic Terrorism in Egypt", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 15 (4), Winter 2003, s. 114-142

²⁶ M. Belge, "Yoksulluk ve Yoksunluk", *Radikal*, 20.07.2005.

rist yöntemleri kullanan İslamcı militan grupların sayısını artırmaktadır. Bu militan İslamcı hareketler, sekteryan bir yapılanma tipinde gelişme gösterdiklerinden, dini metinlerin bağlamından çok literal anlamları üzerine yoğunlaşmaktadırlar. Bu bakımdan dini metinleri yorumlamaları, dar görüşlü, dışlayıcı, yalnızca kendilerinin dini hakikati temsil ettiklerine inandıkları bir çevre içerisinde cereyan etmektedir.²⁷ Ayrıca bu hareketler sekt tipi karakterde olduklarından kendi dışındaki dini otoriteler ve din anlayışlarına pek itibar etmemekte, dini metinlerin literal anlamlarına dayanarak ideolojilerini temellendirmektedirler. Bu sebeple grup içerisinde sembolik etkileşim yoluyla üretilen dinsel yorumlara bağlanan, ancak iyi bir din eğitimi almamış olan bu dinci militanlar, dar bir grup çerçevesinde sosyalleşmekte ve giderek radikalleşmektedirler. Sosyal olayların birçok nedenleri olabileceği ve bu sebepten dolayı tek girdili açıklamalarla sağlıklı sonuçlara ulaşılamayacağı belirttikten sonra, İslam'ın terörizmle özdeşleştirilemeyeceğini ancak, dinin de bu tür eylemlerde bulunanları manipüle etmek üzere kullanıldığını ifade etmek gerekir.²⁸

Bütün bu gelişmeler siyasal İslam, İslami köktencilik ya da İslamcılık olarak bilinen ve giderek İslam dünyasında yayılan bir hareketin gelişmesine katkı sağlamıştır. Buna göre siyasal İslam ya da İslamcılık, İslamiyet'i bir din ya da inanç sisteminden ziyade siyasal bir ideoloji olarak tanımlama girişimidir.²⁹ Radikal dinci ideolojiler, dini-kültürel, siyasal ve sosyo-ekonomik köklere sahip olarak siyasal ve sosyal meseleler üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylece, lider rolündeki İslamcı ideologlar vasıtasıyla mümkün olduğu kadar kendi dışındakiyle bağlarını koparmaları telkin edilen ve dini ideoloji adına

²⁷ Sekteryan dini tipoloji için bkz: K. Roberts, "Religion in Sociological Perspective", Wadsworth Publishing Company, California, 1990, s. 154

²⁸ M.Juergensmeyer, Terror in the Mind of God, University of California Press, 2000, s.10

²⁹ Ayoob, " Political Islam", s. 1-14

terörist faaliyetlere girişen bu eylemciler,³⁰ Batılı etkilerden İslam dünyasını kurtarma mücadelesinde ahlakçı ve kültürel tavır içerisinde siyasal faaliyetlerini meşrulaştırmak istemişlerdir. Aslında batı ile teması en fazla teknolojik ve bilimsel alanla sınırlayan bu tür İslamcı hareketler, kültürel ve moral değerler anlamında geliştirdikleri dini ideoloji çerçevesinde bir yandan destek tabanlarını gerçekleştirmeye çalışırken, bir yandan da bağlularını kapalı etkileşim alanlarında radikalleştirilmektedirler.

İslamcılık kavramı, başlıca radikal Mısırlı İslamcı ideolog Seyyid Kutub (1906–1966) ve Müslüman Kardeşler örgütünün kurucusu Hasan el-Benna (1906–1949)'nın düşüncelerinden ve cihat kavramına ilk sistematik olarak yaklaşan Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılması için mücadele eden bir başka İslamcı yazar Mevdudi (1903-1979)'nin fikirlerinden etkilenecek ortaya çıkmıştır. Şüphesiz İbn Teymiye'nin, dini kuralları uygulamayan bir yönetimi devirmek için şiddete başvurmayı salık veren cihat kavramsallaştırması çerçevesinde siyasal İslam'ın ana hedefi, İslami bir devlet kurma biçiminde özetlenebilir.³¹

İslam aleminde radikal akımlara ve küresel cihatçı ideolojiye giden tarihi ve lokal yollar iyi incelendiğinde, bunlar üzerinde bir yandan kendi şartlarını yansıtan çeşitli mikro İslamcı köklerle, diğer yandan da Orta Arabistan'da Muhammed b. Abdi'l-Vahhab (1703–1792) tarafından kurulan Selefiyeci ideolojiye oturtularak bir Arap-İslam devletinin kurulmasında etkili olan Vahabilik hareketinin ve Hint-alt kıtası İslamcılığının izleri görülür. Aslında İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerden birçok kimsenin 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Hameyn'de meskun, daha çok Hanbeli ekole mensup ulemanın ders halkalarına katılarak bunlarla etkileşime girdiği ve bölgesine dön-

³⁰ Belge, "Yoksulluk..", Radikal, 20.07.2006.

³¹ Bennett, The Concept of Violence, s. 44-46

dükten sonra da saf ve arındırılmış ilk İslam'a dönüş yönünde faaliyetlere giriştikleri bilinmektedir.

Mısır orijinli İslami modernizm de Ezher'de dini eğitim almak üzere gelenler vasıtasıyla İslam dünyasının çeşitli yerlerine taşınmıştır. Öte yandan Seyyid Kutub, Hasan el-Benna ve Mevdudi gibi Orta Doğu ve Hint-alt kıtasında sömürgecilik deneyimi çerçevesinde yetişmiş İslamcı ideologların kitapları 1980'li yıllara kadar çeşitli dillere tercüme edilerek tüm İslam dünyasına yayılmış ve buralarda çekirdek militan kadroların oluşumunda etkili olmuştur. Böylece, Vahabiliğin sosyal ve kültürel muhafazakarlığı ile Kutub ve Mevdudi çizgisindeki siyasal radikalizmin birleşmesi siyasal İslam'ın militan versiyonunu üretmiştir.³²

Nitekim ülkemizde 2003 yılında kanlı terör eylemini gerçekleştiren teröristlerin yargıya intikal etmiş ifadelerinde El-Kaide ve türevleri olan radikal dinci terör örgüt liderlerinin ve ideologlarının neo-Selefiyeci yazıları ve söylemlerinden etkilendiklerini belirtmeleri, İslam adına yapılan terör vahşeti üzerinde dini ideolojinin etkisini göstermesi bakımından dramatik bir örnektir. Bu münasebetle ideolojilerin süprem değerlerle ilişkilendirilmeleri sonucu terörizmin çok tehlikeli bir boyut kazanacağını belirtmekte yarar vardır. Geride bıraktığımız asrın son 10'lu yıllarında kitle iletişim teknolojisi devriminin etkisiyle, ilkin lokal mahiyette olan ancak Rus-Afgan savaşından sonra evrensel ölçüğe taşınan ve 11 Eylül 2001 olayları ile doğruğa tırmanan dini motifli terörist eylemlerin tüm dünyayı tedirgin ettiği acı bir gerçektir.

Radikal Oluşumların İslamî Dili

Başta Bush ve Blair olmak üzere Batılı liderlerin terörizmle küresel boyutta giriştikleri mücadelenin İslam dini ve

³² Ayoob, "Political Islam", s. 4

Müslümanlara karşı bir saldırı olarak anlaşılmaması gereği yönündeki demeçleri, Batı dünyasında daha önce değindiğimiz ön yargı kalıpları çerçevesinde ortaya çıkan İslam karşıtı çeşitli görüşleri pek fazla gizleyememiştir. Bu yolda atılan politik adımlar ve verilen demeçler bağlamında bu görüşler, terörizme karşı savaşın haçlı seferleri gibi algılanması, Batı Medeniyetinin İslam Medeniyetinden üstün olduğunun belirtilmesi ve İslam'ın bir din olarak terörizmi beslediği şeklinde üç başlık altında toplanmıştır.³³ Dinci terörizmin temel nedenleri arasında sayılan Arap-İsrail çatışması gibi siyasal nedenler; Batı'nın kültürel yönden dünya egemenliğine karşı çıkma gibi nedenler; yabancılaşıma, yoksulluk, yoksunluk, gibi sosyal nedenler üzerinde şüphesiz durulmalıdır.³⁴ Ancak radikal İslamcı hareket liderlerinin kullandıkları dini söylemle taraftarlarını siyasi yönden motive etmeleri, konunun bu boyutu üzerinde de ciddi olarak durulmasını zorunlu hale getirmektedir

Radikal İslamcı gruplar dini stoktan elde ettikleri kavramları kendi ideolojik yönelimlerine göre yeniden yorumlayıp güncelleştirerek şiddeti meşrulaştırmışlar ve taraftarlarını istedikleri yönde güdülemeyi başarmışlardır. Buna göre birçok İslamcı terörist grup, İslam dünyasının bugünkü geri kalmışlığını, İslam'ın temeli olarak gördükleri cihadı, ihmal etmelerine bağlamışlardır. Başarının yolunun silahlı mücadeleden geçtiğini ve Müslümanlıktan uzaklaşmış saydıkları yöneticilerini iktidardan uzaklaştırmak için şiddete başvurarak terörist eylemi dini bir görev sayan radikal hareketler bilhassa gençleri kötü emellerine alet etmişlerdir. Öte yandan çeşitli isimler altında örgütlenen İslamcı oluşumlar, modernleşme adına her

³³ A. Saikal, "Islam and the West: Conflict or Cooperation?", Palgrave Macmillan, 2003, s. 14-15

³⁴ S. Bar, "The Religious Sources of Islamic Terrorism", Policy Review, 125 June/July 2004, s. 27-38; Ayrıca Radikal gazetesi yazarlarından Nuray Mert'in din ve terör hakkındaki yazılarına bkz. "İslamcı Terör' Terörü", 25.11.2003; "İslamî Tehdit Var mı?", 4.12.2003; "Komplo Teorisi ve Terör", 2.12.2003.

türlü yeniliği bidat kapsamında değerlendirmişler, bunları bilerek ya da bilmeyerek benimseyenlerin dinden çıkmış olduklarına hüküm vererek cihadın alanını genişletmişler, herkesi terörün hedefi haline getirmişlerdir.

Faaliyetleriyle ülke içerisinde halkın büyük çoğunluğunun tepkisini çeken teröristler taktik değiştirip dış hedeflere yönelmişler, İslam dünyasının çeşitli şekillerde batı'nın hem fiziki hem de kültürel bakımdan istilasına uğradığını dile getirip mücadelelerinin Müslümanları Batı'nın her türlü istilasından kurtarmaya yönelik olduğunu belirtmişler ve geniş halk kitleleri arasında nüfuzlarını artıma yoluna girişmişlerdir. Bu bakımdan bir yandan klasik cihat söylemine dört elle sarılarak bu yolda mücadelenin her Müslüman üzerine farz olduğunu, bir yandan da neo-cihatçı dediğimiz bir anlayışı benimseyerek yönetimleri devirip yerine din devleti kurmayı amaçlayan bir silahlı örgütlenmenin şart olduğunu her fırsatta belirtmek suretiyle terörist faaliyetlerini meşrulaştırmaya ve bu suretle de halkı mobilize etmenin mümkün olabileceğine inanmışlardır. Ayrıca, gerçek Müslümanları, din kurallarına dayandırılmayan siyasal sistemle mücadele edenler olarak vasıflandıran bu militan dinci örgütler, terörizmi meşrulaştırma yolunda sembolik anlamlarla yüklü geleneksel tekfir, cahiliye, darü'l-İslam, darü'l-harp, cihat, hakimiye gibi tarihsel, toplumsal arka planı çerçevesinde geliştirilmiş dinsel kavramları kendi anlayışları doğrultusunda yeniden yorumlayarak bunları, halkı istismar edebilecekleri dinsel ideolojilerinin temel oluşturucuları haline getirmişler böylece statükoya meydan okumak istemişlerdir.³⁵

Militan İslamcı akımlar, tüm toplumu cahiliye kapsamında değerlendirerek³⁶ şiddetin meşru hedefi haline getir-

³⁵ D. Zaidan, "A Comparative Study of Selected Themes in Christian and Islamic Fundamentalist Discourses, British Journal of Middle Eastern Studies, Vol. 30 (1), 2003, s. 47

³⁶ Kutub'a özgü cahiliye kavramsallaştırması hakkında bkz: T. Butko, "Revelation or Revolution: A Gramscian Approach to the Rise of Political Islam",

mekte, kimisi de sadece yöneticileri, rejimleri ve bunların destekçilerini hedef almaktadır. İslamiyet'ten önceki dönemi vasıflandırmak üzere kullanılan cahiliye kavramı, daha sonraki her bir dini hareketin buna Hıristiyanlıkta dahil yalnızca kendisinin dini hakikati temsil ettiğini, kendilerinden olmayanların ya da kendilerinden önceki dönemin cahiliye olduğunu iddia etmişlerdir.³⁷ Radikal İslamcı hareketlerde bu görüşün benimsenip kökleşmesinde, yaşamının ilk 40 yılını cahiliye dönemi olarak değerlendirip,³⁸ bu dönemde edindiği bilgileri İslam dışı sayan ve bu tür bilgi ve bilgi kaynaklarıyla mücadele etmeyi dini bir görev olarak değerlendiren Mısırlı radikal İslamcı ideolog Seyyid Kutub'un görüşleri etkili olmuştur. Radikal grupların cihat kavramı hakkındaki görüşleri, müdafaaya yönelik silahlı mücadele veya nefis mücadeleleri biçimindeki geleneksel anlamının ötesinde devleti ele geçirmek maksadıyla şiddet içeren saldırgan tutumun ifası şeklindedir. Esas itibarıyla militan İslamcı gruplar cihadı, tüm inançsızlara hatta görüşlerini paylaşmayan, dolayısıyla dinden dönmüş olarak gördükleri Müslümanlara karşı, hilafet kuruluncaya kadar devam edilmesi gereken bir araç olarak Müslümanlar üzerine farz olan dini bir vecibe şeklinde yorumlamışlardır.³⁹

Kökleri İbn Teymiye'ye uzanan Vahabi-Selefi fanatikler, radikal İslam'ı beslemiş ve buradan da köktendinci gruplar kendilerini gerçek bir halifenin liderliği altında, dini kuralların uygulandığı evrensel bir topluluk oluşturmak için mücadeleye girişen gerçek İslam'ın öncülerini olarak görmüşlerdir. Aşırı İslamcı militanlar otoriteyi ele geçirme mücadelelerinde meşru

British Journal of Middle Eastern Studies, Vol. 31 (1), May 2004, s. 48-49

³⁷ Bennett, "The Concept of Violence", s. 45

³⁸ Calvert, "The Mythic Foundations of Radical Islam", s. 40

³⁹ Cihatla ilgili olarak bkz: M. Knapp, "The Concept and Practice on Jihad in Islam", Parameters, 33 (1), Spring 2003, s. 82-95; C. Bennett, "The Concept of Violence, War and Jihad in Islam, Dialogue and Alliance", 18 (1), Spring/Summer 2004, s. 31-56

saldırı araçları olarak gördükleri şehitlik ve intihar bombacılığını şehitlikle bir görerek terörizmi dini temele yerleştirmek istemişler, kutsal olmayan amaçlar için İslam'ı kullanmışlardır.⁴⁰

İran devriminin ideologlarından olan Ali Şerai, şehitliği pasif bir durumdan, aktif bir biçime kaymada seferber edici bir güç olarak görmüş, bunu her yerin Kerbela, her ayın Muharrem, her günün Aşure olduğunu belirten söylemi ile yüceltmişlerdir. Bu kavramlar Lübnan'da Hizbullah örgütü ve Filistinli militan İslamcı gruplar (Hamas., El-Cihat) ve daha sonra bin Ladin ve El-Kaide ve türevleri olan Sünni örgütler tarafından iç ve dış hedeflere karşı yönlendirilen saldırılarda yoğun bir biçimde kullanılmaya başlamıştır.

Radikal İslamcı ideolojilerin ya da küresel cihatçı ideolojinin oluşum ve gelişmesinde bu grupların liderlik kadrolarının söylem, demeç ve fetvalarının yanı sıra başta Suudi Arabistan olmak üzere diğer Orta Doğu Arap ülkelerinde etkili olan ulema arasında intihar terör eylemlerinin meşruluğu hakkında bir konsensüs olmamasına karşın, giderek bu hareketin mazur görülebilir olduğu yönünde bir gelişmenin varlığı da verilen vaazlar ve fetvalarla anlaşılmaktadır. Böylece intihar eylemleri, şehitliğin geleneksel anlamından tamamen uzaklaştırılmış olarak onunla eş değer yapıp meşrulaştırılmasıyla dini terörizm çok tehlikeli bir boyuta taşınmış ve din siyasal istismarın bir vasıtası haline getirilmiştir.

Türkiye Cumhuriyet'inin kurucusu ulu önder Atatürk, Sıffin savaşında Muaviye'nin askerlerinin Kur'an-ın sayfalarını mızrakların ucuna dikerek dini siyasete alet ettiklerini, bundan böyle müstebit hükümdarların münafık, menfaatlerine düşkün habis ve imansız hocalara kendi lehlerinde siyasal içerikli fetvalar verdirerek yüce dinimizi bozduklarını⁴¹ veciz bir

⁴⁰ Esposito, "Unholy War...", s. xii.

⁴¹ S. Kantarcıoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Programlarında Kültür",

şekilde dile getirmekte ve din istismarcılığının toplum sağlığı üzerinde yapacağı tahribatla ilgili çok önemli tespitlerde bulunmaktadır.

Dini siyasete alet ederek insanlık dışı cinayetlere girişmek ve değerli bir varlık olan insanlar arasında korku ve endişe yaymak, kısacası dini içerikli terörizm belasından kurtulmak için kısa vadede asker tedbirlere başvurmanın yanı sıra, radikal dinci oluşumların çarpıttıkları dini söylemin, ruhuna uygun biçimde yorumlanması, uzun vadede alınması gereken dini-kültürel tedbirlerden biri olarak düşünülebilir. Tarihsel ve toplumsal şartların bir ürünü olarak ortaya çıkan siyasal gelişmeler bağlamında üretilen ne Sünni Hilafet teorisi ne Şii İmamet teorisi⁴² ne de her iki kesimdeki çeşitli varyasyonlarıyla cihat teorisi dinin bir parçası ya da kuralı olamayacağı gibi belli tarihi dönemlerde karşılaşılan perakende konuları çözmek üzere ileri sürülen çözüm önerileri de bugün için Müslümanların beklentilerine cevap verebilecek durumda değildir. O halde dini, bir ahlak, din ve inanç sistemi olarak görüp, bu kurumun asli anlamında uzmanlaşmış, dinle siyaseti birbirine karıştırmayan ve toplumsal hayatı dinle düzenleme yerine, çözümün bilimsel verilere bırakılması gerçeğini kabul eden, donanımlı, bilgili, nitelikli, modern dünyadan haberdar din adamlarının Kur'an hakkında sağlıklı yorum yapabilmesi ve düşünce üretebilmesi mümkündür.

Siyasal İslamcı oluşum ve örgütlerin anlayışları hilafına, cihadın Müslüman olan ve olamayanlara karşı yönlendirilen bir kutsal savaş olmadığını ve Hz. Muhammed'in ifadesiyle bir nefis mücadelesi olduğunu ve bireyin doğruluk, dürüstlük, hoşgörü, adalet, çalışkanlık, insan hakkı gibi değerleri içselleştirmesi yönünde bir gayret olarak değerlendirilmesinin altı ç-

Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 105

⁴² M. Yılmaz, "Mezhep Fanatizmi", Hürriyet, 3 Mart 2006,

zilmelidir. Çünkü İslam dini, bireysel inanç güdüsüyle ganimet beklentisiyle, ya da İslami bir topluluk oluşturma, intikam duygusu gibi başka istek ve taleplerle savaşı veya herhangi bir şiddet kullanımını yasaklamıştır.

Müslüman olsun veya olmasın insanların fiziksel güvenliklerini ve kamu sağlığını bozucu ve tehdit edici her türlü eylemin, bu arada teröre yönelik intihar saldırılarının bağışlanması mümkün olmayan büyük günah olduğunun belirtilmesi⁴³ ve bu tür eylemlerde bulunanların ebedi olarak cehennemde kalacakları hususu her fırsatta dile getirilmelidir. Aynı şekilde terörist faaliyetlere yönelik her türlü kaynağın ve mali desteğin ve din adamları tarafından yapılan vaazlarla, verilen demeçlerle bu akımlara bir sempati oluşturma gayretlerinin, bizzat bunlara katılmak anlamına geleceği ve büyük bir insanlık suçu olarak affedilmesi mümkün olmayan büyük günah olduğu daima hatırdadır.

İçinde bulunduğumuz yüzyılda insanlığın karşısına çok ciddi bir tehdit olarak dikilmiş olan dini terör, anti-modernist, anti-demokratik ve anti laik tavırlar sergileyen, ulus-devlete tepkisel karşıtlığı içeren siyasal İslamcı veya dini motifli radikal oluşumlar gibi çeşitli kategoriler altında örgütlenen dini hareketler, demokratik laik Cumhuriyet'e karşıdırlar. O halde bu tür hareketlerin kamu sağlığını tehdit edici faaliyetlerinin ve radikal İslamcı hareketlerin ve bunların uzantısı olan dinsel terörün üstesinden gelebilmek için güçlü bir demokratik, laik ve sosyal hukuk devletinin varlığına ihtiyaç vardır.

Atatürk öncülüğünde Cumhuriyet'in elit kadrosunun tizlikle takip ettiği din politikası çerçevesinde Cumhuriyet'in temel değerleri arasında yer alan laiklik prensibi çerçevesinde Türkiye'de İslamcı akımlar pek gelişme imkanı bulamamışlardır. Özelde Orta Doğu'da, genelde İslam coğrafyasında, İslamcı

⁴³ Bu konuda "...kendinizi öldürmeyiniz" mealindeki Nisa Suresi 9. ayet örnek olarak verilebilir.

hareketler etrafında örgütlenen siyasal muhalefet, eğitim ve hukuk alanında ikili bir yapı ortaya çıkararak reformcu çabaları engellemiştir. Böyle bir dual yapıda ve dinin, siyasetin aracı haline getirildiği ortamlarda, her türlü siyasal dinci oluşumların serpilip gelişmesi için uygun zemin var demektir. Ulusu ve toprağıyla bölünmez bir bütün olan Türkiye Cumhuriyetini yıkıp yerine din esasına dayalı bir devlet ve toplum kurmayı amaçlayan siyasal ve dini oluşumlarla etkili mücadele yolu, toplumda ikili yapıya fırsat vermeyen böylece dini muhalefeti engelleyen ya da faaliyetlerini cılız bırakan reform programlarının kararlılıkla uygulanmaya devam edilmesi laikliğe dayalı cumhuriyetçi değerlerin ulus-devlet modeli çerçevesinde tüm kurum ve kurallarıyla yaşatılmasından geçmektedir.

**Boşanma Sonucu Manevi Tazminat Olgusuna İslam Aile
Hukuku Açısından Bir Yaklaşım**

Yard.Doç.Dr. Nuri KAHVECİ*

Özet

Boşanma sırasında şayet kusursuz olan eşin manevi olarak bir zarara uğraması söz konusu ise bu zararın giderilmesi Modern aile hukukunda kabul edilmiştir. Klasik dönem İslam hukukçuları genel anlamda manevi tazminatı dikkate almamışlardır. Günümüzde manevi tazminat önemli bir hukuki problemdir. İslam hukukunda boşanan kadına mut'a adı altında bir ödemenin yapılacağı kabul edilmiştir. Mut'a şeklindeki ödeme boşanmadan sonra koca tarafından kadına yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Manevi Zarar, Manevi Tazminat, Mut'a, Mehir, Boşanma

The Mental Compensation From The Result Of Divorce In Islamic Family Law

Abstract

Compensation for spiritual damages which affect one faultless side in the case of divorce, in Modern family law accept the principle that faulty side should do the payment to other side. Muslim jurists in classical period didn't pay attention the moral compensation in general. Moral compensation is of important legal problems of today. There is a payment as a mut'a in Islamic law. The payment is paid after divorce by husband to wife.

Key Words: Spiritual Damage, Moral Compensation, Mut'a, Mahr, Divorce

* KSÜ İlahiyat Fakültesi İslam Hukuk Anabilim Dalı, nurikahveci@ksu.edu.tr

Giriş

İslam hukukuna ait klasik kaynaklarda bireylerin haklarının koruma altına alınması hususunda önemli hassasiyet gösterilmiştir. Fertlerin sahip oldukları hem şahsi haklarının hem de mal varlıkları üzerindeki haklarının ihlal edilmesini önlemek için gerek Kur'an ve sünnette gerekse İslam hukukçularının içtihatlarında çok sayıda hüküm bulunmaktadır. Günümüzde hak ihlalleri daha çok borçlar hukuku gibi özel hukuk ya da ceza hukuku gibi kamu hukuku alanında değerlendirilmektedir.

Hakların ihlal edilmesi konusunda gerek İslam hukuku gerekse günümüz hukuk sistemlerinde bir takım yaptırımlar yer almaktadır. Bu yaptırımlar genel olarak ya cezai müeyyide ya da tazminat şeklinde ifade edilmektedir. Bu çalışmada daha çok genelde medeni hukuk ve borçlar hukuku alanına özeldir ise sorumluluk hukuku sahasına giren bir müeyyide olarak evlilik birliğinin sona ermesiyle oluşabilecek olan *manevi tazminat* konusu üzerinde durulacağı için cezai yaptırımlara yer verilmeyecektir.

İslam hukukunun asli kaynakları ayet ve hadislerde fertlerin kendi haklarını kullanırken başkalarının haklarına zarar vermemeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda toplumdaki diğer fertlerin haklarının ihlali onlara yapılacak bir haksızlık¹ olarak öngörülmüş ve yasak fiiller arasında nitelendirilmiştir. Bunun gibi başkalarına haksızlık yapmamak ve haksızlığa uğramamak² İslam hukukunun evrensel nitelikli temel prensipleri arasında yer almaktadır.

Kur'an ve sünnet metinlerini kanun mantığıyla yapılmış hukuki düzenlemeler şeklinde algılamak doğru olmamakla birlikte bu iki kaynaktan genel ve temel ilkeleri bulmak müm-

¹ en-Nisa 4/10

² el-Bakara 2/279

kündür. Her dönemin İslam hukukçusu bu genel prensipler doğrultusunda yaşadığı zamanın şartlarına göre hukuki düzenlemeleri kendisi üretecektir. Bu durum “ezmanın teğayrürü ile ahkâmın teğayyürü inkar olunamaz”³ şeklinde kural haline de getirilmiştir.

Günümüz şartlarında aile hukuku alanıyla ilgili eş ve çocukların haklarını ilgilendiren ve hakların korunmasına önem veren ayet ve hadislerin yeniden değerlendirilmesi İslam hukukunun dinamizmi açısından önemlidir. Buradan hareketle evlilik birliğinin bozulmasından dolayı eşlerden birinin manevi olarak mağdur edilmesi durumunda bu mağduriyetin giderilmesi gerektiği hususu üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

1. Manevi Tazminat Kavramı ve Manevi Tazminatın Gerekliği

Genel anlamda manevi tazminat, bir kişinin şahıs varlığını oluşturan değerlerde iradesi dışında meydana gelen eksilmenin giderilmesi, tazmin ve telafi edilmesi demektir⁴. Manevi tazminat, şahsiyet haklarını ve bunlara bağlı değerleri muhafaza etmeye yönelik günümüz hukuk sistemlerinin üzerinde önemle durdukları hukuki bir yaptırım olan manevi zararın giderimidir. Manevi tazminat, çağımızda gelişmiş kitle iletişim araçlarının hayatın her alanına nüfuz edebilmesi, sosyal hayatta giderek daha da artan karmaşık ilişkilerin yoğunluğu gibi bir takım sebeplerle kişilik değerlerinin ihlalinin eskiye oranla yaygınlaşmasının bir sonucu olarak önemini her geçen gün biraz daha artırmaktadır.

Bir başka tanımıyla manevi tazminat, kişinin mal varlığının dışında kalan ve hukuk sisteminde kabul edilmiş bulunan manevi değerlerine karşı yapılan haksız saldırılar neticesi

³ Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1985, mad. 39

⁴ Tunçomağ, Kenan, Borçlar Hukuk, İstanbul, 1969, 310; Eren, Fikret, Borçlar Hukuk Genel Hükümler, Ankara, 1988, II, 364; Karahasan, Mustafa Reşit, Sorumluluk Hukuku, İstanbul, 1995, 94.

meydana getirilen eksilmelerin giderilmesi amacına yönelik çekilen sıkıntıları dindirmek, bozulan ruhsal yapıyı onarmak, kaçırılan yaşama arzusunu yeniden kazandırmak, hiçbir olumsuzluk yaşamamış gibi hayata bağlanmasına yardımcı olmak şeklinde ifade edilebilir.

Manevi zararın varlığını kabul eden hukuk sistemlerinde bu zararın kişilik haklarına objektif bir tecavüzü ifade ettiği belirtilmiştir. Manevi zararı kabul etmenin tabii sonucu olarak manevi tazminatın da kabul edilmesi gerekmektedir.

İslam hukukunun asli kaynakları olan Kur'an ve sünnette manevi zararın varlığına işaret eden deliller mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'deki, "*Onlar size incitmekten başka bir zarar veremezler*"⁵ ayetinde incitme ve eza verme bir nevi zarar olarak nitelendirilmiş, "... Kendi kendinizi ayıplamayın, birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın..."⁶, ayetinde ise insanların adeta isim haklarının ihlaline dikkat çekilmiş, "...Birbirinizin kusurunu araştırmayın..."⁷, ayetinde de kişilerin özeline dokunulmaması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun gibi yine Kur'an'da yer alan başkasına zina ithamında bulunmak⁸, bir topluluğu küçük görmek⁹ gibi ifadelerin hepsinde manevi zarar sonucunu doğuracak niteliğe sahip davranış biçimlerine dikkat çekilmektedir.

Konumuz olan boşanma sonrası durumla doğrudan ilişkili olarak, "*Ey peygamber eşlerine şöyle söyle: Eğer dünya dirliğini ve süsünü istiyorsanız, gelin size boşanma bedellerinizi vereyim de sizi güzellikle salıvereyim*"¹⁰ ayetini günümüz sosyal şartlarına uygun düşecek şekilde değerlendirdiğimizde boşamanın maddi ve manevi tazminat gibi bir bedelinin olduğu-

⁵ Alu İmran, 3/111

⁶ el-Hucurat 49/11

⁷ el-Hucurat 49/12

⁸ en-Nur 24/4

⁹ el-Hucurat 49/11

¹⁰ el-Ahzab 33/28

nun anlaşılması mümkündür. Zikredilen ayet ibaresiyle¹¹ doğrudan olmasa bile dolaylı olarak bu şekildeki bir hükme delalet etmektedir denilebilir.

Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi Hz. Peygamber'in aşağıda ifade edeceğimiz bazı sözlerinde de manevi zarar doğuracak fiil ve davranışlar genel anlamıyla bir hak ihlali şeklinde nitelendirilmiştir.

Genel manada manevi tazminat açısından değerlendirebileceğimizi düşündüğümüz bazı hadislerde yer alan, *“Bir müslümana sövmek fışk, onunla savaşmak küfürdür”*¹², *“Bir kimseye şer olarak Müslüman kardeşini hakir (küçük) görmesi kafidir”*¹³ ve *“Bir mümin kimseyi zemmetmez, lanetlemez, hayasızlık etmez, çirkin ve edepsiz söz söylemez”*¹⁴, şeklindeki ifadelerin şahsiyet haklarının ihlaline dikkat çeker mahiyette oldukları kabul edilebilir. Burada yer verdiğimiz hadisler her ne kadar geneli ifade etmiş olsalar bile özelde konumuzla irtibatlı olarak da değerlendirilebilirler. Sebepsiz yere boşanmayla ilgili olan Hz. Peygamber'in şu sözleri konumuz açısından daha da önemlidir: *“Önemli bir sebebi bulunmaksızın kocasından ayrılmak isteyen bir kadına cennetin kokusu haram kılınmıştır”*¹⁵, *“Hiçbir haklı gerekçesi olmaksızın kocasından boşanmak isteyen kadınlar bozguncudurlar”*¹⁶. Bu iki hadiste açıkça haklı ve geçerli bir sebep olmaksızın boşanmanın ya da boşanma tale-

¹¹ İbarenin delaleti için bkz. Zeydan, Abdülkerim, el-Veciz fi Usulî'l-Fıkh, İstanbul, 1979, 300; Şa'ban, Zekiyuddin, İslam Hukuk İlminin Esasları (Çev., İ. Kafi Dönmez), Ankara, 1990, 333-334; Ebu Zehra, Muhammed, İslam Hukuk Metodolojisi (Çev., Abdulkadir Şener), Ankara, 1986, 121

¹² Buhari, Muhammed b. İsmail, es-Sahih, İstanbul, ts., İman, 36; Edeb, 44; Fiten, 8; Müslim, Ebu Huseyn el-Kuşeyri, es-Sahih, Beyrut, 1955, İman, 116; Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, es-Sünen, Beyrut, ts., Birr, 51; İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed, es-Sünen, Beyrut, 1975, Fiten, 24; Nesai, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, es-Sünen, Beyrut, ts., Tahrim, 27

¹³ Müslim, Birr, 32; Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as, es-Sünen, Beyrut, 1988, Edeb, 35; Tirmizi, Birr, 18; İbn Mace, Zühd, 23

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, eş-Şeybani, el-Müsned, Beyrut, ts. I, 405, 416; Tirmizi, Birr, 48.

¹⁵ Ebu Davud, Talak 3; İbn Mace, Talak 1.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, II, 414; Tirmizi, Talak 10.

binde bulunmanın gerek aile düzeni gerekse toplumsal düzen açısından sakıncalı olduğu vurgulanmaktadır. Buradan hareketle sebepsiz yere boşanmanın karşı tarafı manevi olarak zarara uğratabileceğini göz önüne alarak gerekli görüldüğü zaman manevi tazminata hükmedilebileceği ifade edilebilir.

Klasik fıkıh kitaplarında doğrudan manevi zararın kabul edildiğine dair ifadeler rastlamak mümkün değildir. Ancak bu eserlerin telif edildiği dönemlerde dünyanın hiçbir yerinde manevi zarar düşüncesinin gelişmiş olmaması ve günümüzdeki kadar yaygın manevi ihlallerin bulunmayışını da önemli bir etken olarak düşünüyoruz. Bunun yanında geçmiş dönem İslam hukukçularının bazıları manevi tazminatın tayin ve tespitinin imkansız olduğunu düşünmeleri manevi zararların karşılığı olarak manevi bir tazminatın gerekebileceği hükmünü kabul etmelerine engel teşkil etmiştir¹⁷. Böyle olmakla birlikte klasik kaynaklarımızda yer alan bazı tartışma ve görüşlerin manevi zararın tazminine dönük olduğunu söyleyebiliriz. Klasik kaynaklarımızda bazı İslam hukukçularının acı ve ıstıraplar için ödenmesi gereken karşılık anlamında kullandıkları *hükümet-i elem* veya *erş-i elem*¹⁸ tabirleri kanaatimize göre bunun en güzel örneklerindedir.

Özellikle her türlü zarar verilmesine¹⁹ prensip olarak karşı olan ve verilen zararın izalesini zorunlu²⁰ gören İslam hukuku bunun sonucu olarak meydana gelen zararın sebebi ne olursa olsun tazmin ve telafi edilmesini genel bir ilke olarak kabul etmektedir.

¹⁷ Serahsi, Ebu Bekr Muhammed b. Ebi Sehl, el-Mebsut, Beyrut, 1986, XXVI, 81; İbn Kudame, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, el-Muğni, Beyrut, 1975, IX, 665

¹⁸ Serahsi, XXVI, 81; İbn Abidin, Muhammed Emin, Reddu'l-Muhtar, İstanbul, 1984, VI, 586; Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuki İslamiyye ve Istılahati Fıkhıyye Kamusu, İstanbul, ts., III, 15; Behnesi, Ahmed Fethi, el-Ukube fi'l-Fıkhı'l-İslami, Beyrut, 1983, 151; Behnesi, Ahmed Fethi, ed-Diye fi'ş-Şeriatı'l-İslamiyye, Beyrut, 1984, 132

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, I, 313; İbn Mace, Ahkam 17.

²⁰ Mecelle, mad. 20, 31

İslam hukukçuları bir kişinin haksız fiili sonucu başkasının mal varlığında meydana gelen eksilmeler için kasıt, hata veya ihmal gerekçesiyle failin verdiği zararı telafi etmesi gerektiğini kabul etmişlerdir²¹. Bu durum manevi değerler için de geçerli bir husustur. Zira İslam hukukçularının çoğunluğu bir kişinin kendine özgü hakkını kullanırken bile başkasına zarar vermemesi gerektiği üzerinde önemle durmuşlardır²². Her ne kadar geçmişte kastedilmemiş olsa bile biz buradaki hakkın kullanılmasında başkasına zarar vermemeyi genel anlamda anlıyor ve bunun içerisinde manevi zararları da dahil etmek istiyoruz.

Diğer manevi zararlarda olduğu gibi zarar şayet bir evlilik birliğinin sona ermesinden kaynaklanıyorsa bunun da tazmini gerekir. Zira bir mağduru mağduriyetiyle baş başa bırakmak İslam hukukunun ne ruhuyla ne de vazettiği evrensel ilkelerle asla bağdaşmayan bir durumdur.

Evlilik birliğinin sona ermesinden dolayı manevi tazminata hükmedebilmek için elbette bir takım şartların bulunması gerekir. Bu çalışmada modern hukukun verilerinden de istifade edilerek bulunması zorunlu olan şartlar genel hatlarıyla belirlenmeye çalışılmıştır.

2. Genel Olarak Evlilik Birliğinin Sona Ermesi

Evlilik birliğinin sona ermesi ilk bakışta sadece fertleri ilgilendiren bir husus gibi görülse de tarihi süreçte bizzat bu işle yüz yüze gelen fertleri ilgilendirdiği gibi aileyi ve toplumu da yakından alakadar eden hem hukuki hem de sosyal bir sorundur. Zira evlilik birliğinin ölüm dışında değişik şekillerde sona ermesiyle en temel sosyal kurum olan ailenin yıkılmış olması sosyal hayatın olumsuz şekilde etkilenmesi sonucunu

²¹ Serahsi, XXVI, 81; Senhuri, Abdurrezzak, Masadiru'l-Hak fi'l-Fıkhı'l-İslamî, Kahire, 1987, VI, 170; Karaman, Hayrettin, Mukayeseli İslam Hukuku, İstanbul, 1987, II, 429

²² İbn Kudame, V, 52; Kasani, Alaaddin Ebu Bekir b. Mes'ud, Bedaiu's-Sanaî, fi Tertibi's-Şerai', Beyrut, 1986, VI 258; İbn Abidin, IV, 461

doğuracağından bu sosyal kurumu muhafaza etmeye dönük tedbirlerin alınması önemlidir.

Hem hukuk tarihi açısından önemli hem de boşanmayla ilgili olarak İslam'ın getirmiş olduğu düzenlemelere örnek olması ve konumuzla ilgisi dolayısıyla Hz. Aişe'nin, "Erkek hanımını boşamak isteyince hemen boşuyordu. Erkek, yüz ve hatta daha çok kerelerde boşamış olsa, iddeti içerisinde iken, döndüğü takdirde kadın yine de onun hanımı olmaya devam ediyordu. Bu hal şu hadiseye kadar devam etti. Bir adam hanımına: 'Vallahi seni ne tam boşayacağım ne de himayeme alacağım, ebedi şekilde böyle tutacağım!' dedi. Kadın: 'Bu nasıl olur?' deyince, adam: 'Seni boşayacağım, iddetin bitmek üzere iken geri döneceğim. (Bu şekilde tekrar edeceğim)' cevabını verdi. Kadın bunun üzerine Hz. Aişe'ye gelip durumu haber verdi. Hz. Aişe, Resûlullah gelinceye kadar cevap vermedi. Durumu ona anlattı. Hz. Peygamber de sükût buyurdular. Derken şu ayet indi. *"Boşama iki defadır. (Ondan sonrası) ya iyilikle tutmak, ya da güzellekle ayrılmaktır. (Ey kocalar! boşandığınız zaman) onlara (kadınlara) verdiğiniz bir şeyi (mehri geri) almanız size helal olmaz..."*²³. Bundan sonra Hz. Aişe şöyle söylemiştir: 'Bunun üzerine halk (o günden itibaren) talaka yeniden yönelip durumlarını gözden geçirdi, bir kısmı hanımını boşadı, bir kısmı boşamadı'²⁴

Yukarıdaki olaydan da açıkça anlaşılacağı gibi boşanmayla ilgili eski Arap uygulamalarına göre erkek istediği zaman hanımını boşayabilir, boşanan hanım boşandığı andan itibaren kocasıyla olan hukuki bağını tamamen koparmak için iddet beklemeye başlardı. İddetin bitmesine az bir zaman kala o kadını boşayan koca tekrar ona dönerdi. Bu uygulamayla kadın evlilikle boşanma arasında kalır, evli mi boşanmış mı olduğu belli olmazdı. Böylece ne evlilik hayatı sürebilir ne de kocasından tam olarak ayrılabilirdi. Bu uygulamadan anlaşıl-

²³ el-Bakara 2/229

²⁴ Tirmizi, Talak 16

dığına göre eski Araplarda kadının hakları dikkate alınmaz, şahsiyeti ve kişiliği hiçe sayılırdı²⁵. Bu şekildeki uygulamayla kadına hayatı zindan ederek onun haklarını ihlal etmeyi Kur'an, "*Kadınları boşadığınız zaman, bekleme süreleri sona ererken ya onları güzellikle tutun ya da güzellikle bırakın, haklarına tecavüz etmek için onlara zararlı olacak şekilde tutmayın, böyle yapan şüphesiz kendisine yazık etmiş olur.*"²⁶ ayeti mevcut uygulamayı yeniden düzenleyerek kadının haklarının ihlal edilmesinin önüne geçmiştir. Bu ayetin kadınlara yapılan haksızlığı ortadan kaldırmaya matuf olduğu açıktır. Ayrıca tek çare haline gelen boşamanın gerçekleştirilmesi esnasında kadına hiç de hak etmediği bir şekilde davranılamayacağı, manevi baskı da dahil hiçbir şekilde onun şahsi haklarına zarar verilemeyeceği hususlarına dikkat çeken bu ayetten hareketle boşanmalarda kadına karşı işlenen kişilik hakkı ihlallerinin manevi bir zarar doğuracağı ve bunun telafi edilmesi gerektiği hükmünü ortaya koymamız İslam hukukun gayesine de uygun düşecektir.

İslam hukukunun iki önemli kaynağı olan Kur'an ve sünnette evlilik birliğinin toplumsal yapı için ciddi bir müessese olduğu hususunda önemle durulmuş, bu kurumun sağlıklı bir şekilde oluşması ve devamını temine matuf ahlaki tavsiyelerde bulunmanın yanında bir takım hukuki düzenlemelere dayanak teşkil edecek temel ilkeler de yer almıştır.

Evlilik birliği ölüm gibi doğal bir olay sonucu sona ermenin yanısıra boşanma gibi hukuki bir durum neticesi olarak da sona erebilir. Günümüz hukukunda genel anlamda boşanma, eşlerden birinin veya her ikisinin irade ve arzularıyla evlilik birliğini sona erdirmek amacıyla mahkemeye başvurması

²⁵ Zeydan, Abdülkerim, İslam Hukukuna Giriş (Çev.: Ali Şafak), İstanbul, 1985, 60-61; Ateş, Ali Osman, İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri, İstanbul, 1996, 371

²⁶ el-Bakara, 2/231

sonucu mahkeme kararıyla evlilik birliğinin bitirilmesidir²⁷. Boşanma, ailenin çocuk yapma, yetiştirme ve yeni bireyin sosyalleştirilmesi işlevine zarar verdiği için hemen bütün toplumlarda değişik yollarla denetlenmek ve kısıtlanmak istenmektedir²⁸. Kur'an'daki aile hukukuyla ilgili ayetlerin bazılarında eşler arasında çıkan huzursuzlukların giderilmesine dönük hükümlerin yer alması²⁹ bu bağlamda “...Eğer karı ile kocanın aralarının açılmasından endişelenirseniz o zaman kendilerine erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barıştırmak isterlerse Allah, aralarındaki dargınlık yerine uyuşma lutfeder...”³⁰ ayetiyle Hz. Peygamber'in “Allah katında en sevimsiz olan meşru şey boşamadır”³¹ sözü örnek olarak gösterilebilir. Bunlara ek olarak İslam hukukçularının sebepsiz yere boşamaların Allah'ın lanetini gerektireceği³² şeklindeki değerlendirmelerini de zikretmek gerekir.

Günümüz hukukunda mahkeme kararına bağlanmış bulunan boşanmaların mutlaka bir takım sebeplere dayandırılması gerektiği belirtilmektedir³³, Medeni Kanunumuz da zina, hayata kast, pek kötü muamele veya onur kırıcı davranış, suç işleme ve haysiyetsiz hayat sürme, terk, akıl hastalığı ve evlilik birliğinin sarsılması gibi nedenleri boşanma için gerekli olan sebepler arasında kabul etmiştir³⁴.

İslam hukukuna göre kişinin sahip olduğu hakların

²⁷ Akıntürk, Turgut, Türk Medeni Hukuku Aile Hukuku, İstanbul, 2002, II, 225.

²⁸ Kurt, Abdurrahman, Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi, Bursa, 1998, 55.

²⁹ Konu ile ilgili olarak bkz. En-Nisa 4/19, 20, 34, 128.

³⁰ en-Nisa 4/35.

³¹ Ebu Davud, Talak 3; İbn Mace, Talak 1.

³² Serahsi, VI, 2; İbn Hümmam, Kemaluddin Muhammed b. Abdilvahid, Şerhu Fethi'l-Kadir, Beyrut, t.z., III, 465

³³ Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, Türk Medeni Hukuk Aile Hukuku, İstanbul, 1960, II, 156; Birsen, Kemaleddin, Aile Hukuku, İstanbul, 1959, 91

³⁴ TMK, mad. 161-166

elinde birer emanet olduğu ve hiçbir hakkın sınırsız olmadığı³⁵ ilkesinden hareketle bu olgunun boşama yetkisinin sınırlandırılması bağlamında değerlendirilebileceği açıktır. Örneğin bu sınırlandırmalardan birisi, şahsın haklarını ancak bir başkasına zarar vermemek kaydıyla kullanabileceğidir.³⁶ Aynı prensip aile hukuku için de geçerli olup, erkek boşama hakkına , bazı sınırlandırmalar içinde sahip bulunmaktadır.³⁷

Evlilik birliği oluşturulurken ömür boyu sürecek bir beraberlik hedeflendiği için bu birlikteliğin, ölüm dışında bir sebeple sona ermesi başlangıçta hiç düşünülmez. Toplumun genel anlayışı da eşler arasında oluşturulan bağın, henüz onlar hayatta iken ortadan kalkmaması yönündedir. Çünkü bu beraberlikte en az eşler kadar toplumun da gözardı edilemeyecek büyük menfaatleri bulunmaktadır. Zira toplumun en küçük birliğinin dağılması, onun dirlik ve düzenini de yakından etkileyecektir³⁸.

Diğer taraftan bir huzur ve mutluluk ikliminde yaşansın diye oluşturulan evlilik birliği, sonradan ortaya çıkan bir takım sebepler dolayısıyla bu anlamını yitirmiş olabilir. Hatta evliliğin devamı eşlerden biri veya her ikisi için üzüntü, sıkıntı ve işkenceye de dönüşebilir. Bütün çabalara rağmen eşler arasında sevgi ve saygıya dayanması gereken aile birliği sarsılır ve bir takım psiko-sosyal rahatsızlıklar baş gösterirse artık evlilik birliğinin sona erdirilmesi bir çare olarak görülebilir.

Tarih boyunca evliliğin sona ermesiyle ilgili farklı düşünceler ortaya çıkmıştır. Mesela X. yüzyıldan itibaren Hristiyan Katolik Kilisesi “Tanrı’nın birleştirdiği insan ayrılmamalıdır” şeklindeki İncil buyruğundan hareketle hayatta iken evli-

³⁵ Bardakoğlu, Ali, “Hak”,DİA, İstanbul, 1997, XV, 146; Köse, Saffet, İslam Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması, İstanbul,1997, 43-45.

³⁶ ez-Zerka, Ahmed, Şerhu Kavaidil Fıkhiyye, Beyrut, 1989 165-179, Bardakoğlu, XV, 146

³⁷ Ansay, Sabri Şakir, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Ankara, 1958, 209; Ayrıca Bak. Karaman Mukayeseli İslam Hukuku, I, 291

³⁸ Yaman, Ahmet, İslam Aile Hukuk, Konya, 1998, 79

lik bağının bozulmayacağını kararlaştırmıştır. Bunun karşısında Roma, Cermen ve İbrani hukukları boşanmanın serbest olması görüşünü benimsemiş, günümüz modern hukuk sistemleri de belli sebeplerin mevcudiyetine binaen hakim kararıyla evliliğin sona erdirilebileceğini kabul etmişlerdir³⁹.

İslam hukuku ise öncelikle evlenme akdinin sürekli olmasını arzu edip, hiç sebepsiz yere bozulmasına bazı ağır manevi (uhrevi) yaptırımlar getirmenin yanında bu beraberliğin devamını temin etmeye yönelik tedbirler almakla birlikte, karşılıklı rıza ile veya evlilik birliğini sona erdirmeyi mubah kılan bazı sebeplere bağlı olarak ya da gerektiğinde yargı yoluyla sona erebileceğini de kabul etmektedir⁴⁰.

Hanefilere göre boşanma aslen çirkin bir fiil olmakla birlikte, ihtiyaç halinde meşruluk kazanmaktadır. Onlara göre, ihtiyaç olmadığı halde, boşanmayı arzu ederek aile yuvasının yıkılması hoş karşılanmamıştır⁴¹.

Karı kocanın, çocukların ve diğer aile bireylerinin birbiriyle bağlantılı bir takım haklara sahip olduğu aile kurumunun her ne kadar devamı esas ise de bazen evlilik birliğini sürdürmenin taraflar için imkanı kalmamış olabilir. Bu durumda evlilik birliğinin sona ermesi mevcut haliyle devamından daha yararlı hale gelir⁴². Her türlü şartın oluşmasıyla birlikte artık vazgeçilmez hale gelmiş bir evlilik birliğinin sona erdirilmesinde Kur'an'daki, "...iyilikle bırakma..."⁴³ ifadesi dikkate alınmalı ve evlilik birliği mümkünse hiç kimseye zarar

³⁹ Velidedeoğlu, II, 155 vd; Akıntürk, II, 225

⁴⁰ Yaman, 78

⁴¹ Mevsili, Abdullah b. Mahmud b. Mevdüd, el-İhtiyar li Ta'lili'l-Muhtar, İstanbul, 1984, III, 121; Merğınani, Burhanuddin Ebi'l-Hasan, el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi, İstanbul, 1986, I, 226; Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Neylül Evtar, Beyrut, 2002, II, 1387; İbn Kudame, VIII, 1235; Zekiyuddin Şaban, el-Ahkamu's-Şeriyye li'l-Ahvali's-Şahsiyye, Bıngazi, 1993, 370

⁴² Aktan, Hamza, "Kur'an'a Göre Boşanma Prosedürü", Dini Araştırmalar, Ankara, 2002, Cilt: 5, Sayı: 14, 13

⁴³ el-Bakara 2/229

vermeden en güzel şekliyle sona erdirilmelidir.

3. Evlilik Birliğinin Bozulmasından Dolayı Uğranılan Manevi Zarar

Genel olarak manevi zarar, bir kişinin hukuken korunmuş şahıs varlığında (kişilik haklarında, manevi değerlerinde) iradesi dışında meydana gelen bir eksilmeyi ifade eder. Bir kişinin kişiliğini, yani şahıs varlığını oluşturan hukuki değerlerin ihlali dolayısıyla uğramış olduğu objektif eksilme ve kayıplar manevi zararı oluşturur⁴⁴.

Günümüz hukukunda genel anlamda her hangi bir zararın varlığından bahsedebilmek için üç unsurun mevcut olması zorunlu kabul edilmiştir. Bunlar; kesinlik (belirlilik), şahsilik ve doğrudan doğruyalık unsurlarıdır. Kesin zarar belirli veya belirlenebilir bir zararı ifade eder. Zararın şahsiliği ise, tazminat talebinin istisnai haller haricinde sadece zarar gören kişiye ait olması durumudur.⁴⁵ Doğrudan doğruyalık ise karşı tarafın zarar verici fiilden doğrudan etkilenilmiş olmasını gerektirir. Manevi zararın varlığından bahsedebilmek için zarar gören kişinin iradesi dışında onun şahıs varlığını oluşturan değerlerde bir eksilmenin meydana gelmiş olması şarttır. Buradan hareketle evlilik birliğinin sona ermesiyle eşlerden birinin şahıs varlığında iradesi dışında meydana gelmiş olan bir eksilmenin varlığı belirlenmeye çalışılmaktadır.

Evlilik birliğini sona erdiren ve bundan sonra da bir takım hukuki sonuçların doğmasına sebep olan en önemli husus boşanmadır. Makul bir sebep olmaksızın evlilik birliğinin sona erdirilmesi, hiç şüphe yok ki, taraflardan en az birini üzecek, ona acı çektirecek belki de bu acı onu ruhi çöküntüye uğratacaktır. Hak etmediği halde toplum nazarında boşanmış kişi konumuna düşen eş bu haliyle toplum içerisinde eziklik duyarak boynu bükük hale gelebilecektir. Toplumsal şartlar açısın-

⁴⁴ Eren, II, 49; Karahasan, 88

⁴⁵ Eren, II, 50, 51

dan değerlendirdiğimizde haksız yere boşanmış konumuna düşen eşin kadın olması durumunda kişilik haklarında meydana gelecek eksilmenin daha büyük boyutlarda olduğu görülecektir.

İslam hukukuna göre sebebin ne olduğuna bakılmaksızın genel bir prensip olarak karşı tarafa zarar verilemez⁴⁶. Daha önce de ifade etmiş olduğumuz gibi sebep ne olursa olsun hiç kimseye ilkten zarar verilmesi meşru değildir⁴⁷. Zararın verilemeyeceğini bir ilke olarak belirleyen İslam hukuku elbette bunun telafisini de göz ardı etmez. Burada önemli olan husus her hangi bir boşamadan sonra taraflardan birinin manevi olarak mağduriyetinin söz konusu olup olmadığının tespitidir. Zira bazı evliliklerin sona ermesi halinde eşlerden hiçbiri zarar görmemiş olabilir. Belki ikisi de rahata ve huzura kavuşmuş olabilirler. Bundan dolayı boşanmadan sonra manevi tazminatın varlığından bahsedebilmek için mutlaka buna alt yapı oluşturacak olan manevi zararın varlığı söz konusu olmalıdır. Zira tazminat zararla doğrudan ilişkilidir. Yani tazminatın varlığı zararın varlığına bağlıdır.

4. Evlilik Birliğinin Sona Ermesinden Dolayı Uğranılan Manevi Zararın Giderimi

Pozitif hukukumuz, belli şartlar içerisinde boşanmadan dolayı manen mağdur olmuş tarafın manevi tazminat talep etme hakkının varlığını kabul etmekte ve hakimlerimiz de bu sebepten dolayı manevi tazminata hükmetmektedir⁴⁸. Medeni Kanunumuzun 174. maddesi, boşanmada, kusursuz olan ya da daha az kusuru bulunan eşe manevi tazminat isteme hakkı tanımaktadır. Kanunun bu hükmüne göre “.....boşanmaya sebep olan olaylar yüzünden kişilik hakkı saldırıya uğrayan taraf,

⁴⁶ Zerka, 165

⁴⁷ İmam Malik b. Enes, el-Muvatta, Beyrut, ts., Akdiye 31; Ahmed b. Hanbel, V, 327.

⁴⁸ 29 Eylül 1913 tarihli karar, Saymen, Ferit Hakkı, Manevi Zarar ve Tazmini Sureti, İstanbul, 1940, 158

kusurlu olan diğer taraftan manevi tazminat olarak uygun miktarda bir para ödenmesini isteyebilir". Buradaki hükümden de açıkça anlaşılacağı gibi evlilik birliğinin sona ermesi hali kabahatsiz karı veya kocanın şahsi menfaatlerini ağır bir surette haleldar etmiş ise, hakim manevi tazminata hükmedebilir.⁴⁹

Gerek Medeni Kanunumuzda yer alan hükümlerden gerekse İslam hukuk doktrininde tartışılan konulardan hareketle, boşanmadan dolayı tarafların manevi tazminat talebi haklarının doğabilmesi için bir takım şartların bulunması gerekmektedir. Bu şartları genel hatlarıyla şu şekilde belirleyebiliriz.

- Boşanma sırasında veya sonrasında taraflardan birinin kişilik haklarının herhangi bir şekilde zarara uğramış olması.

- Boşanmada karı-kocadan en az birinin kabahatsiz ya da dikkate alınmayacak kadar az kabahatli olması.

- Boşanmanın gerçekleşmesinde eşlerden birinin mutlaka dikkate değer bir kusurunun bulunması.

Günümüz hukuk doktrininde hangi durumlarda boşanmadan dolayı kişilik haklarının zarara uğrayacağı konusu tartışılmış ve manevi zarar olabilecek bazı hususlar belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre beden ve ruh tamlığını ihlal etmek, haşin muamelede bulunmak, sosyal çevrede küçük düşürmek, şeref ve onuru kırmak, zina etmek, suç işlemek, hay-siyetsiz bir hayat sürmek, çok uzun süren evlilikte ve özellikle yaşlanmakta olan kadını bırakıp gitmek, gerçek dışı isnatlarda bulunmak, evlilik sırlarını, cinsel ilişkileri açığa vurmak, bu doğrultuda dedikodular çıkarıp yaymak, sevgi ve şefkat göstermeyerek tüm ümitleri kırmak, cinsel ödevleri yerine getirmekten kaçınmak, sadakatsizlik göstermek, milli yada dini duygulara tecavüz etmek.⁵⁰ gibi hususlar manevi zarar doğuracak nitelikte kabul edilmiştir.

⁴⁹ Saymen, 157; Karahasan, II, 734

⁵⁰ Karahasan, II, 736

Doktrindeki tartışmalar çerçevesinde Yargıtay 2. Hukuk Dairesi'nin birçok yargısal icthatlarında boşanmadan dolayı manevi tazminatla ilgili kararlara rastlanılmaktadır. Bunlardan birini örnek olarak nakletmek istiyoruz: "Dövülen, çok kötü muamele gören ve kocanın aşık sadakatsizliğine de maruz kalmış bulunan kadının, manevi tazminata hakkı olduğu kabul edilmek gerekir. Bir dövme olayı, müstakil dava konusu edilse bile davacı kadının manevi tazminata hak verdirecek mahiyette iken, araya boşanmanın da girdiği göz önünde tutulunca, manevi tazminat hakkı doğacağı evleviyetle kabulü lazım gelir. Davacının ufak tefek kusurları, kanunun kastettiği nitelikte ve davaya sebep gösterilen belli olaylar bakımından onu gerçekten çok incinmiş olan kadının ağır bir haksızlığa uğramış bulunacağı göz önünde tutularak uygun bir miktarda manevi tazminatın takdiri gerekir."⁵¹

Manevi zarar sonucunu doğuran haddi aşmalarda mağdurun tecavüzü hissetmiş ve bundan bir ıstırap duymuş olması gibi subjektif unsurun bulunması, zararın gideriminin ne anlama geldiğini de anlatmaktadır.⁵² Manevi zararın tespiti ve tazmini hususunda önemli bir unsur olan subjektiflik unsuru evlilik birliğinin sona ermesi durumunda ayrılan eşler açısından da dikkate alınması gereken önemli hususlardan biridir.

İslamiyetten önceki Eski Türk Hukukunda da boşanma halinde kocanın, karısına cehizinin bir kısmından başka, bir at ve bir yatak vermesinin mecbur⁵³ kabul edilmesi günümüz açısından o dönemde uygulanmış bir nevi tazminat olarak yorumlanabilir. Bu da toplum vicdanında mağdur edilen kişinin bu mağduriyetinin telafisinin son derece önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir.

⁵¹ 10.03.1966 tarih, 1106 esas, 1447 sayılı kararı; Karahasan, II, 738

⁵² Zen-Ruffinen, Piermarco, "İsviçre Sorumluluk Hukukunda Destekten Yoksun Kalma Tazminatı ve Manevi Tazminat Konusunda Yeni Gelişmeler" (Çev.: Haluk Burcuoğlu), İstanbul, 1985, İBD, Cilt: 59, Sayı: 4-5-6, 367

⁵³ Saymen, 157

Klasik fıkıh kitaplarındaki bilgilere göre, boşama yetkisi her ne kadar erkeğe verilmiş bir hak olarak yer almış olsa bile, boşama yetkisini kullanması dinen hiç de hoş karşılanmamaktadır. Nitekim boşama, Hz. Peygamber tarafından, helal olan şeylerin en sevimsizi olarak nitelendirilmektedir.⁵⁴ Çünkü kurulu bir düzenin bozulması, yuvanın dağıtılması sadece eşleri ve çocukları değil, onların yakınları ve dostlarını da derinden üzer. Bunun topluma yansımaları olumsuz olacağı gibi maddi ve manevi zararların doğmasına da sebep olabilir. Bu nedenle eşlerin, birbirlerinin bazı olumsuz gibi görünen tavır ve davranışlarını bahane ederek basit sebeplerle boşanmalarını istemeyen Kur'an, "...Onlarla (hanımlarınızla) güzellikle geçinin. Eğer onlardan hoşlanmıyorsanız, sabredin, hoşlanmadığınız bir şeyi Allah çok hayırlı kılmış olabilir"⁵⁵ şeklinde durumu ifade etmiştir. Bu ayetten hareketle eşler arasında çıkan her hangi bir anlaşmazlık hususunda hemen boşanma yoluna başvurma yerine, iyi geçinmenin yollarının aranması gerekir.

Klasik fıkıh kitaplarındaki görüşlere göre, dinen hoş görülmesine bile, erkeğin hukuki bir sebep olmaksızın hanımını boşaması geçerli kabul edilmiştir. Yani kocanın hanımını boşaması sırasında hukuken geçerli bir sebebe dayanması gerekmemektedir.⁵⁶ Ancak ister hukuki bir sebebe dayanarak, isterse herhangi bir sebep olmaksızın hanımını boşamak isteyen kimse, boşayacağı kadını ve akrabalarını üzecek şekilde veya onları küçük düşürücü bir tavır içerisinde bu hakkını kullanamaz. Çünkü İslam hukukuna göre bir hakkın kötüye kullanılmaması esastır. Bu durum Mecellede; "Şer'i cevaz tazminata manidir"⁵⁷ şeklinde kanunlaştırılmıştır. Buradan hareketle şahsiyet haklarına saygılı ve haklı bir sebebe dayanarak hanımını boşayan erkek için her hangi bir hukuki yaptırımın

⁵⁴ Ebu Davud, Talak 3

⁵⁵ en-Nisa, 4/19

⁵⁶ Aydın, M. Akif, İslam-Osmanlı Aile Hukuku, İstanbul, 1985, 36

⁵⁷ Mecelle, mad. 91

uygulanamayacağı söylenebilir. Burada haklı ve geçerli bir sebep bulunmaksızın eşini boşayan kişi şahsiyet haklarına saygılı olsa bile bu eylemi onun aleyhine zarar doğuracak şekilde olmamalıdır. Zira zarar doğduğunda mutlaka tazmini gerekir. Ancak hakkın kötüye kullanılmasının veya hakkın kullanılması sırasında bazı kişilerin mağdur edilmesinin müeyyidesi vardır. Bu müeyyide geçmiş dönem İslam hukukçuları tarafından tazminat olarak isimlendirilmemiş olmakla birlikte tazminata benzer bazı uygulamaları kabul ettikleri görülmektedir.

İslam hukukuna göre kişinin hakkını kullanmasına bağlı olarak başkalarını mağdur etmesi durumunda ta'zir ile cezalandırılabilceği İslam hukukçuları arasında kabul görmüş hükümlerdendir. Buna göre, boşama hakkını kullanırken, eşine manevi ıstırap veren, hakaret içeren sözler söyleyerek toplum içinde küçük düşüren kişi uygulama biçimi hakim takdirine bırakılmış olan ta'zir cezasına⁵⁸ maruz kalır.

Manevi zarar niteliği taşıyacak şekilde hakaret edici ve küçük düşürücü bir tavırla olmasa bile boşanan kişi şüphesiz ruhi bir ızdırap çekecek, manen sarsılacak, toplumsal konumu öncesine göre olumsuz yönde değişecektir. Bazı İslam hukukçuları, çekilen bu acı ve üzüntüleri kısmen de olsa azaltmak, boşanan kadının gönlünü hoş etmek, hayata yeniden bağlanmasına vesile olmak için erkeğin ona "mut'a"⁵⁹ ödemesini zorunlu olarak kabul etmektedirler⁶⁰. Bu durum günümüz hu-

⁵⁸ Ta'zir, İslam hukukunda genel manada hakim takdirine bırakılmış cezalar olarak isimlendirilir. Bkz. Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, el-Ahkamu's-Sultaniyye, Beyrut, 1985, 293; Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. Huseyn, el-Ahkamu's-Sultaniyye, Beyrut, 1989, 279; İbn Abidin, III, 177; Udeh, Abdulkadir, et-Teşri'u'l-Cinaiyyu'l-İslami, Kahire, ts., I, 80; Bilmen, III, 24

⁵⁹ Müt'a: Normalde mehir tesbit edilmeden nikahlanan fakat zifaktan önce hanımını boşayan erkeğin, maddi durumuna göre hanımına, elbise veya para olarak verdiği hediye olmakla birlikte, mut'a tabiri zifaktan sonra ve mehre ilave olara verilecek gönlü hoş etme maksatlı hediye anlamında da kullanılmaktadır. Bilmen, II, 143.

⁶⁰ Serahsi, X, 71

kuk sistemlerinde kabul edilen manevi tazminat müeyyidesiyle örtüşen bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Bazı İslam hukukçuları tarafından kabul edilen bu hüküm sahabe uygulamasına dayanmaktadır. Bir rivayete göre Abdurrahman İbn Avf, hanımını boşamış ve onu bir cariye ile nimetlendirmişti⁶¹. Bu rivayetin boşanan kadının manevi olarak tatmin edilmesine matuf bir bedel ödenmesiyle ilgilidir.

Çalışmamızı temellendirmek için Kur'an'daki bazı ayetlerin kısa bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Bu bağlamda, *“Nikahtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size günah yoktur. Bu durumda onlara mut'a verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre verir. İyilikle faydalandırmak muhsinler (iyi davranışlılar) için bir vazifedir.”*⁶² *“Ey iman edenler! Mümin kadınları nikahlayıp da, henüz dokunmadan onları boşarsanız, onları iddet müddetince bekletmeniz gerekmez. O halde onlara müt'a verin ve onları güzel bir şekilde serbest bırakın.”*⁶³ ayetlerinin günümüz şartlarını göz önünde bulundurarak yeniden değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Yukarıda zikredilen ayetlerde, boşamanın yapılaş şekline bakılmazsınız, yani saygı ve sevgi çerçevesinde kalınarak ya da kişilik hakları ihlal edilerek yapıp yapılmadığı dikkate alınmaksızın erkeğin kadına mut'a ödemesinin ifade edilmiş olması, kadının tahkir edilerek, horlanarak ve onuru incitilerek boşanması durumunda bu mut'ayı almaya daha fazla layık olduğunun bir işareti olarak kabul edilebilir. Zira ortada mevcut tespit edilmiş maddi bir zararın varlığından söz edilmeksizin mut'anın verilmesi istenmektedir. O zaman ayetin zımnen varlığını kabul ettiği zarar manevi bir zarardır. Buradaki manevi zararı manevi acı ve ıstıraplar, kırılan yaşama arzusu, içine

⁶¹ İmam Malik, Muvatta, Talak 45

⁶² el-Bakara 2/ 236

⁶³ el-Ahzab 33/ 49

düşebilecek aşağılık kompleksi, yaşadığı toplumda dul muamelesi görmesi şeklinde boşanan kadının şahsi haklarında meydana gelen eksilme olarak nitelendirebiliriz.

Nikah akdinden sonra henüz zifafa girmeden boşama durumunda, kadına nikah akdi esnasında kararlaştırılmış olan mehrin yarısının verilmesi hükmü⁶⁴ de İslam hukukunda boşanmadan dolayı manevi tazminat ödenebileceği konusunda dayanak olarak gösterilebilecek bir husustur. Nitekim Kur'an'da, *“Eğer onlara mehir biçer de el sürmeden onları boşarsanız –kendileri veya nikah akdi elinde olan erkeğin bağışlaması hali müstesna- biçtiğinizin yarısını verin, bağışlamanız Allah'tan sakınmaya daha uygundur. Aranızdaki iyiliği unutmayın. Allah şüphesiz işlediklerinizi görür.”*⁶⁵ buyurulmaktadır. Mehri, kadının bedel-i bid'i olarak gören⁶⁶ anlayışın doğru olmadığını ifade eden yukarıdaki ayete göre, kadın bedeni olarak maddi bir zarara uğramadığı halde ona, kararlaştırılan mehrin, emir olarak yarısının, tavsiye olarak tümünün verilmesinin⁶⁷, uğradığı manevi zararın tazminatı olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Ayette geçen *“Ancak kadının vazgeçmesi... hali müstesna”* ifadesi kadının evlilikten vazgeçmesi olarak anlaşıldığında, kadının kararlaştırılan mehrin tamamından mahrum olacağı hükmünü belirtmiş olacaktır. Bu yaklaşımın ayetin baş kısmında bildirilen hükme de uygun düşeceği ve bütünlük ifade edeceği için daha doğru bir değerlendirme⁶⁸ olacağını düşünüyoruz. Bu yaklaşımdan hareketle ayetten sadece bir nikah akdi yapıp henüz zifaf oluşmadan bu nikah akdini tek taraflı ola-

⁶⁴ el-Bakara 2/ 236-237; Mevsili, III, 102; Bilmen, II, 141; Ebu Zehra, Muhammed, el-Ahvalu's-Şahsiye, Beyrut, 1957, 203

⁶⁵ el-Bakara 2/ 237

⁶⁶ Süleyman Sırrı, Hulasatu'l-Muhtarın, İstanbul, 1324, 11

⁶⁷ Serahsi, X, 71; Mevsili, III, 102; Ebu Zehra, Şahsiye, 203

⁶⁸ Benli, Abdullah, İslam Hukukunda Manevi Tazminat, Kayseri, (Basılmamış Doktora Tezi), 1995, 225

rak bitiren erkek, bu davranışıyla kadının şahsiyet haklarını ihlal ederek onu manevi zarara uğrattığından dolayı, manevi tazminat olarak mehrin yarısını ödemek zorundadır hükmünü çıkarabileceğimiz kanaatindeyiz. Ancak evlilik birliğinin sona erdirilmesine kadının sebep olması halinde, kişilik hakları erkek tarafından ihlal edilmiş olmayacağından bu durumda manevi bir tatmin olarak nitelendirebileceğimiz erkeğin mehrin yarısını ödeme zorunluluğu bulunmamaktadır.

Muasır İslam hukukçularından bazılarının nişanın haksız yere bozulmasından dolayı hem maddi hem de manevi tazminatı gerekebileceğine dönük değerlendirmeleri de konumuza uygunluğu açısından dikkate şayandır. Zira özellikle günümüz sosyal ve iktisadi şartlarının geçmişe göre farklılaşmış olması nişanın bozulmasında daha çok kadın aleyhine bir takım zararların meydana gelmesine sebep olmaktadır. Örneğin nişanlanan kadın evleneceğini düşünerek bazı harcamalar yapmış veya müsait taliplerini kaybetmiş olabilir. İslam hukuku hakkın kötüye kullanılmasına ve başkalarının mutazarrır edilmesine prensip olarak karşı olduğundan zarara uğrayanın tazminat talebinin mümkün olabileceği düşünülebilir⁶⁹.

Burada bazı muasır İslam hukukçularının nişanın bozulmasından sonra belirli şartların gerçekleşmesiyle haksız tarafın tazminat ödemesi⁷⁰ yönündeki yaklaşımlarını dikkate alarak boşanmaların da benzer şekilde değerlendirilebileceğini, dolayısıyla boşanmalardan sonra oluşabilecek zararların tazmini cihetine gidilmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

İslam hukukunun asli kaynakları olan Kur'an ve sünnetteki bazı nasların değerlendirilmesi sonucunda ve klasik İslam hukuku doktrininde yer alan boşanma sonucu uygulanacak hükümlerden hareketle manevi tazminatı gerektirecek

⁶⁹ Karaman, İslam Hukuku, II, 242

⁷⁰ Ebu Zehra, Şahsiye, 36-38

şekilde gerçekleşen boşamalarda bu müeyyidenin uygulanmasının İslam hukukunun genel gayesiyle uyumlu olduğunu düşünüyoruz. İslam hukuku kaynaklarında yer alan ve manevi tazminatla ilintilendirdiğimiz hususlar arasında mut'a ve bazı durumlarda verilen mehir yer almaktadır.

Gerçi mut'anın belirlenmesinde kadının uğradığı zararın dikkate alınmasından çok erkeğin ödeme gücü esas alınmaktadır. Bu bağlamda ayette, “*eli geniş olan kendi gücü nisbetinde, eli dar olan da kendi durumuna göre mut'a vermelidir*”⁷¹ ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi manevi zararın boyutu hesaba katılmadan bir ödemedeki söz edilmekte ve bu ödemede ödemeyi yapacak olanın maddi imkanları göz önünde bulundurulmaktadır. Bu durumu tazminat ödeyecek olan kişinin özellikle manevi tazminatlarda ödeme gücünün de dikkate alınması gerektiği şeklinde anlayabiliriz. Çalışmamız tazminatın ödenmesiyle doğrudan ilgili olmadığı için ayette ifade edilen bu hususla ilgili fazla bir değerlendirmeye yer verilmemiştir.

İslam hukukunun asli kaynaklarında yer alan evrensel nitelikli ilkeler ve bizzat bu hukukun evrensel bir özelliğe sahip olmasından hareketle günümüz hukuk alanında önemli bir yere sahip olan genel manada manevi tazminat özel anlamıyla boşanmalardan sonra manevi tazminatı İslam hukukunda hukuki bir müeyyide olarak kabul etmek gerektiği sonucuna varabiliriz.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, eş-Şeybani, *el-Müsned*, Beyrut, ts.
Akıntürk, Turgut, *Türk Medeni Hukuku Aile Hukuku*, İstanbul, 2002
Aktan, Hamza, “*Kur'an'a Göre Boşanma Prosedürü*”, Dini Araştırmalar, Ankara, 2002

⁷¹ el-Bakara, 2/236

- Ansay, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara, 1958
- Ateş, Ali Osman, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, İstanbul, 1996
- Aydın, M. Akif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, 1985
- Bardakoğlu, Ali, "*Hak*", DİA, İstanbul, 1997
- Behnesi, Ahmed Fethi, *el-Ukûbe fi'l-Fıkhı'l-İslami*, Beyrut, 1983
- Benli, Abdullah, *İslam Hukukunda Manevi Tazminat*, Kayseri, (Basılmamış Doktora Tezi), 1995
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiyye ve Istılahati Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, ts.
- Birsen, Kemaleddin, *Aile Hukuku*, İstanbul, 1959
- Buhari, Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, İstanbul, ts.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, Beyrut, 1988
- Ebu Zehra, Muhammed, *el-Ahvalu's-Şahsiyle*, Beyrut, 1957
- , *İslam Hukuk Metodolojisi* (Çev., Abdulkadir Şener), Ankara, 1986
- Eren, Fikret, *Borçlar Hukuk Genel Hükümler*, Ankara, 1988
- Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. Huseyn, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Beyrut, 1989
- İbn Abidin, Muhammed Emin, *Reddu'l-Muhtar*, İstanbul, 1984
- İbn Hümmam, Kemaluddin Muhammed b. Abdilvahid, *Şerhu Fethi'l-Kadir*, Beyrut, tz.
- İbn Kudame, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *el-Muğni*, Beyrut, 1975
- İbn Mace, Ebu Abdillah Muhammed, *es-Sünen*, Beyrut, 1975
- İmam Malik b. Enes, *el-Muvatta*, Beyrut, ts.
- Karahasan, Mustafa Reşit, *Sorumluluk Hukuku*, İstanbul, 1995
- Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, 1987
- Kasani, Alauddin Ebu Bekir b. Mes'ud, *Bedaiu's-Sana'i, fi Ter-tibi's-Şerai'*, Beyrut, 1986
- Köse, Saffet, *İslam Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, İstanbul, 1997

- Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*, Bursa, 1998
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Beyrut, 1985
- Merğınani, Burhanuddin Ebi'l-Hasan, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, İstanbul, 1986
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd, *el-İhtiyar li Ta'lîli'l-Muhtar*, İstanbul, 1984
- Müslim, Ebu Huseyn el-Kuşeyri, *es-Sahih*, Beyrut, 1955
- Nesai, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Beyrut, ts.
- Saymen, Ferit Hakkı, *Manevi Zarar ve Tazmini Sureti*, İstanbul, 1940
- Senhuri, Abdurrezzak, *Masadiru'l-Hak fi'l-Fıkhı'l-İslamî*, Kahire, 1987
- Serahsi, Ebu Bekr Muhammed b. Ebi Sehl, *el-Mebcut*, Beyrut, 1986
- Süleyman Sırrı, *Hulasatu'l-Muhtarîn*, İstanbul, 1324
- Şaban, Zekiyuddin, *el-Ahkamu's-Şeriyeye li'l-Ahvali's-Şahsiyye*, Bingazi, 1993
- , *İslam Hukuk İlminin Esasları* (Çev., İ. Kafi Dönmez), Ankara, 1990
- Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylü'l-Evtar*, Beyrut, 2002
- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed, *es-Sünen*, Beyrut, ts.
- Tunçomağ, Kenan, *Borçlar Hukuk*, İstanbul, 1969
- Udeh, Abdulkadir, *et-Teşri'u'l-Cinaiyyu'l-İslamî*, Kahire, ts.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türk Medeni Hukuku Aile Hukuku*, İstanbul, 1960
- Yaman, Ahmet, *İslam Aile Hukuku*, Konya, 1998
- Zen-Ruffinen, Piermarco, "İsviçre Sorumluluk Hukukunda Destekten Yoksun Kalma Tazminatı ve Manevi Tazminat Konusunda Yeni Gelişmeler" (Çev.: Haluk Burcuoğlu), İs-

- tanbul, 1985, İBD, Cilt: 59, Sayı: 4-5-6
ez-Zerka, Ahmed, *Şerhu Kavaidi'l-Fıkhıyye*, Beyrut, 1989
Zeydan, Abdulkerim, *İslam Hukukuna Giriş* (Çev.: Ali Şafak),
İstanbul, 1985
-----, *el-Veciz fi Usuli'l-Fıkh*, İstanbul, 1979

Hadiste Rivayet Farklılıklarına Karşılaştırmalı Bir Bakış*
(A Look At Variant Readings In The Hadith)

Yazan: R. Marston SPEIGHT

Çev: Yard. Doç. Dr. Abdulkadir EVGİN**

Bu araştırmanın başlıca kaynağı, Hz. Peygamberin hadislerinin toplanıp tasnif edildiği ilk koleksiyonlardan biri olan, **Hemmâm b. Münebbih** (v.101/719)'in¹ **Sahifesi**'dir. Tâbiün'dan olan Hemmam b. Münebbih bu eseri, Hz. Peygamber'in meşhur sahâbîsi Ebû Hureyre (v.53/678)'den duyduğu hadisleri yazmak suretiyle meydana getirmiştir. Birkaç el yazımı nüshası bulunan eser (*Sahife*), yaklaşık 140 hadis ihtiva etmektedir. Ben bunlardan, 137 hadisten oluşan ve Muhammed Hamidullah'ın,² Berlin ve Dımeşk'teki el yazmalarını tahkik ederek yayınladığı nüshayı kullandım. *Sahife*, klasik hadis kaynaklarının meydana getirilmesinden önceki yüzyıl boyunca

* Bu makale "A Look at Variant Readings in the Hadith" adıyla **Der İslam** Dergisinin Berlin 2000-Band 77 sayısının 169-179. sayfaları arasında yayınlanmıştır. Yazar, rivayetlerin Arapça metinlerini makalesine almamıştır. Ancak biz, okuyucuya kolaylık sağlayacağını düşünerek, kaynaklardan tespit edebildiğimiz Arapça metinleri, Türkçe karşılıklarından hemen sonra vermeyi uygun gördük. Yine araştırmacılara kolaylık sağlaması açısından, metinlerin sonunda, ilgili rivayetin geçtiği kaynağın cilt ve sayfa numaralarını, "Çağrı Yayınları İstanbul 1992" baskısını esas alarak, göstermeye çalıştık.

** K.S.Ü. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. akevgin@ksu.edu.tr

¹ Hemmam b. Münebbih'in biyografisi için bkz: İBN HACER EL-ASKALÂNİ, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII (Haydarabad: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârifî'n-Nizâmiyye 1325-28/1907-10, Tekrar basımı: Beyrut: Dârı Sâdır. 1968). XI,67. No. 106; MUHAMMED B. SA'D, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-IX, (Beyrut: Dârı Sâdır. 1308/1960). 5. 544.

² *Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih*: Hadis hakkında yapılan en erken çalışmanın Arapça metni. 10. Baskı (Luton. İngiltere: Apex Books Concern. 1399/1979). Buna ilaveten Kahire'deki elyazmasından tahkik edilen "RIF'AT FEVZİ ABDULMUTTALİB, "Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih 'an Ebî Hureyre", (Kahire: Mektebetü'l-Hancî. 1985)" adlı nüsha da kullanıldı.

oluşturulan, küçük çaptaki hadis koleksiyonlarını işaret etmek için kullanılan bir terimdir.³ Hemmâm b. Münebbih'in Sahife-si'ni baz alarak, ondaki bazı hadislerin varyantlarını, 3./9. yüzyılda tasnif edilen Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile Buhâri ve Müslim'in *Sahih*'lerindeki 1500 benzerinin varyantlarıyla karşılaştırdım. Bu varyantlarının çoğunda Ebû Hureyre birinci ravi olarak yer alırken Hemmâm b. Münebbih, sadece rivayet zincirlerinin ikinci halkasında yer alan râvilerden biridir. Araştırma için bu kaynakların seçimi, rivayet malzemesini, kontrol edilebilir sınırlar içinde tutmak adına, rasgele olmuştur. *Sahife*'nin metinlerinin tamamı da mutlak surette orijinal versiyon değildir. Ama yine de eser, bir bütün olarak ele alındığında, mevcutların en eskisidir. Ayrıca tutarlı, az ve öz muhtevaları, çoğu varyanttaki ayrıntılı örnekleriyle farklılık arz etmektedir. Çünkü *Sahife*'nin rivayet uygulamalarına örneklik teşkil eden değişikliklerin (varyantların) çoğu, eski el yazmalarında genellikle ekleme (*ziyade*), kısaltma (*ihtisâr*), silme (*hazf*), atma (*ilga*) ve yer değiştirme (*takdîm-te'hîr*) olarak tanımlanır. Tahmin edilebileceği gibi, Hemmâm'daki metinler ve onların Ahmed b. Hanbel'deki kayıtları ve Buhâri ile Müslim'deki ortak isnadları, dikkate alınmayan ve rivayetlerin manasına etki etmeyen birkaç noksan ve fazlalık hariç, neredeyse birbirine benzer niteliktedir. Diğer taraftan, aynı hadislerin üç kaynakta da farklı râviler tarafından rivayet edilmesi, yine aynı şekilde, rivayetlerin manalarını değiştirmeden yapılan anlatım zenginliğini gösterir.

Örneklerle Varyant Tipleri

A. Yeniden Yazmak

Hadis metinleri ilk zamanlar genellikle eşanlamlıları, benzerleri yahut da farklı kelimeler kullanılarak yeniden yazılmak-

³ *İsalm Ansiklopedisi (İA)*, Yeni Baskı. "sahifa" maddesi. NABİA ABBOT, *Studies in Arabic Literary Papyri*. II. Qur'anic Commentary and Tradition (Şikago Üniversitesi yayını. Şikago 1967).

taydı. Dolayısıyla metn'in yapısı bozulmadan kalırdı. Bu yapı veya format daha çok Hz. Peygamberin bir tanıtım ya da başka bir detayı içeren değil, basit bir ifade ya da bir emri şeklindeydi. Şimdi bu durumun örneklerini görelim:

1- “*Namaz için ezan okunduğunda, sakın bir şekilde, yürüyerek namaza gidiniz. Hangi kısma yetişerseniz onu (cemaatla) kılınız. Yetişemediğiniz kısmı, namazın sonunda tamamlayınız* (إذ انودي بالصلاة فأتوها و أنتم تمشون وعليكم السكينة فما أدركتم فصلوا وما سبقتم فأتموا)”. Sahife, 108 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“*Namaz kılmaya giderken koşarak gitmeyin, sakın bir şekilde gidin* (لا تأتوا الصلاة وأنتم تسعون وأتوها وعليكم السكينة) İbn Hanbel, hadis no: 6954 (II,237).⁴

“*Sizden biri namaz için ikinci çağrı (kamet)’yi duyduğunda...* (إذا سمع أحدكم الإقامة فليأت عليه السكينة) İbn Hanbel, hadis no: 886 (II,387).

“*Namazınızı kılacağınız vakit kesinlikle acele etmeyin, sakın bir şekilde kılın* (لا تأتوا الصلاة وأنتم تسعون ولكن امشوا إليها وعليكم السكينة) İbn Hanbel, hadis no: 6952 (II,239)

Yukarıdakine ilaveten, Sahife'nin 108 numaralı rivayetine uygun 6 varyant daha bulunmaktadır ki onların tamamı ya eş anlamlı kelimelerle ya da birbirinden çok az farklı emir ifadeleriyle kullanılmıştır.⁵

2- “*Namazı, sıcağın şiddetinin geçmesine kadar erteleyin. Çünkü sıcağın şiddeti, cehennemden üfleme gibidir* (أبردوا عن الحر بي) (الصلاة فإن شدة الحر من فيح جهنم)”. Sahife, 106 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“*Sıcak şiddetli olduğu zaman, namazı sıcağın şiddetinin*

⁴ AHMED B. HANBEL'in Müsned'inden referans gösterilen hadisler, “Hadis Ansiklopedisi, Digitek International, 7931, Leesburg Pike, Suite B, Falls Church, VA 22043-2520, U.S.A.” adlı CD'deki numaralarla verilmiştir.

⁵ İBN HANBEL'deki 7339, 9459, 9722, 9947, 8609 numaralı hadisler ve BUHARİ, ezân 21. bâb'daki hadis.

geçmesine kadar erteleyiniz. Çünkü sıcaklığın şiddeti, cehennem üflemeindedir(من فيح جهنم)”. Müslim, mesâcid 32 (hadis no: 180, I,430).

“Gün çok sıcak olduğu zaman, namazı günün serin vaktine erteleyiniz...(إذا كان اليوم الحار فأبردوا بالصلاة)”. Müslim, mesâcid 32 (hadis no: 181, I,430).

“Hava sıcak olduğu zaman namazı erteleyiniz. Çünkü sıcaklığın şiddeti cehennem üflemeindedir ya da cehennem kapılarının üflemeindedir (أبردوا عن الصلاة في الحر فان شدة الحر من فيح جهنم أو من فيح) أبواب جهنم””. İbn Hanbel, hadis no: 10187 (II,238)

3- “Sizden biriniz: “Allahım istersen beni mağfiret et” yahut “istersen bana rahmet et” yahut “istersen bana rızık ver” demesin. İstedğini azimle istesin, çünkü Allah istediğini yapar, O’nun için zor yoktur (لا يقل أحدكم اللهم اغفر لي إن شئت أو اللهم ارحمني إن شئت اللهم ارزقي) ”. Sahife, 121 numaralı hadis.

Bu örneğin üç kaynaktan toplam on varyantı bulunmaktadır. Yedi tanesi, tâbiünden olan ve Ebû Hureyre’den işiterek (semâen) hadis nakleden el-A’rac kanalıyla rivayet edilmektedir. Rivayetin kısa ve dolaysız nakledildiği göz önünde tutulursa, kişi, o rivayetin en azından el-A’rac ve ondan duyarak hadis nakleden Ebu’z-Zinâd’ın şifâhen alıntı yapıp naklettiğini tahmin edebilir. Oysa durum böyle değildir. Bu yedi rivayetin her biri, basit bir varyanta sahip olması ve bazen de nakledilme hikâyesi bakımından, diğerinden farklıdır. Mesela en basit değişiklik, “söyledi(قال)” kelimesinin bir varyantta “Allah’ın Rasûlü” ifadesinden önce kullanılırken, başka bir yerde sonra kullanılması, şeklinde görülebilir.*

* Kanaatimizce müellif burada قال رسول الله ile أن رسول الله قال ifadelerindeki “قال” kelimesinin bazen başta bazen de sonda kullanıldığını belirtmek istemektedir (Çeviren).

B. Ayrıntıların veya Yapının Değişmesi

Varyantların (değişikliklerin) karşımıza çıkan ikinci başlıca şekilleri ise, metinde değişiklik yapmak veya zaman zaman metnin yapısının değişimi ile sonuçlanan ziyade/ilavedir. Mesela:

1- “İki büyük grup biriyle savaşa girmedikçe kıyamet kopmaz; her iki taraf aynı şeyi iddia etmelerine rağmen aralarında büyük bir savaş olacaktır (لا تقوم الساعة حتى تقتتل فئتان عظيمتان تكون بينهما) ”. Sahife, 23 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayeti:

Deccâl, kıyametin 11 alametinin zikredildiği Buhârî, kitâbu'l-fiten, 26. bâb'da, bâb başlığı olarak zikredilmektedir (VIII,101-103).

2- “Peygamberlerden biri bir ağacın altında konaklamıştı. O esnada bir karınca onu ısırды. Bunun üzerine o peygamber eşyalarını oradan aldırdı ve ağacı yaktırdı. Karıncalar da ateşte yandı. Daha sonra Allah. O'na şöyle vahyetti: Seni ısırان tek bir karınca değil miydi, diğerlerinin ne suçu vardı? (نزل نبي من الأنبياء تحت شجرة) ”. Sahife, 17 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayeti:

“Peygamberlerden bir peygamberi karınca ısırmıştı ve o peygamber karıncaların yuvasının yakılmasını emretti. Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyetti: Allah'ı tesbih eden ümmetlerden bir ümmeti, bir karıncanın seni ısırması yüzünden mi yok ettin? (قرصت نملة نبيا من الأنبياء فأمر بقرية النمل فأحرقت فأوحى الله عز وجل إليه في أن قرصتك نملة أهلكت) ”. İbn Hanbel, hadis no: 8861 (II,402).

3- “Cennette o kadar geniş bir ağaç vardır ki, bir atlı onun gölgesinde yüz yıl gitse, yine de gölgesini kat edemez (في الجنة) ”. Sahife, 5 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“Cennette bir ağaç vardır ki onun gölgesinde bir atlı yüz

yl dörtnala gider ve onun yaprakları tüm cenneti kaplar”. İbn Hanbel, hadis no: 8875.

“*Cennette bir ağaç vardır ki onun gölgesinde bir atlı seksen ya da yüz yıl gider. Bu ağaç sonsuzluk ağacıdır* (إن في الجنة شجرة) (إن في الجنة شجرة الخلد يسير الراكب في ظلها سبعين أو مئة سنة هي شجرة الخلد)”. İbn Hanbel, hadis no: 9492 (III,207).

Bu versiyonun sonuna eklenen “o, sonsuzluk ağacıdır” şeklindeki detay, mucizevî ağacın daha fazla tanınmasını sağlamak için ilave edilmiştir.

4- “*Her doğan, bu fitrat üzere doğar. Ana-babası onu Yahudi ve Hristiyan yapar. Siz hiç büyüttüğünüz hayvanlarınızın yavrularının, siz kesmediğiniz müddetçe, kulaklarının, burunlarının kesilmiş olarak doğduğunu gördünüz mü? Bu soru üzerine sahâbîler dediler ki: Ey Allah’ın Rasûlü!. Peki ya küçük yaşta ölenlerin durumu için ne dersin? Hz. Peygamber de: “Allah, onların büyüdüğü zaman nasıl hareket edeceklerini bilir* (من يولد من يولد علي هذه الفطرة فأبواه يهودانه وينصرامه كما تمتحنون البهيمة هل تجدون فيها من جدعا حتي تكونوا أتمم تجدعوها)” . Sahife, 66 numaralı hadis.

Nadir olarak bulunan bu kompleks metin, sadece “it is like-bu, şuna benzer” sözünün açıklayıcı yorumunu değil, aynı zamanda ilk ifadede ileri sürülen sorunun cevabı konumundaki ilave bir ifadeyi de içerir. Bu şekliyle hadis, bütünüyle, soru ve cevabın yer aldığı bir ortak format halini alır.

Bu hadisin farklı rivayeti:

“*Her insanı, annesi fitrat üzere doğurur. Sonra ana-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecûsî yapar. Eğer ana-babası Müslüman iseler, çocuk da Müslüman olur. Meryem ve oğlu Hz. İsa hariç, her insanı daha annesi doğururken, Şeytan, yan taraflarından dürtükler* (كل إنسان تلده أمه على الفطرة وأبواه بعد يهودانه وينصرانه)” . Müslim, kader 6 (hadis no: 25, III,2048-2049).

Bu varyant, hadis’e “Yahudi” ve” Hristiyan”a ilaveten

“Mecûsî”yi de ilave etmiş; bir de “...eğer ana-babası Müslüman ise...” gibi açıklayıcı yorumları eklemiştir. Neticede varyant, Sahife’deki 66 numaralı rivayette yer alan sonuç ile daha az ilgili olmasına rağmen, başlangıçta ileri sürülen ifadeye farklı sözler katmıştır.

5- “Yaşlı bir kişi, iki arzusundan dolayı genç kalır: Uzun ömürlü olmak ve malı çok olmak (الشيخ شاب علي حب إثنين: طول الحيات و كثرة المال)”. Sahife, 98 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayeti:

“Zannedersem Yunus şöyle nakletti ve dedi ki: Yaşlı kişi, vücudu güçsüz ve zayıf duruma düşer de, gönlü iki şeyden dolayı genç kalır: Uzun ömür ve mal sevgisi (ان الشيخ قال يونس أظنه قال بهم) (ويضعف جسمه وقلبه شاب علي حب اثنين طول الحياة وحب المال)”. İbn Hanbel, hadis no: 8102 (II,338).

Bu durumda, hadisi en son nakleden kişi, önceki râvînin rivayet ettiği hadisin metnini yeniden şekillendirmektedir.

6- “İki kişi yemin etmeye zorlandığı ve yemin etmeye utandıkları zaman, hangisinin önce yemin edeceğini belirlemek için, aralarında kura çeksinler (إذا أكره الاثنان علي اليمين فاستحياهما فأسهم بينهما)”. Sahife, 96 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“Hz. Peygamber, bazı insanlara yemin etmelerini teklif etti fakat onlar hızlı bir şekilde, aceleyle yemin ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlara, hangisinin önce yemin edeceğini tespit etmek için kura çekmelerini emretti (عرض النبي صلى الله عليه وسلم) (علي قوم اليمين فأسرعوا فأمر أن يسهم بينهم أيهم يحلف)”. Buhârî, şahâdât 30 (III,163-164).

“İki kişi, ellerinde herhangi bir delil olmaksızın, bir evcil hayvan hakkında (senin-benim diye) tartışıyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, hoşlarına gitse de gitmese de, hangisinin önce yemin edeceğini tespit etmek için aralarında kura çekmelerini emretti (ان رجلين تدارأ في دابة ليس لواحد منهما بينه فأمرهما نبي الله صلى الله عليه وسلم أن يستهما)

(علي اليمين أحبا أو كرها). İbn Hanbel, hadis no: 9954 (II,489).

Bu varyant, hadisin manasına bir açıklık getirme teşebbüsüdür ya da Hz. Peygamberin sözünün son derece sade kullanımının bir örneğidir.

7- “*Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Sizden biri, bineğini kaybedip sonra bulunca sevinir mi?. Oradakiler: “Evet, ey Allah’ın Rasûlü” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Muhammed’in yaşaması kendisine bağlı olana yemin olsun ki, kulu tövbe ettiği zaman, onun tövbe etmesiyle de Allah, birinizin devesini bulduğundaki sevincinden daha çok sevinir (قال رسول الله صلي الله عليه وسلم : أيفرح أحدكم براحلته إذا ضلت منه ثم وجدها؟ قالوا: نعم يا رسو الله. قال : والذي نفس محمد بيده الله أشد فرحا بتوبة عبده إذا تاب من أحدكم براحلته إذا وجدها)”*. Sahife, 79 numaralı hadis.

Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’indeki 10364 (II,316) numarada, yukarıdaki hadisi özetleyen ve diğer iki peygamberî ifade ile aralarında değişiklik olmaksızın rivayet edilen bir varyant bulunmaktadır. Bu rivayet aynı zamanda *kutsî hadis* ya da *ilâhî hadis* adını almaktadır. Rivayette özetlemek ya da yorumlamak şeklindeki uygulamalar, Sahife’deki metinlerin varyant okumalarında, birçok örnekleriyle görülebilir (أيفرح أحدكم براحلته إذا ضلت منه ثم وجدها قالوا نعم يا رسول الله قال والذي نفس محمد بيده الله أشد فرحا بتوبة عبده إذا تاب من أحدكم براحلته إذا وجدها)”.

8- “*Sizden birinin hazinesi, kıyamet gününde zehirli bir yılan olacak. Sahibi ondan kaçmak isteyecek. O da onun arkasından şöyle diyerek bağıracak: “Ben senin hazinenim”. Hz. Peygamber şöyle ilave etti: Allah’a yemin olsun ki o yılan, sahibini yakalayınca kadar arkasından koşacak ve onu ağzında bir lokma yapıp yutacak (يكون كنز أحدكم يوم القيامة شجاع أقرع يفر منه صاحبه ويطلبه ويقول) أنا كنزك قال والله لن يزال يطلبه حتى ييسط يده فيلقمها فاه)”*. Sahife, 72 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“*Sizden birinin hazinesi, kıyamet gününde zehirli bir yılan olacak. Sahibi ondan kaçacak, fakat yılan onu yakalayıp*

yutuncaya kadar arkasından kovalayacak (يكون كثر أحدكم يوم القيامة شجاعا) ”. İbn Hanbel, hadis no: 10435 (II,530).

“Ebû Hureyre, Allah’ın Rasûlü(s.a.v)’nün şöyle dediğini işitmiştir: Kıyamet gününde sizden birinin hazinesi, zehirli bir yılan olacak (أبو هريرة رضي الله عنه أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ثم يكون كثر أحدكم يوم) القيامة شجاعا أقرع ”. Buhârî, Tefsîru’l-Kur’ân, 9.Tevbe Suresi’nin tefsiri 6 (V,203)

Varyant değişikliklerinin başlıca şekillerinden ikincisinin örnekleri olan yukarıdaki rivayetler, metinlerin daha geniş parçalarla birleştirilmesi; yorumsal detaylar; mananın açıklanması; sözlerdeki incelik ve ifadeleri kısaltmak/özetlemek dâhil, karşılaştırma yapılan kaynaklardan önemli bir farklılık göstermektedir.

C. Bir Hadis’in İki Tip Varyantının Olması

Rivayette görülen varyant sıralamasının bir örneği olarak, Hemmâm b. Münebbih’in *Sahifesi*’nde bir metnin tipik sunum örnekleri bulunmaktadır. Araştırılan üç kaynakta, bu metnin en az 18 versiyonunu buldum. Rivayet şu şekildedir:

“Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Kim Allah’a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister. Kim de Allah’a kavuşmak istemezse, Allah da ona kavuşmak istemez(قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : من أحب لقاء الله أحب لقاء الله ومن لم يحب لقاء الله لم يحب لقاء الله)”. Sahife, 20 numaralı hadis.

Aşağıda, metinde değişikliğin (varyant) birinci tipi olan “yeniden yazma” dahil, birbiriyle ihtilafı olan iki önemli varyant örneği bulunmaktadır.

“Kim Allah’a kavuşmak isterse, Allah da onunla kavuşmayı ister. Ve kim de Allah’a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz (من أحب لقاء الله أحب لقاء الله ومن كره لقاء الله كره) ”. Müslim, zikir ve dua 5 (hadis no: 14, III,2065).

“Hz. Peygamber (s.a.v), yüce Allah’ın şöyle dediğini belirtti: Eğer kulum bana kavuşmayı isterse, ben de onunla kavuş-

mayı isterim. Fakat o benimle kavuşmaktan hoşlanmazsa, ben de ona kavuşmaktan hoşlanmam(أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال قال الله إذا أحب (عبدي لقاء أحببت لقاءه و إذا كره لقاء كرهت لقاءه). Buhârî, tevhîd 35 (VIII,199).

Aşağıda “detay bilgilerin eklenmesi ve metnin yapısının değiştirilmesi” ile bu makalede varyasyonun ikinci tipi olarak açıklanan hususlar dâhil, bazı varyant örnekleri yer almaktadır:

“Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Her kim Allah ile buluşmak isterse, Allah da onlarla buluşmak ister. Her kim de Allah ile buluşmaktan hoşlanmazsa, Allah da onunla buluşmaktan hoşlanmaz. Ölüm de Allah ile buluşmaktan önce gerçekleşir (قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من أحب لقاء الله أحب لقاء الله من كره لقاء الله كره لقاءه والموت قبل لقاء الله)”. İbn Hanbel, hadis no: 24796 (VI,44)

“Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Her kim Allah’a kavuşmak isterse, Allah da onlarla kavuşmak ister. Her kim de Allah’a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz. Ben(Ravi Hz. Aişe) dedim ki, Ey Allah’ın Rasûlü, iş ölüme kaldıysa, hepimiz de ondan hoşlanmayız. Hz. Peygamber, kastettiğim bu değil, dedi ve şöyle devam etti: Mümin Allah’ın rahmeti, rızası ve cennetiyle müjdelendiği zaman, Allah’a bir an önce kavuşmayı ister. Allah da ona kavuşmayı ister. Fakat kâfir, Allah’ın gazabı ve cezasına çarptırılacağı öğrenildiği zaman, O’na kavuşmaktan hoşlanmaz. Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz(عن عائشة قالت قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم من أحب لقاء الله أحب لقاءه ومن كره لقاء الله كره لقاءه فقلنا نكره الموت فكلنا نكره الموت فقال ليس كذلك ولكن المؤمن إذا بشر برحمة الله ورضوانه وجنته أحب لقاء الله فأحب لقاءه وإن الكافر إذا بشر بعذاب الله وسخطه كره لقاء الله وكره (الله لقاءه)”. Müslim, zikr ve duâ, 5 (hadis no: 15, III,2065–2066).

Ebû Hureyre’nin naklettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Hiç kimse, Allah kendisiyle kavuşmak istemedikçe, Allah’a kavuşmak istemez. Hiç kimse, Allah kendisiyle kavuşmaktan nefret etmedikçe, Allah ile kavuşmaktan nefret etmez. Hz. Aişe’ye geldim ve şöyle dedim: Eğer Ebû Hureyre’nin Hz. Peygamberden duyduğu doğru ise, biz helak oluruz. Bunun üzerine Hz. Aişe: Doğru, dedi. Ancak, helak olacak olan,

Rasûlullah'ın sözünü helak eden (yanlış anlayan) kişidir. Durum, senin Hz. Peygamberden duyduğunu söylediğin: "Hiç kimse, Allah kendisiyle kavuşmak istemedikçe, Allah ile kavuşmak istemez. Hiç kimse, Allah kendisiyle kavuşmaktan nefret etmedikçe, Allah ile kavuşmaktan nefret etmez" şeklindeki gibi değildir. Ben de Hz. Peygamberin böyle dediğine şahit oldum. Peki sen onun bunu niçin kalbin hızlı hızlı çarptığı, gözlerin donduğu, vücudun tir tir titrediği, parmakların aniden kasıldığı bir zaman için söylediğini biliyor musun? İşte Hz. Peygamber'in: Kim, Allah'a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister; kim de Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz" şeklindeki sözü söylemesine sebep olan zaman, böyle bir zamandır. (قال أبو هريرة سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول ثم لا يحب رجل لقاء الله عز وجل الا أحب الله لقاءه لا أبغض رجل لقاء الله الا أبغض الله لقاءه فأتيت عائشة فقلت لئن كان ما ذكر أبو هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم حقا لقد هلكتا فقالت إنما الهالك من هلك فيما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم وما ذاك قال قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول لا يحب رجل لقاء الله الا أحب الله لقاءه لا أبغض رجل لقاء الله الا أبغض الله لقاءه قالت وأنا أشهد اني سمعته يقول ذلك فهل تدري لم ذلك إذا حشرج الصدر وطمح البصر واقشعر الجلد). İbn Hanbel, hadis no: 8200 (II,346).

Metinde "sâde bir dil ile yeniden yazmak" ve "ayrıntılarda değişiklik yapmak" şeklinde karşımıza çıkan her iki değişim (varyant) de, yazım aşamasında değil, şifâhî nakil aşamasında meydana gelmiştir. Tespit etmiş olduğum bu hadis metinlerinin neredeyse tamamında, değişiklik, önyargı ve ihmâl yüzünden yazıların yanlış okunması veya yapılması gereken açıklamanın yapılmaması sebebiyle meydana gelmemiştir. I.Goldziher ve Hadis İlmi'ne dair bilgi veren küçük çaplı eski kaynaklar, hadis okumalarındaki değişikliklerin önemli sebepleri arasında mananın yanlış anlaşılması, dogmatik önyargı, anlamı netleştirme çabası, ihmâl, hafıza kötülüğü ve râvî tarafından yapılan kişisel değerlendirmeler gibi bazı sebeplerden bahsederler.⁶ Ben de yukarıda belirtilen bu sebeplerden, özellikle ikinci tip

⁶ İGNAZ GOLDZİHER, Muslim Studies, Cilt 2. Çev: C.R. BARBER – S.M. STERN (Şikago ve New York: Adline Atherton. 1971), 220-224. dipnotlarıyla birlikte.

varyantlarla ilgili olanlardan bazı örnekler tespit ettim. Fakat hangi değişiklik tipi olursa olsun, bu değişiklikler büyük ölçüde bir râvînin sorumluluk bilincinden kaynaklanıyor görünmektedir. Hatta hadisin en son kaydı (yazımı) ve çok sayıdaki kelime ilaveleriyle yeniden ifadesi, hadis yazan temkinli muhaddislerin en önemli hedefleriydi. Bu araştırmayla ilgili olarak benim, hadislerin tarihî orijinalliğinden bahsetmediğim şeklinde bir fikir akla gelebilir. Ancak ben burada, hadis metinlerinde görülen ve tamamen doğal yollarla oluşan örneklerle başvururdum. Bu örneklerle dayanarak, Hemmâm b. Münebbih'in Sahife'si ile aynı olan metin varyantlarında, hemen hemen hiçbir dikkatsizlik işareti ya da yanıltıcı kullanım bulamadım.

Ravileri, hadislerin dinî önemlerini arttırmak için Hz. Peygamberin ağzından çıktığı belîğ şekliyle yazılması gerektiği yönündeki sorumluluk duygusu, motive etmiş gibi görünmektedir. Onlar böyle yapmakla, Eski Orta Doğu Edebiyatı'nı ve belagatini dikkatli bir şekilde koruma ustalığını, ünlü kişilerin özlü sözlerini, şifâhî veya yazılı, fiilî ya da sözlü bir şekilde pratize ederek, göstermişlerdir. Yunanlılar bu metinlere *chreiai* adını verirler (*cheria* -ünlü kişi veya filozofların topluma mal olmuş veciz sözleri- şeklinde anlaşılabilir ve yaklaşık olarak "apothegms (*vecîze*)" diye tercüme edilir) ve onları okullarda, vaazlarda kullanırlar.⁷ *Chareia*'nın özellikleri ile Hadis'in özellikleri arasında yakın benzerlikler söz konusudur. Bu benzerliğin en çarpıcı örnekleri, Eski Yunan yazıtlarındaki bazı kuralların hadislerlerdeki bazı pratiklerle karşılaştırılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki karşılaştırmada *cheria*'da yer alan kurallar, HOCK ve O'NEIL'in ilgili sayfalarındaki 7 numaralı notlarına; hadislerle ilgili benzerlik gösteren ifadeler de, kendilerinin tespit ettiği bir hadis metnine dayanmaktadır.

⁷ *Cheria*'nın tanımı için bkz: RONALD F. HOCK ve EDWARD N. O'NEIL, *The Chreia in Ancient Rhetoric*, Cilt 1, The Progymnasmata (Atlanta: Cholars Baskısı. 1986)

Söz veya fiil	Söz veya fiil
Söz veya fiilin her ikisi de birbirinin yerine kullanılabilir	Söz veya fiilin her ikisi de birbirinin yerine kullanılabilir
Özel bir kişiye atfedilir	Hız. Peygambere atfedilir
Yaşam için elverişlidir	Yazılı sünnet ya da Hız. Peygamberin örnek hayatıdır
Bazen nükteli veya atasözü niteliğindedir	Genellikle belîğ ve nüktelidir
Çoğunlukla kısadır	Çoğunlukla kısadır
Bazen içtenlikli ve acele etmeden söylenen bir sözdür	Genellikle, herhangi bir durum belirtmeksizin, bir onay veya yasaklamadır
Kişi bir soruya cevaben söylemiştir veya başka bir şeye işaret için söylemiştir	Ya soru ve cevap, fiil ve karşılık, söz-soru-cevap durumunda ya da diğer değişik durumlar için söylenmiştir
Metinde açıklama ve yorumlanmanın yol açtığı ayrıntılar vardır	Aynı metnin başka bir varyantında ayrıntılar görülebilir
Otorite tarafından dile getirilen örneklerle birlikte, karşıt ifadeler, örnek argümanlar ve makul ayrıntıların kullanılmış olduğu sözlerdir.	Kur'anî otoriteyle birlikte sözü edilen benzer ayrıntılar mevcuttur.

Cheria

Hadis

Cheria, adeta sözlü veya yazılı anlatımın kaynağı olarak hizmet vermiştir.⁸ Aynı şekilde hadisler de sözlü anlatım tarzı-

⁸ VERNON K. ROBBINS, "The *Cheria*" in DAVID E. AUNE, ed. *Greco-Roman Literature and the New Testament* (Atlanta: Scholars Baskısı, 1988), 22.

nın bir çeşididirler,⁹ yazıldıklarında bile asla düzensiz bir metne dönüştürülmeden, şifâhî gelenek olma özelliklerini korurlar. Ve hicrî ilk asırlarda özet/muhtasar olarak yazılan hadisler, hala, İslâmî mirasın önemli bir parçasını oluştururlar.

Müslümanların, hadis inşa metodunu, Yunanlıların *cheria* tarzını ödünç alarak gerçekleştirdikleri iddiasında değilim.¹⁰ Yunanlılar, vecizelerin ilk kaynağı olmamışlar onu sadece geliştirmişler ve sonrakilere nakletmişlerdir. Önemli kişilerin dile getirdiği özlü sözler, aslında bütünüyle Ortadoğunun kültürel alanının bir yansımasıdır.¹¹ Mesela Yeni Ahit, “tarihî bildiri” olarak da adlandırılan ve Hz. İsa’ya atfedilen birkaç vecize ihtiva etmektedir.¹² Hahamlar bu tarihî bildirilerin¹³ dördüncü ve beşinci yüzyıl Kıptî Hıristiyan keşişleri tarafından kullanıldığını bildirirler.¹⁴ Ünlü kişilere, filozoflara ve diğerlerine atfedilen veciz ifadelerin kaynakları Arap Edebiyatına, bazıları da doğrudan Hellenistik etkiye dayanır.¹⁵ Şu anda, en azından mevcut olan bu son literatür, kendine has yapısı için-

⁹ Bkz: R. MARSTON SPEIGHT, “*The Musnad of al-Tayâlisi: A Study of Islamic Hadith as Oral Literature*”. (Ph. Diss., Hartford Seminary Foundation, 1970).

¹⁰ Bkz: NORMAS CALDER, *Studies in Early Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Baskısı, 1993), 195-196. sayfalardaki, Ortadoğu’dan ödünç alınan kültürlerin doğasına işaret eden bir ifadeye referansla.

¹¹ VERNON K. ROBBİNS, ed: *Ancient Quotes and Anecdotes: From Crib to Crypt* (Sonoma, California: Polebridge Baskısı, 1989).

¹² ROBBİNS, “*The Cher*”, 1-23.

¹³ ALAN J. AVERY-PECK, “Rhetorical Argumentation in Early Rabbinic Pronouncement Stories”, in *Semeia*, 64 (1993), 49-71.

¹⁴ DOUGLAS BURTON-CHRISTIE, *The Word in the Desert: Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism* (New York ve Oxford: Oxford Üniversitesi Baskısı, 1993); DOM LUCIEN REGNAULT, ed., *Les Chemins de Dieu au Désert: La Collection Systématique des Apophtegmes de Peres* (Paris: Solesmes, 1992).

¹⁵ DIMITRI GUTAS, *DES GREEK Wisdom Literature in Arabic Translation: A Study of the graeco-Arabic Gnomologie* (New Haven: American Oriental Society, 1975); D. M. DUNLOP, ed., *Muntakhab Şiwân al-Hikmah of Abû Sulaiman al-Sijistânî* (The Hague: Mouton, 1979); HUNEYN B: İSHAK, *The Libro de los Buenos proverbios*, ed., Harlan Sturm (Lexington: Kentucky Üniversitesi Baskısı, [1971]. İspanyolca metin, *Âdâbu’l-Felâsife’nin bir çevirisidir.*; İBN MİSKEVEYH, *el-Hikmetü’l-Hâlîde*, tahkik: A. BEDEVÎ (Kahire: Matbaatü’n-Nahdatü’l-Mısriyye, 1952); İBN HİNDÛ, *el-Kelîmu’r-Rûhâniyye fi’l-Hikemi’l-Yûnâniyye* (Kahire: 1318/1900).

de, hadis hareketini herhangi bir şekilde etkileme hususunda çok geç kalmış görünmektedir. Bununla birlikte, küçük çapta-ki Hadis Usûlü kitapları üzerinde yapılan incelemeler, râvîlerin edebî yaratıcılıklarını, rivayet hakkını uhdesinde bulundukları hadislerin naklinde bir dereceye kadar uyguladıklarını göstermektedir. Onlar bu yolla, hadisleri pratik hayata aktarmaya devam ettiler ve daima, önde gelen muhaddisler arasında yer aldılar. İçinde buldukları konum gereği elbette ki tek hedefleri, hadisleri aktarmak ve İslam Peygamberini anmak, O'nun açıkça işaret ettiği inançlı toplumu oluşturmaktı.

İslam'ın ilk yıllarında hadisler, Arapça'nın kurallarının formüle edilmesinde, gramerciler tarafından otorite olarak kabul edilmemiştir. Çünkü onlar, her ne kadar doğal yapılarında üstünlük olmakla birlikte, edebî yapılarında hata ve yanlışlıklar içermekteydiler. Bu hususta büyük filolog (dilbilimci) Ebû Ubeyd (v.224/838) şöyle der: "Hadisçilerin kendilerine ait bir dili, Arapların da kendilerine ait bir dili bulunmaktaydı. Arapların kullandığı dil standart idi. Buna karşın hadisçilerin dili de, hadisler şifahî olarak nakledildiği için, dağınık değil idi.¹⁶ Bununla birlikte zaman geçtikçe hadis, klasik yazı hususunda önemli bir referans oldu. Bu, tıpkı önceki nüshada yer alan ve anlaşılamayan bir ifadenin yeni baskıda kullanılmaması gibi, biraz da râvîlerin hadislerden, konuşma dilinde kullanılan sözleri ve dilbilgisel olmayan ifadeleri çıkarma gayretleri yüzündendir.

İlk zamanlar, hadislerin duyulduğu gibi nakledilmesi hususunda (*lafzan rivayet*), muhaddislerin büyük gayretleri vardı. Tahmin edileceği gibi, böyle bir gayret dinî motivasyondan kaynaklanıyordu. Ancak daha sonra, râvîlerin sayısı çoğaldıkça ve Hz. Peygamber dönemi gerilerde kaldıkça lafzan rivayet de nazariyede kaldı. Bu yüzden, klasik hadis derleme

¹⁶ EL-HATİB EL-BAĞDÂDÎ, *Kitâbu'l-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, (Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, tarihsiz), 280.

sürecindeki lafzan rivayet uygulamasının sekizinci yüzyılda, manaya göre nakletme (*ma'nen rivayet*) uygulamasına dönüştüğü kabul edilebilir. Hadis otoriteleri, mana ile veya tabir caiz ise lafızları değiştirerek rivayet edenlerin, Arap Dilini ve hitap şekillerini iyi bilen, hadisteki belâgat ve fikh'î görebilen kişilerden olmasına çalıştılar. Onlar, müslümanların, görevi olan şeyleri müphemleştirmeme konusunda dikkatli olmak zorundaydılar.¹⁷

Er-Râmehurmuзі, hadisin başka sözcüklerle nakledilebileceği görüşünü benimsemekte ve bu uygulamanın nasıl olması gerektiğini, örneklerle göstermektedir. O, bu konuda Hasan el-Basrî (v.110/728)'yi otorite kabul ettiğini belirterek: “Yüce Allah Kur'an'da önceki dönemlere ait hikâyeler anlatmaktadır. Fakat bu hikâyelerin Kur'an'daki başka yerlerde, aynı manayı taşıyan farklı kelimeler ve emir ifadeleriyle tekrar anlatıldığı görülmektedir. Bu farklı versiyonlar, rivayetlerde hazfetme, atma (ilğa), ziyade ve eksiltme yapıldığını gösterir” der.¹⁸

Şimdi, herhangi bir hadisin başka ifadeler kullanılarak da rivayet edildiğine şahitlik eden bazı örnekler verelim:

Abdullah b. Mübârek (v.181/797), Süfyân es-Sevrî (v.161/778)'nin kendilerine hadiste ihtisar (kısaltma) yaparak nakletmeyi öğrettiğini haber vermektedir.¹⁹

Eş-Şa'bî (v.103/721), Sahâbî Abdullah b. Abbâs (v.69/687)'a: “Bugün bize bir hadis naklediyorsun. Yarın ise onda değişiklik (*kalb*) yapıyorsun” dedi. İbn Abbâs kızarak şöyle cevap verdi: “Sizin için hadisin manasını bozmadan nakletmem, sizi memnun etmiyor mu? Siz ise bana onun geliş şekli-

¹⁷ ER-RÂMEHURMUZÎ, *el-Muhaddisu'l-Fâsil...*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1971), 530.

¹⁸ Aynı yer.

¹⁹ Aynı eser, 543.

ni soruyorsunuz”.²⁰

Süfyân es-Sevrî (v.161/778), etrafındakilere şöyle dedi: “Ben size, sizin için duyduğum hadisleri yazdığımı söylüyorum, fakat siz bana inanmıyorsunuz. Hâlbuki bu, manaca aynı sözlerden oluşmaktadır”.²¹

Bu makalenin birinci bölümünde çarpıcı özellikleriyle bahse konu olan örnekler ışığında, yukarıdaki âlimlerin, *cheria*’nın oluşturulmasında Hellenis retorikçilerce kullanılan yöntemlerin aynısını kullanarak, hadislerin lafızlarını değiştirip rivayet etme hususunda yetkili olduklarını söylememiz mümkündür. Hadis râvîlerinin, Hellenistik retorik konusunda bilgi sahibi oldukları hususunda hiçbir bir delil bulamadık. Ancak her iki anlatım sistemi arasındaki benzerlikler, Aristo’nun retorik (belâgat) hakkındaki şu deyimiyile açıklanabilir: “Retorik, bütün insanların âşina olduğu, ancak, özel bir ilim dalıyla sınırlandırılmayan şeydir”.²²

Hemmâm b. Münebbih’in Sahifesi’ndeki hadisler, tek biçimli hadislerdir. Tamamı Hz. Peygambere ait olmayan ancak hadis kaynaklarında yer alan bu rivayetlerin; tarihsel metinler, hukûkî metinler, karmaşık hikaye ve vaaz metinleri, Hz. Peygamberin dinî açıklamaları veya fiillerini korumak için seçilenler gibi aynı tertip ve edebî pratikleri savunan metinler olup olmadıklarının görülmesi için beklemek gerekir.

Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim’in hadis eserlerinin tasnif edildiği döneme kadarki iki buçuk asırlık sürecin bir derleme teşebbüsü olan Hemmâm b. Münebbih’in *Sahifesi*’ne dayanılarak yapılan bu *varyant okumaları*’ndan geriye kalan

²⁰ Aynı eser., 537.

²¹ MUSTAFA SÂDİK ER-RÂFÎ, *Îcâzu’l-Kur’ân ve’l-Belâgatü’n-Nebeviyye* (Kahire: 146/1928). 422. Yazar, Süfyân’ın bu ifadesi hakkında kaynak vermemektedir.

²² *Rhetoric*. I.1, Bu refransa, GEORGE A. KENNEDY tarafından, “*New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism* (Chapel Hill: Kuzey Karyolina Üniversitesi Baskısı, 1984)”, adlı kitabın 10. sayfasında işaret edilmektedir.

izlenim şu şekildedir:

Hz. Peygamberin hatırası olan hadisler, üretken akıllar tarafından -ki onlar hadis materyalini düzenli ve imajinatif bir şekilde ardı ardına tekrar tekrar nakletmişlerdir- sistemli bir biçimde olgunlaştırılmıştır.

“Dini Hayatın İlkel Biçimleri” ve Türkçe Çevirisi Üzerine

Yard.Doç.Dr. M. Ali KIRMAN *

Dini Hayatın İlkel Biçimleri

Emile Durkheim

(Çev. Fuat Aydın, Ataç Yayınları, İstanbul, Mayıs 2005, 530s. ISBN 975-6205-09-1)

Özet

Emile Durkheim’ın *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, Fuat Aydın tarafından Türkçe’ye çevrilerek yayınlanmıştır. Daha önceden Hüseyin Cahit tarafından da Türkçe’ye aktarılan bu eserin Türkçe’ye kazandırılması kuşkusuz çok önemlidir. Fakat bu çalışmanın son çevirisi bazı eksiklikler de içermektedir. Bu makalede, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, hakkında kısaca bilgi verildikten sonra çevirinin bazı özelliklerine ve eksikliklerine işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Durkheim, din, sosyoloji, din sosyolojisi

Abstract

Emile Durkheim’s “*The Elementary Forms of the Religious Life*” translated by Fuat Aydın into the Turkish language and published. But this book is, formerly, translated into the Turkish language by Hüseyin Cahit. It is important to translate into the Turkish language. But this study of last translation has some weakness. In this article, after that giving the brief information about “*The Elementary Forms of the Religious Life*”, some characteristics and weakness of that translation will be examined.

Keywords: Durkheim, religion, sociology, sociology of religion

Giriş

Çevirisi yapılan kitap, Emile Durkheim’in (1858-1917) *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* adlı eseridir. Bilindiği gibi Durkheim,

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

sosyolojiyi biçimlendirerek sistematik bir disiplin haline getirmiş önemli bir isimdir. İlk kez 1912 yılında yayınlanan bu eser, bir yandan sosyolojik düşünce tarihinde çok önemli bir yeri olan Durkheim’ın bu yerini sağlamlaştırırken, bir yandan da onun aynı zamanda bir din sosyologu olarak tanınmasına katkı yapmıştır.

Böylesine önemli bir teorisyenin klasikleşmiş bir eserini Türkçe’ye kazandıran mütercimim daha önce de din sosyolojisi ve dinler tarihi alanında çok önemli eserleri Türkçemize kazandırdığı bilinmektedir. Büyük bir emek ve özveri isteyen bu tür çalışmaları saygıyla karşılamak gerekmektedir. Ancak bu tür çalışmaların daha da yararlı olabilmesi için çok daha büyük bir dikkat ve özen gösterilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede belirtilmesi gereken bir diğer husus da, konuyla ilgilenenlerin değerlendirme yazıları yazmasıdır. Batı bilim dünyasında “review” veya “book review” olarak adlandırılan bu tür yazılar yazarak yeni yayınlanan çalışmaları değerlendirmenin adeta bir gelenek halinde getirilmiş olduğu bilinmektedir. Bizde de “kitap tanıtımı” adı altında benzer çalışmalar yapıldığı söylenebilir de, böyle bir geleneğin zamanla bizim toplumumuzda da giderek güçleneceği söylenebilir.

Din sosyolojisi alanında çalışan biri olarak değerlendirmelerimi, çevirisi yapılan eser hakkında ve eserin çevirisi hakkında olmak üzere iki ana başlık altında sunmak istiyorum:

Eser Hakkında Değerlendirme

Çevirisi yapılan eser, ilk kez 1912 yılında *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* adıyla Fransızca yayınlanmıştır. Konuyla ilgili olanlarında da bildiği gibi, Fuat Aydın tarafından yapılan çeviri ilk değildir. Zira Durkheim’ın bu eseri, yayınlandıktan sonra on yıl gibi kısa bir süre içerisinde Türk okurların istifadesine sunulmuştur. Eserin, Hüseyin Cahit tarafından 1923 yılında Türkçe’ye çevrilmesi, bir yandan Türk kamuoyunun sosyolojiye ilgisini gösterirken, bir yandan da

sosyoloji çevresinin yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetine bir armağanı olarak da düşünülebilir. Gerçekten de Cumhuriyet ile sosyoloji bilimi arasında oldukça yakın bir ilişkiden söz edilebilir (Bu ilişki hakkında bkz. Coşkun 1991:13-23; Kaçmazoğlu 1999; Mert 1993:17-8, 1998:202).

Fuat Aydın tarafından yapılan çeviride esas alınan metin, eserin Karen E. Fields tarafından yapılan ve 1995 yılında *The Elementary Forms of the Religious Life* adıyla yayınlanan İngilizce çevirisidir.

Din sosyolojisi alanında klasik eserler arasında yerini almış olan Durkheim'ın bu eseri şu bölümlerden oluşmaktadır: Dinin ve Dinî Olgunun Tanımı, En İlkel Dinler (Animizm, Naturizm ve Totemizm), Totemik İnançların Doğası, Sebepleri ve Sonuçları, Totemik Ritüellerin Doğası ve Sebepleri, Din ve Bilimin Toplumsal Kökeni.

Bu eserin Türkiye'de sosyoloji çevrelerinde yeteri kadar tanındığını söylemek abartılı olacaktır. Birçok sosyoloji lisans programında gerek işlenen derslerde ve gerekse ders notlarında Durkheim ve eserleri ile ilgili bilgiler verilirken, Durkheim'ın hayatına, eserlerinden de doktora tezi olan *Toplumsal İşbölümü Üzerine* ile *İntihar ve Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*'na yer verildiği, buna karşın *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*'nden çoğu zaman hiç söz edilmediği veya kısaca değinilerek geçiştirildiği bilinmektedir. Oysa mütercim Fuat Aydın'ın da belirttiği gibi, "Bu çalışma hala din sosyolojisinin, dinler tarihinin ve din antropolojisinin klasik bir örneği olma özelliğini korumaktadır." (Aydın 2005:14). Nitekim *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri* (1986) adlı eserinde ilk dönem sosyologları ve eserlerini tek tek ve ayrıntılı bir şekilde ele alan Raymond Aron, Durkheim'ın eserlerini incelerken *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*'ne diğerlerinden daha geniş bir yer ayırır. Aron, bu eseri, Durkheim'ın eserlerinin "en önemlisi, en derini, en orijinali ve kanımca yazarın düşüncesinin en açık biçimde belirlediği kitap" şeklinde niteler (Aron

1986:338). Zira bu eser, Aron’a göre, üç ayrı çalışma olarak da değerlendirilebilir: Eser, bazı Avustralya kabileleri örneğinde, hatta zaman zaman Amerikan kabileleri ile karşılaştırmalı olarak klan sistemini ve totemciliğin betimleyici bir şekilde incelediği gibi, buradan hareketle genel dinler kuramı geliştirmeye çalışır. Son olarak da insan düşüncesinin biçimlerinin sosyolojik bir yorumunu yapar, yani bu bölüm bir anlamda bilgi sosyolojine giriş denemesi mahiyetindedir (Aron 1986:339).

Bir sosyolog olarak en temel ilgisini, toplumsal kurumların kökleri ve dinî karakteri üzerinde yoğunlaştırmış olan (Turner 1993:2) Durkheim’ın *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*’ndeki temel amacı, insanların bildiği “en ilkel din”i tanımlama ve açıklamadır. Durkheim, bilim adamları en ilkel ve en basit toplum tipi olarak tanımladığı toplumlarda dinin aslı şekli, en temel formunu, ne tür fonksiyonlar üstlenmiş olduğunu ve toplumsal davranışlardaki yerinin ne olduğunu görmenin mümkün olduğu düşüncesiyle hareket etmiştir (Pickering 1998:3). Ona göre, en ilkel olarak adlandırılan dinî sistemin iki özelliği vardır. Bunlardan ilki, bu dinî sistemin organizasyonlarının başka hiçbir toplumda bulunmayan bir şekilde basit olması; ikincisi de, bu dinî sistemin kendisinden önceki başka bir din-den herhangi bir unsur alınmaksızın açıklanabilir olmasıdır (Durkheim 1912:13; 1923:5-6; 2005:17). Bunu yaparken, Durkheim, zaman zaman bir etnografin veya bir tarihçinin çalışmalarına benzer bir yol izlese de, onun asıl amacı, arkaik bir kültürün inşasının ötesine geçme olarak ifade edilebilir. Bu çerçevede Durkheim, sosyolojinin ilke ve kuralları çerçevesinde kalma gayreti içerisinde görülür. Zira o, özellikle, sosyolojiyi felsefe ve psikolojiden ayırmak ve ona diğer bilim dallarından bağımsız bir kimlik kazandırmak için çok büyük bir çaba sarfetmiştir. Bu çabalarının neticesinde, her ne kadar felsefeden kopamamış, sosyolojiyi sadece sosyal olgularla ilgilenen bir bilim dalı olarak sınırlamak durumunda kalmışsa da, sosyolojiye kendine özgü konusu olan bir alan yaratmıştır. Anlaşılan

Durkheim, sosyolojik bir çalışma yapma kaygısındadır. Onun bu niyetini şu ifadelerinde açıkça görmek mümkündür:

“Sosyoloji, tarih ve etnografyanıkinden farklı problemler ortaya koyar. O, yalnızca medeniyetin geçmiş biçimlerine aşina olmak ve onları yeniden inşa etmek için araştırmaz. Bunun yerine her pozitif bilim gibi onun da maksadı, her şeyden önce bize yakın ve bu yüzden de fikirlerimizi ve eylemlerimizi etkileyecek olan mevcut bir gerçek varlığı açıklamaktır. Bu gerçek varlık insandır. Ve özellikle de bugünün insanıdır. Çünkü bilme hususunda çok farklı ilgi duyduğumuz ondan başka bir şey yoktur. Bu yüzden çok arkaik bir din hakkındaki bu inceleme, yalnızca söz konusu dinin garipliklerini ve tuhaflıklarını bir kez daha anlatmanın zevkine yönelik olmayacaktır. Eğer onu araştırma konumuz olarak seçmişsek, bunun sebebi, onun insanın dini doğasının anlaşılmasına, yani insanlığın temel ve daimi bir yönünü bize göstermek için başka herhangi bir şeyden daha uygun görünmüş olmasıdır.” (Durkheim 1912:13-4; 1923:6; 2005:17-8).

Sosyolojinin kendine has bir konusu ve yöntemi olmasında önemli katkıları olan Durkheim, *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları* adlı eserinde de belirttiği gibi, bir toplumsal olayın ardında yine bir toplumsal olay olduğu düşüncesini din olgusuna da uygular. Nitekim *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*'nin temel iddiası, insan düşüncesinin en temel kategorilerinin kökenlerinin toplumsal tecrübede olduğudur. Durkheim, bu iddiasını ortaya koyarken, bu eserinde de diğer eserlerindeki metodolojiyi takip ederek öncelikle olgunun (bu eserde din olgusu) tanımını yapar, daha sonra önceki yorumların çürütülmesine ve son olarak incelenen olgunun (totemizm) pür sosyolojik bir açıklamasına yer verir.

Bu bağlamda, insanların bildiği “en ilkel din”i tanımlama ve açıklamak için Durkheim, önce dinin tanımını yapmaya yönelir. Ona göre bir din, kutsal şeylerle ilgili inançların ve

pratiklerin birleşik bir sistemidir. “Bir din, kutsalla, yani diğerlerinden ayrılmış ve yasaklanmış şeyle ilgili inançlar ve amellerden oluşan tutarlı bir sistemdir. Bu inançlar ve ameller, kendilerine inanan bütün insanları kilise/cemaat diye isimlendirilen tek manevi bir toplum halinde bir araya getirir.” (Durkheim 1923:94; 1912:64; 2005:67).

“Her şeyden önce dini imanın kökeni, toplumda olduğu için sosyal bilimlere; sonra toplum, beşeri bilincin bir sentezi olduğu için psikolojiye ve son olarak da insan ve toplum evrenin bir parçası oldukları ve yalnızca suni bir şekilde ondan ayrılacakları için tabii bilimlere dayanmalıdır.” (Durkheim 2005:504) diyen Durkheim’ın temel düşüncesi, dinî inançların bireylerden veya onların özgül psikolojik yapılarından hareketle değil de, toplumun genel yapısı ve toplumsal bilinç çerçevesinde açıklanması gerektiği olmuştur. Çünkü ona göre din olgusu en önemli toplumsal olgulardan biridir. Bu nedenle din olgusu, toplumsal tasavvurlar, tabular, pratikler, kutsallaştırılmış mekânlarla birlikte düşünüldüğünde toplumsal bütünlük ile arasında bazı karşılıklı belirleyicilikleri ortaya koymak mümkün olabilecektir.

Durkheim, dinin tanımını yaptıktan sonra din olgusuyla ilgili önceki yorumlardan ruhçuluğu (animizm) ve tabiatçılığı (naturizm) reddederken, birincinin rüyayı, ikincinin ise belli kozmik güçleri dinin evriminde başlangıç noktası olarak aldıklarını ve bu yorumların her ikisinin de kutsal ve din dışı arasındaki ayıran büyük özünü doğada bulduklarını belirtir (Durkheim 2005:115). Zira ona göre, ne insan ne de doğa bizatihi kutsal bir karaktere sahiptir. Şu halde,

“Eğer din, gerçek olmayan ruhları ya da insanların korkusuyla değişen doğal güçleri sevmekse toplu bir yanılzamaya eşit demektir.”

Anlaşılan Durkheim, gerek animizmin ve gerekse naturizmin dinin gerçekliğini ortadan kaldırdığı gerekçesinden ha-

reket eder ve bunların yerine “daha temel ve daha ilkel” bir form olarak totemizmi ileri sürer. Animizme ve naturizme birer bölüm ayırmışken, totemizme sekiz bölüm ayırmak suretiyle oldukça uzun açıklamalar yaparak dinin gerçekliğini kurtarmayı düşünür. Bu çerçevede onun temel hareket noktası ‘toplum’dur. Zira “bir toplumsal olayın arkasında başka bir toplumsal olgu vardır” önermesinden hareket eden Durkheim’a göre, toplum, “gözlemlenebilir başka hiçbir varlıkta benzeri bulunmayan yaratıcı bir güce sahiptir”; “bireyin içinde olsa da ondan üstün”dür ve bireyi baskı altında tutar (Durkheim 2005:521).

Durkheim, bu açıklamaları yaparken, mütercimim de belirttiği gibi, kendi döneminde din ve tanrı düşüncesine köken bulmaya yönelik antropolojik temelli teorilerin karşısına toplum merkezli, yani beşeri olguların bireyden bağımsız olarak ve onun dışında toplum kaynaklı olduğunu ileri süren sosyolojik temelli bir teori ortaya koymuştur (Aydın 2005:13). Ancak yapmış olduğu açıklamalarda, din olgusunun kolektif yönüne ağırlık vermek suretiyle onu toplumla sınırlamaya çalışmış, bir anlamda kutsal kutsal olmayana atfederek indirgemeci bir yaklaşım sergilemiş ve böylece animizme ve naturizme yönelttiği eleştirilerden yakasını kurtaramamıştır.

Sosyolojinin öncülerinden olan Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* adlı eseriyle din sosyolojisi alanına da büyük bir katkı yapmış olmakla birlikte, bu eserdeki bazı görüşleri yüzünden eleştirilmiştir de. Bilindiği gibi, bir din sosyologu olarak Durkheim, bazı Avustralya kabileleri örneğinde ilkel toplumların dinleri üzerinde çalışmış ve vardığı sonuçlardan hareketle genel dinler kuramı geliştirmeye çalışmıştır (Günay 1998:138; Tolan 1996:174). Ancak, bu noktada Durkheim iki yönden eleştirilmiştir. Her şeyden önce Durkheim’ın din tanımı sıkıntılı bulunmuştur. Zira kutsal ve kutsal olmayan ayrımı yapmış bir sosyolog olarak Durkheim, dini tanımlarken, din olayının kolektif yönüne ağırlık vermek suretiyle onu toplumla

sınırlamaya çalıştığından, bir anlamda kutsalı kutsal olmaya-
na atfederek indirgemeci bir yaklaşım sergilediğinden, dinin
tanımında kutsala ağırlık verenler tarafından eleştirilmiştir
(Chevalier 1986:100). Bu çerçevede Aron’un şu cümlesi oldukça
dikkat çekicidir:

“Dinin özünü bireyin gruba hasrettiği tapınma ile ortaya
koymak bana tam anlamıyla anlaşılabilir görünmektedir; çünkü
hiç olmazsa bana göre toplumsal düzene tapınma tamı tamamı-
na dinsizliğin özüdür. Dinsel duyguların nesnesinin değişen
toplum olduğunu söylemek, sosyolojinin açıklamak istediği in-
sanî deneyi kurtarmak değil, aşağılamaktır.” (Aron 1986:353).

Anlaşılan Durkheim, “din gibi özünde insan ve toplumu
aşan ve ilahi olan bir realiteyi insana ve topluma irca etmekle
dinin sujesini ve objesini, tapanla tapılanı, abidle mabudu birbi-
rine karıştırmakta ve hataya düşmektedir” (Günay 1998:141).
Hatta Durkheim, bu noktada daha da ileri gider ve şu sonuca
varır: Tanrılar veya kutsal sadece dinî inançların bir nesnesi
değildir, aksine onlar dinî inançlar sayesinde var olurlar. Yani
Durkheim’a göre dinî inançlar toplumda ortaya çıkarlar. (Pic-
kering 1998:6).

Bir din sosyologu olarak Durkheim’ın, din tanımı böyle-
sine sıkıntılı iken, ilkel kabile dinleri üzerinde çalışarak elde
ettiği bulgulardan hareketle bütün toplumlar için geçerli ola-
cak genellemelere varması ve genel bir din kuramı geliştirmeye
çalışması, kendisine yönelik en büyük eleştirilerden bir diğeri-
dir. Zira bu durum, aynı zamanda kurallarını koyarak büyük
katkı yaptığı sosyal bilimlerin metodolojisi açısından da son de-
rece sıkıntılı olmaktadır.

Bu çevrede bir hususa daha işaret etmek gerekmektedir.
Durkheim, *Dini Hayatın İkel Biçimleri* adlı eserinde özellikle
Avustralya yerlilerinin dinlerini sosyolojik açıdan incelerken,
Ünver Günay’ın da belirttiği gibi, hiçbir zaman yerlilerle tema-
sa geçmemiş; araştırmasını tamamen etnolog ve misyonerler

tarafından derlenen bilgi ve belgelere dayandırmıştır (Günay 1998:72).

Durkheim'a yönelik ciddi eleştirilerden biri de Robert A. Jones'a aittir. Jones, *Emile Durkheim: An Introduction to Four Major Works* adlı çalışmasında, Durkheim'ın din sosyolojisinin, ampirik itirazlara karşı çok fazla dirençli olmadığını belirtir. Zira Jones'a göre, Max Weber'in tersine Durkheim, bireysel dinî liderlerin rolünü ihmal eder; tıpkı dinin sosyal çatışma ve asimetrik güç ilişkilerindeki oynadığı fonksiyonu ihmal ettiği gibi (Jones 1986:146-150).

Durkheim'ı kutsal-profana, gayri şahsî güç (mana) ve ruh şeklinde üç kavramla tanımlayan Denes Nemedi de bir makalesinde (Nemedi 1998:162-175), Durkheim'ın tezatları üzerinde durur ve argümanlarının zayıflığına işaret eder. Ona göre Durkheim, dinî kategorilerin kökenlerini araştırırken zıt yaklaşımlar benimsemiştir. Çünkü dinin gözlemlenebilir yönü olarak dinî kurumlar üzerinde odaklanmıştır. Fakat daha sonra pratiklerin ötesine gitmiştir. Nemedi'ye göre, Durkheim'ın epistemolojik durumu da tatminkâr değildir. Zira o, dini, bilginin kalbinde, kategorilerin dölyatağında görür.

Çeviri Hakkında Değerlendirme

Emile Durkheim'ın (1858-1917) *Dini Hayatın İlk Biçimleri* adlı eserinin Fuat Adın tarafından yapılan Türkçe çevirisi incelendiğinde, varılan değerlendirmeleri şu şekilde belirtmek mümkündür:

1. Her şeyden önce çevirinin, Fransızca aslından yapılmış olması arzu edilirdi. Mütercim, Durkheim'ın eserini Fransızca aslından değil de, İngilizce'ye yapılmış çevirisinden Türkçe'ye aktarmıştır. Oysa mütercim, çeviriye yazdığı Önsöz'de, ikincil kaynaklara göre temel kaynakların önemini vurgularken şu ifadelerle yer vermektedir:

“... bu tür çalışmaların tercüme edilmeye değer oluşlarının en temel gerekçesi –bize göre-, birilerinin konuyla alakalı ve

kendi yorumlarını katarak yaptıkları atıflar yerine, modern batının ve sosyal bilimlerin kurucu babalarının görüşlerinin kendi metinlerinden takip edilmesine yönelik ihtiyaçtır. Eğer temel kaynakları değil de onlar üzerine yapılmış ve tavşanın suyunun suyu türünden metinler, tercüme edilmeye devam edilirse, tüketici olmaktan kurtulup, orijinal şeyler üretmek mümkün olmayacaktır. Ancak kurucu fikirler içselleştirildiğinde kendimiz onun üzerine bir şeyler koymamız mümkün olacaktır.” (Aydın 2005:14-5).

Bu durumda okuyucu, mütercimim açık bir çelişki içinde olduğu izlenimine kapılmakla kalmayacak, yapılan çalışma ile mütercimim çeviriye yazdığı Önsöz’de belirttiği düşünceleri bağdaştırmakta büyük güçlük çekecektir.

2. Öte yandan çeviri eser, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, öncelikle, çeviride yeteri kadar titiz davranılmadığı, bazı yerlerin atlandığı ve eksik kaldığı anlaşılmaktadır. Söz gelimi s.521’de yer alan “eğer bireysel bilinç içinde vuku bulan hususi tasavvurların sentezi, zaten kendileri yenilikler meydana getirici ise, toplum...s.495.” cümlesinden sonra bir başka cümleye geçilmesi eksik kısımların olduğu, daha sonra da bunların kontrol edilmediği izlenimi uyandırmaktadır.

3. Çeviride dikkat çeken bir diğer husus da, Türkçe yazım yanlışlarının çok fazla olmasıdır. Okuyucu bazı cümleleri anlamlandırmakta oldukça zorlanmaktadır. Din sosyoloji alanıyla bir şekilde ilgili olanların alıp okuyacağı klasik bir eserin tercümesinde bu kadar dil yanlışları son derece dikkat çekicidir. Titiz bir “son okuma” yapılmış olsaydı bu tür sıkıntıların önemli ölçüde azalacağı söylenebilir.

Hemen her sayfada yapılan imla ve yazım yanlışlarına örnek olarak s.515 yeterlidir diye düşünüyorum. Zira bu sayfada;

a) “... bir çerçeveyi düşüncesini verecek hiçbir şey yoktur.” ifadesinde yer alan ‘çerçeveyi’ sözcüğündeki –yi takısı faz-

lalılık gibi görünmekle kalmıyor anlamı düşürüyor.

b) Yine “*Benim iktibas ettiğimiz tasniflerin...*” ifadesinde, ‘ettiğimiz’ sözcüğünde birinci çoğul şahıs zamiri yerine birinci tekil şahıs zamiri kullanılmalıydı.

c) “*Keza başlangıçta bir grup düşüncesine sahip olmak zorunlu olabilir ve deruni hayatımıza saf gözlemleri, asla onu bizde uyandırmayacaktır.*” cümlesinin özellikle ikinci kısmında anlam düşüklüğü söz konusudur.

d) “*Bilgi teorisyenleri, genel olarak, aşikâr olarak varsayarlar*” cümlesinde ‘olarak’ kelimesinin tekrarından kaçınılması gerekirdi.

e) “*... ve benimli birlikte...*” ifadesinde ‘benimle birlikte’ denilmek isteniliyor galiba.

f) “*... bunlar, iki fenomenden ortaya çıkışını gözlemlediğim birincisi bana verildiğinde niçin ikincisini bekleme temayülünde olduğumu açıklayabilir.*” cümlesinde yer alan ‘gözlemlediğim’ sözcüğünde bir fazlalık olduğu açık olmakla birlikte, cümlelerin genelinde bir kapalılık, bir anlam bozukluğu göze çarpmaktadır.

g) “*... evrensel bir ard arda geliş anlayışını karıştırmaz*” ifadesindeki yazım yanlışları anlamı düşüklüğüne yol açmaktadır.

4. Öte yandan çeviride metodolojik bir takım eksiklikler de dikkat çekmektedir. Söz gelimi, din sosyolojisi literatüründe yerleşmiş, belli bir kullanım alanı bulmuş teknik terimlerin çeviride kullanılmadığı, onların yerine daha dinî, özellikle İslamî literatüre ait kelimelerin tercih edilmiş olduğu görülmektedir ki, bu durum, çevirinin bilimselliğini zedeleyebilecek bir karakter arz etmektedir. Söz gelimi, Durkheim’ın din tanımı yakından incelendiğinde, ‘practice’ terimi ‘amel’, ‘moral’ terimi ‘manevî’, ‘community’ terimi ‘toplum’, ‘moral community’ terimi ‘manevî toplum’, ‘church’ terimi ‘cemaat’ ile karşılanmış olduğu görülür.

İnsanların bildiği “en ilkel din”i tanımlama ve açıklama arzusunda olan Durkheim’ın din olgusunun sosyolojik izahına hasretmiş olduğu ve böylece kendisinin bir din sosyologu olarak tanınmasına yol açan klasik çalışmasında öncelikle dinin tanımını yapmaya yönelir. Dolayısıyla *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* adlı eserinin çevirisi yapılırken, bu eserin yazılmasına kaynaklık eden dinin tanımının daha düzgün ve anlaşılır bir biçimde Türkçe’ye aktarılması hususunda büyük bir özen ve dikkatin gösterilmesi beklenirdi.

Bu noktada, Durkheim’ın yapmış olduğu din tanımını Fuat Aydın şu şekilde Türkçe’ye çevirmiştir:

“Bir din, kutsalla, yani diğerlerinden ayrılmış ve yasaklanmış şeyle ilgili inançlar ve amellerden oluşan tutarlı bir sistemdir. Bu inançlar ve ameller, kendilerine inanan bütün insanların kilise/cemaat diye isimlendirilen tek manevi bir toplum halinde bir araya getirir.” (Durkheim 2005:67).

Mütercimim, çeviride esas aldığı İngilizce eserde söz konusu tanım şu şekilde ifade edilmiştir:

“A religion is a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say, things set apart and forbidden -- beliefs and practices which unite into one single moral community called a Church, all those who adhere to them.” (Durkheim 1995:64).

Durkheim’ın din tanımını, Hüseyin Cahit Fransızca aslından şu şekilde çevirmiştir:

“Bir din mukaddes şeyler, yani tefrik edilmiş ve memnu’ addolunmuş şeyler hakkında itikadât ve a’malden mürekkep bir manzume-i mütesanidedir. Bu itikadât ve a’mal, onları kabul eden kimseleri ‘kilise’ tabir olunan bir manevî cemaat halinde bir yere toplar.” (Durkheim 1923:94).

Aynı tanımı, Korkmaz Alemdar da Fransızcadan şu şekilde çevirmiştir:

“Bir din kutsal normlarla ilgili inanç ve uygulamalara

bağlı bir sistemdir, yani katılanları kilise adı verilen tek bir ahlakî toplulukta bir araya getiren ayrı, yasaklanmış inançlar ve uygulamalardır.” (Aron 1986:340).

Mütercim Fuat Aydın'ın yapmış olduğu çeviri yakından incelendiğinde, mevcut literatürde yer alan önceki tanımlara dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. Mütercim, Durkheim'in din tanımıyla ilgili cümlesinde geçen *practice* 'amel', *unified* 'tutarlı' ve *moral* 'manevî' gibi sözcükleri orijinal metne bağlı olmadan kullandığı; biraz serbest bir tercümeyle yönelerek Durkheim'in tanımında kastedilenleri çeviriye aksettirememiş olduğu anlaşılmaktadır. Oysa 'moral community' teriminin 'manevi toplum' yerine, Hüseyin Cahit gibi 'manevî cemaat' veya Korkmaz Alemdar gibi "ahlakî topluluk" olarak çevrilmesi, bir yandan çevirinin aslına sadık kalınarak yapılmış olduğunu gösterecek, diğer yandan da çeviride totalist bir din anlayışı telkin edildiği izlenimi uyandırmış olmayacaktı.

Benzer şekilde, mütercim, 'kilise' (church) kavramını 'cemaat' sözcüğüyle karşılamaktadır. Bu, bazı cümlelerde uygun olabilir de, bazı cümlelerde pek de uygun düşmemektedir. Söz gelimi, çevirinin 65. sayfasında Durkheim, din ile büyüünün farkının belirtirken dinin kilisesiz olmayacağına işaret eder. Ancak burada daha ziyade kurumsallaşmış formal bir dinî organizasyon kastedilmektedir. Oysa informal bir karakter arz eden 'cemaat' kavramı pek uygun düşmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla mütercim, burada da dipnot düşerek kiliseyle ne kastedildiğini kısaca açıklamak ve kendi görüşünü açıkça belirtmek yerine kendi görüşünü çeviriye dahil ederek nesnellliğini zayıflatmıştır.

Şu halde, çeviri yapılırken, şayet din sosyolojisi literatüründen yeteri kadar yararlanılmış veya en azından *Din Sosyolojisi Terimler Sözlüğü*'ne müracaat edilmiş olsaydı çok daha bilimsel bir yaklaşım sergilenmiş olurdu.

5. Mütercimin gerekli yerlerde dipnotlar düşerek açık-

lama yapması, kuşkusuz, çeviriyi metodolojik açıdan daha da nitelikli bir duruma getirecekti. Söz gelimi, Durkheim’ın “kategoriler” kavramını kullanması ve kategorilerin özellikleri olarak ayırt edici olma, daimilik, gayri şahsi olma gibi özelliklere vurgu yapması (Durkheim 2005:513), sonradan analitik bir araç olarak sosyal bilimler alanında oldukça sık kullanılan ideal tipler ve tipolojinin veyahut da fenomenolojik din sosyolojisinin ilk nüveleri olarak değerlendirilebilir. Zira insanların, dil vasıtasıyla farklı nesnelere, olaylar, aksiyonlar ve halk tipleri arasında ortak özelliklere göre ayırım yaptıklarını ve dünyayı kategorileştirerek anlamaya çalıştıklarını savunan fenomenolojik din sosyolojisinde kategorilere ayırma önemlidir (Kirman 2004:80-1). Burada dipnot düşülerek bir açıklama yapılsa, çevirinin çok daha yararlı olacağı söylenebilirdi.

Sonuç Yerine

Sosyoloji ve özellikle din sosyolojisi alanında önemli bir yeri olan Emile Durkheim’ın klasikleşmiş olan *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* adlı eserinin Türkçe’ye çevrilmiş olması büyük bir kazançtır. Ancak böylesine önemli bir eserin çevirisinde çok daha dikkatli olunması gereğini gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Her şeye rağmen büyük bir emek ve özveri isteyen bu tür çalışmaların daha da artması gerektiği açıktır.

Bibliyografya

Aron, Raymond (1986), *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. K.Alemdar, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay.

Aydın, Fuat, (2005), “Çevirenin Önsözü”, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. F.Aydın, İstanbul, Ataç Yay., s.13-16

Chevalier, Jean (1986), “Din Fenomeni”, çev. M.Aydın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.28, Ankara 1986, s.79-133

Coşkun, İsmail (1991), “Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair”, *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, İstanbul, 1991, s.13-23

Durkheim, Emile (1923), *Dinî Hayatın İptidai Şekilleri*, çev. H.Cahit, İstanbul, Tanin Matbaası

Durkheim, Emile (1995), *The Elementary Forms of Religious Life*, Karen E. Fields (translator), New York: The Free

Press

Durkheim, Emile (2005), *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. F.Aydın, İstanbul, Ataç Yay.

Günay, Ünver (1998), *Din Sosyolojisi*, İstanbul, İnsan Yay.

Jones, Robert A. (1986), *Emile Durkheim: An Introduction to Four Major Works*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, p.115-155

Kaçmazoğlu, H. Bayram (1999), *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Birey Yay.

Kirman, M. Ali (2004), *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, İstanbul, Rağbet Yay.

Mert, Nuray (1993), "Laik Cumhuriyetin Resmî Bilimi: Sosyoloji", *Dergah*, C.III, Sayı 35, Ocak 1993, s.17-8

Mert, Nuray (1998), "Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Dine Bakışı", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, İstanbul, Metis Yay., 1998, s.198-205

Nemedi, Denes (1998), "Change, Innovation, Creation: Durkheim's Ambivalence", in Allen, N.J., W.S.F. Pickering and W. Watts Miller, *On Durkheim's Elementary Forms of Religious Life*, London, New York: Routledge, p.162-175

Pickering, W.S.F. (1998), "Introduction", in Allen, N.J., W.S.F. Pickering and W. Watts Miller, *On Durkheim's Elementary Forms of Religious Life*, London, New York: Routledge, p.1-12

Tolan, Barlas (1996), *Toplum Bilimlerine Giriş*, 4.baskı, Ankara, Murat-Adım Yay.

Turner, Stephen P. (1993), "Introduction: Reconnecting the Sociologist to the Moralist", in Stephen P. Turner, *Emile Durkheim: Sociologist and Moralist*, New York: Routledge, 1993, s.1-24

